Valorizacija kulturnih vrednosti Kosova i Metohije u funkciji turističke ponude

By Zoran Katanić

WORD COUNT 58172
TIME SUBMITTED 31-MAY-2017 02:54PM
PAPER ID 29676135

УНИВЕРЗИТЕТ СИНГИДУНУМ

Департман за последипломске студије

ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ФУНКЦИЈИ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ

-докторска дисертација-

Ментор:

Проф. др Слободан Черовић

Студент:

Зоран Катанић, мастер

2012/455128

Београд, 2017.

SINGIDUNUM UNIVERSITY

Department for Postgraduate Studies

VALORIZATION OFF KOSOVO AND METOHIJA IN THE FUNCTION OF TOURISM OFFER

-Doctoral Dissertation-

Mentor:

Prof. dr Slobodan Čerović

Candidate:

Zoran Katanić, MA

2012/455128

Belgrade, 2017.

24

Комисија за преглед и одбрану:

Ментор: ■ Проф. др Слободан Черовића

Чланови ■ Проф. др Јован Попеску

Комисије: ■ Проф. др Снежана Милићевић

Датум одбране докторске дисертације.....

ПРЕДГОВОР

Желим пре свега да се захвалим свом ментору проф. др Слободану Черовићу на корисним сугестијама и конструктивним коментарима.

Посебну захвалност дугујем проф. др Весели Радовић, др Лату Пези и проф. др Радмилу Тодосијевићу на корисним саветима у изради докторске дисертације.

Захваљујем се свим мојим пријатељима, куму Драгану Нововићу на подршци и вери током целог школовања.

Неизмерну захвалност дугујем својој породици посебно супруги Олги и мојим ћеркама Јелени и Маји, којима посвећујем овај рад.

У Косовској Митровици, 2017. године Зоран Катанић

Сажетак

Валоризација културних вредности на Косову и Метохији у фукцији јачања туристичке понуде је важно питање за будуће препознавање Аутономне покрајине Косово и Метохија (АП КиМ) као значајне туристичке дестинације. Косово и Метохија је простор који има веома богату културну традицију и вредно културно наслеђе свих етничких група које на њему живе. Њихов заједнички живот је донео прожимање културних утицаја, али и уништавање трагове култура других у конфликту, занемарујући њихову културну и историјску вредност за цивилизацију. У изради дисертације је наглашено да се савремено, мултикултурално, мултиконфесионално и мултијезичко друштво може изградити само активним радом на очувању културне различитости.

Валоризација културно историјског наслеђа се на простору бивше СФРЈ коме је и Косово припадало углавном заснивала на културним вредностима одређеним на основу важеће законске регулативе у посматраном временском периоду. Економска валоризација културно историјског наслеђа и културних добара је генерално изостајала. Ситуација се последњих деценија значајно променила у области културе која се треба изборити за део буџета у компетицији са другим друштвеним областима. Такође, култура треба постати и сама извор профита, а културни туризам је у одређеним земљама већ идентификован као такав извор.

Управо ради очувања богатог наслеђа свих етничких група на територији КиМ, као и на укупној територији Републике Србије неопходно је реализовати иновирани процес валоризације културних вредности у циљу јачања туристичке понуде. Валоризација историјског наслеђа у функцији јачања туристичке понуде треба бити заснована на светским критеријума који дефинишу процес заштите и очувања истог и доприноси економском развоју и процесу помирења.

Кључне речи: туризам, културни туризам, културна вредност, валоризација, инфраструктура, конфликт, економски развој

Valorization off Kosovo and Metohija in the function of tourism offer

Abstract

Valorization of culture valuables on Kosovo and Metohija with function of strengthening touristic offerings is an important question for future acknowledgment of Autonomus province of Kosovo and Metohija (AP KiM) as a valuable touristic destination. Kosovo and Metohija is a place that has very rich culture and tradition and cultural heritage of all ethnic groups that live there. Their mutual coexistence brought permeation of cultural influences, as well as destruction of marks of other cultures during conflicts, regardless their cultural and historical value for civilization. For the time of writing this dissertation, it is emphasized that modern multicultural, multi-confessional and multi-lingual society can only be built by active preservation of cultural diversity.

Valorization of cultural and historical heritage on teritorry of former Yugoslavia, in which Kosovo was situated, was based on cultural values determined by laws and regulations in determined time cap. Economic valorization of cultural and historical heritage and goods was often missing. In the last few decades, the situation has changed in the field of culture, which has to get a part of the budget over other social fields. Culture should also become a source of profit itself, like culture tourism is already identified as such in certain countries.

For the sake of saving rich heritage of all ethnic groups on territory of KiM, as well as in Republic of Serbia, it is necessary to realize and innovated process of valorization of culture values in order to strengthen tourism.

Valorization of historic heritage in function of strengthening tourism should be based upon global criteria, which define process of its protection and preservation, and contribute to the economic development and conciliation.

Key words: tourism, culture tourism, culture value, valorization, infrastructure, conflict, economic development.

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА....4

I. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА....7

1. ДЕФИНИСАЊЕ ПРОБЛЕМА ИСТРАЖИВАЊА....7

1.1. Предмет истраживања....9
1.2. Теоријско одређење предмета истраживања....10
1.3. Просторно, временско и дисциплинарно одређење предмета истраживања....12

2. ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА....14
2.1. Научни циљ истраживања....14
2.2. Практичан циљ истраживања....14

3. ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА....16

4. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА....16
4.1. Основна хипотеза....16
4.2. Посебне хипотезе....17

5. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА....17
5.1. Избор метода истраживања....18
5.2. Извори података....20
5.3. Начин обраде података и интерпретација резултата....21
5.4. Структура рада....22

6. НАУЧНА И ДРУШТВЕНА ОПРАВДАНОСТ И ИСТРАЖИВАЊА....24

II. КОСОВО И МЕТОХИЈА У 21 ВЕКУ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ....26

1. КОСОВО И МЕТОХИЈА-ТЕРИТОРИЈА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА....26

2. ВАЖНОСТ КУЛТУРЕ И КУЛТУРНЕ РАЗНОВРСНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ....32

III. ТУРИЗАМ КАО ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ФЕНОМЕН (СПЕЦИФИЧНА ПРИВРЕДНА ГРАНА)....40

1. ПРЕДУСЛОВИ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА НА ТЕРИТОРИЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ....51
1.1. Препознатљивост Косова и Метохије као туристичке дестинације....51

2. КУЛТУРНО ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ....57
2.1. Идентификација културних садржаја као потенцијала туристичке понуде....57
2.2. Сакрално и профано српско средњовековно градитељско наслеђе на Косову и Метохији....59

3. НАЈЗНАЧАЈНИЈИ СРПСКИ СРЕДЊОВЕКОВНИ МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ.....61
3.1. Манастир Високи Дечани XIV. век.....61
3.2. Манастир Грачаница XIV. век.....64
3.3. Црква Богородица Љевишка XIV. век.....66
3.4. Манастир Пећка Патријаршија XIII-XIV. век.....68
3.5. Манастир Светих Архангела XIV. век.....70
3.6. Манастир Девич XV. век.....72
3.7. Манастири и цркве у Великој Хочи код Ораховца у Метохији XIII. век.....74
3.8. Манастир Соколица XIV-XV. век.....76
3.9. Манастир Бањска XIV. век.....78
3.9.1. Туристичке перспективе Бањске.....80
4. СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАДОВИ И УТВРЂЕЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ.....82
5. АРХЕОЛОШКО НАСЛЕЂЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА.....86
6. ДРУГИ РЕСПЕКТАБИЛНИ САДРЖАЈИ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ.....89
6.1. Туристички регион Шар планина-Ски центар Брезовица.....91
6.2. Језеро Газиводе.....93
7. ИНФРАСТРУКТУРНИ САДРЖАЈИ У ФУНКЦИЈИ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ.....95
7.1. Саобраћај као фактор развоја туризма.....95
7.2. Коришћење видова саобраћаја у међународном туризму у току 2015 години.....96
7.2.1. Друмски саобраћај.....98
7.2.2. Железнички саобраћај на Косову и Метохији.....105
7.2.3. Ваздушни саобраћај на Косову и Метохији.....109
7.3. Телекомуникациона инфраструктура.....113

IV. ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ.....116
1. ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРЕ, КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ И КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У ОБЛАСТИ ТУРИЗМА.....116
1.1. Проблеми у валоризацији културе и културних вредности.....116
1.2. Валоризација културно историјског наслеђа у циљу јачања туристичке понуде.....122
1.3. Економска валоризација културе (културног наслеђа).....126
1.4. Технике економске валоризације.....131
1.5. Важност валоризације у туризму.....135

V. ЕМПИРИЈСКИ ДЕО ИСТРАЖИВАЊА.....142
1. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА.....142

1.1. Карактеристике испитаника добијене анализом упитника.....143

2. ПРЕЗЕНТАЦИЈА И ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА ДОБИЈЕНИХ АНАЛИЗОМ УПИТНИКА.....149
   2.1. Утицај Културе и потенцијал културног туризма на Косову и Метохији.....149
   2.2. Искоришћеност потенцијала туризма.....162
   2.3. Културне манифестације од значаја за културни туризам КиМ.....164
   2.4. Оцене анкетираних о манифестацијама културе, традиције и историју Косова и Метохије.....168
   2.5. Афирмација туристичких садржаја на Косову и Метохији.....171
   2.6. Унапређење понуде културног туризма Косова и Метохије.....175
   2.7. Туризам као делатност која доприноси економском опоравку КиМ.....178
   2.8. 2.8. Оцена потврђивања основне и посебних хипотеза у дисертацији.....192

ЗАКЉУЧАК..... 196
ЛИТЕРАТУРА.....200
ПРИЛОЗИ.....212
СПИСАК ТАБЕЛА.....212
СПИСАК СЛИКА.....214
СПИСАК ГРАФИКОНА.....215
АНКЕТА.....216

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Туризам је у савременом свету препознат као глобална привредна активност која у значајној мери доприноси економском развоју. Зато се развијене и неразвијене земље у свету једнако труде да привуку што већи број туриста, да осмисле и креирају нове туристичке производе и тако се пласирају на високо место на листи популарних туристичких дестинација. Глобално друштво је друштво које се динамички мења, али и друштво изложено многим ризицима. Туристичка индустрија је и у периоду криза показала изузетну отпорност и с правом заузела значајно место у креирању бруто друштвеног производа многих земаља.

Различити облици туризма међу којима се посебно истиче културни туризам, данас иницирају туристе да путују широм света у потрази за сазнањима о другим културама. Тако је култура постала један од чинилаца туристичке индустрије, а сам селективни вид туризма који се на њој заснива назван је културни туризам. Светска Банка је једна од првих важних међународних институција која је већ 1998. године кренула са подршком културним активностима које доприносе економском и укупном одрживом развоју.

Богато културно-историјско наслеђе је многе земље Европе учинило престоницама културног туризма. Велика Британија, Француска, Италија, Шпанија, али и друге земље света остварују значајне приходе од културног туризма, од којих се значајан део одваја управо за очување постојећег културно-историјског наслеђа.

Позитивни ефекти културног туризма су многобројни, а они су посебно значајни за економски опоравак у тзв. пост конфликтним подручјима какво је и Косово и Метохија. У склопу развоја стратешких докумената који се односе на културни туризам неопходно је истаћи управо богато културно–историјско наслеђе народа на територији КиМ од којих највећи део чини заправо окосницу српске историје.

На територији Косова и Метохије важно је нагласити и потребу валоризације културних добара у јачању туристичке понуде, ради чега се и приступило изради докторске дисертације на ову важну тему. Живот на КиМ се одвија у специфичним околностима и многа су питања која је неопходно

разумети и потражити адекватне одговоре на њих у циљу опстанка српског народа на КиМ . Једно од тих питања је и очување културних добара које припада српској заједници и побољшање положаја српске мањине у тзв. Републици Косово.

У периоду оружаног конфликта, али и пре њега дешавали су се инциденти који су доводили до озбиљног оштећења и уништења културних добара која су припадала Српској православној цркви. Уништавање и паљење вековних трагова постојања српских светиња на територији АП Косова и Метохије које се десило и дешава након потписивања Резолуције УН 1244 показало је да искључиве идеологије које уништавају сакралне објекте то чине ради верске нетрпељивости.

И пре ових дешавања, подметнути пожари у манастиру Високи Дечани и Пећкој Патријаршији 1982.г. нанели су непроцењиву штету. Стубови изгореле дечанске трпезарије нису били рестаурирани због несхватања њихове естетске вредности.

Заштита културних добара, нарочито сакралних објеката на КиМ реализује се уз сталан надзор међународне заједнице. Остваривање активности заштите се одвија под будним оком UNESCO-а (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*), Међународног студијског центра за конзервацију и рестаурацију културних добара ICCROM-а, Европског савета и других међународних (владиних) организација, али и разних националних удружења, и других организација из различитих земаља, Међународног савета за споменике и споменичке целине ICOMOS-а. и других међународних субјеката. Покушава се да се у друштву које се налази у вековном конфликту развије свест о потреби да се културна добра, пре свих сакралне грађевине заштите ради њиховог значаја, не само на националном нивоу, већ као дела светске културне баштине. Одређена културна добра су уписана на Листу светске културне и природне баштине у опасности. Комитет за светску баштину (*The World Heritage Committee-WHC*). У том процесу су из редова (*ICOMOS-International Council on Monuments and Sites*) Међународног савета за споменике и споменичке целине и Међународног студијског центра за конзервацију и рестаурацију културних добара (*ICCROM-a International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property Rome Centre*) ангажовани стручњаци који усвајају

предлоге за упис културних добара на Листу светске културне и природне баштине у опасности. Тако је и манастир Високи Дечани нашао своје место на тој листи.

Проучавајући проблем развоја културног туризма на КиМ и валоризације културних добара сваке етничке групе на овом простору неопходно је напоменути специфичност односа Српске православне цркве, као и осталих цркава и верских заједница на КиМ.

Процес усаглашавања неопходних активности у циљу заједничког деловања у многим питањима од важности за целокупно друштво није лак ни једноставан, тако да и у решавању питања заштите културно-историјског наслеђа на КиМ ставови нису увек јединствени. Управо зато је процес валоризације културних добара који се заснива на светским критеријумима који су прилагођени специфичним потребама мултиетничког друштва је од великог значаја. У том процесу неопходно је поставити јасне критеријуме валоризације имајући на уму њену интерсдисциплинарност, али и предуслове који се огледају у обезбеђењу људских и материјалних ресурса за њену реализацију. Само на тај начин ће КиМ које поседује значајна културна добра, постати конкурентно и препознатљиво као значајна туристичка дестинација.

У овом процесу потребно је препознати и активну улогу локалне заједнице у очувању културно-историјског наслеђа зато што је њена улога немерљива. Управо локална заједница са другим заинтересованим странама може допринети развоју не само културног туризма него и целог друштва и у значајној мери смањити сиромаштво и побољшати стање животне средине. За будућност српске заједнице на територији КиМ активно учешће Републике Србије и њене туристичке организације и других институција је приоритетно питање. Културни туризам је један од значајних сегмената тог будућег развоја КиМ зато што доприноси очувању традиције и јачању националног интегритета и поноса на славну прошлост у којој се огледа и очекивана будућност.

I. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1. ДЕФИНИСАЊЕ ПРОБЛЕМА ИСТРАЖИВАЊА

Избор проблема истраживања докторске дисертације је резултат вишегодишњег аналитичког рада у областима економије, образовања и политике заштите културног наслеђа на Косову и Метохији. Питање заштите културних вредности Косова и Метохије је од приоритетног значаја за будући одрживи развој Косова и Метохије. Проблем истраживања је мултидисциплинаран и постављен на начин да допринесе сазнању на који начин економске активности зависе директно и/или индиректно од културе.

Глобализација као појам има корене у историји људске цивилизације, у вечитој тежњи да се освајају нови простори, размењују добра, искуства и нове идеје. Многи сматрају да је развој туризма у савременом свету интензивиран развојем глобализације. Туризам се данас посматра као савремени, друштвено-економски развојни феномен, и водећа грана привреде у двадесет првом веку.

У својој суштини туризам представља комбинацију економских и ван-економских ентитета, више или мање повезаних кроз друштвену поделу рада, која тежи да створи организовану понуду свих производа/услуга неопходних за особе/туристе који повремено бораве ван свог пребивалишта. Ова економска зависност је значајна у области културног туризма који је добио све већи значај у економији и политици након светске економске кризе. Евидентан пример да је туризам постао значајна привредна грана јесу подаци из последњег Извештаја о туризму у свету. У њему се наводи да је број туриста износио у 2015. години 1.186 милиона, што је за 52 милиона више него у претходној 2014. години. Европа је дестинација која је постигла највећи пораст туриста, за 27 милиона и тај број је износио у 2015. години 608 милиона.[1]

Највећи део докторске дисертације посвећен је теми развоја културног туризма на територији Косова и Метохије који је отежан у постојећим условима дугогодишњег конфликта чије се решење још увек не назире у целости без

[1] http://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284418145
UNWTO Tourism Highlights, 2016 Edition

обзира на многобројне напоре Републике Србије и међународне заједнице. Културни туризам је кретање туриста ка културним атракцијама. Културни туризам се сматра развојном стратегијом локалних власти које се суочавају на том пољу са значајним бројем проблема. Осмишљена стратегија културне баштине је основ за развој културног туризма. Валоризација културних вредности на територији Косова и Метохије у функцији туристичке понуде представља начин да се створи повољна клима за бољи живот свих народа и етничких заједница и њихово помирење након деценија конфликта на овом простору. Нарочито је овај процес важан за очување културно-историјског наслеђа Срба који Косово и Метохију препознају као најважнији део свог културног и националног идентитета.

У свету девет десетина историје архитектуре чине верски споменици. Многи од њих су уједно и суштински елементи цивилизације и културе народа коме припадају. Већина сакралних објеката на територији Косова и Метохије је настала у давној прошлости. Ови објекти представљају симбол народа коме припадају и неопходно их је неокрњене предати у залог будућим генерацијама.

Влада сваке државе је дужна да обезбеди заштиту културних вредности народа који на њеној територији живе на исти начин као што је њен задатак и унапређење друштвеног и економског развоја. Обезбеђивање ефикасне заштите, очувања и популаризације културног наслеђа уз коришћење свих научних, техничких, и других могућности треба да представља једну од основа регионалног развоја и националног планирања на свим нивоима демократског друштва.

Сведоци смо да у ратним дешавањима на простору бивше СФРЈ као и у региону југоисточне Европе није учињено довољно да се заустави вандализам уперен против културно-историјских споменика, многих других културних добара, њиховог уништавања и оштећења паљењем, многих крађа, бесомучног пљачкања, али и неправедног присвајања културних добара.

Проучавајући предмет истраживања докторске дисертације неопходно је осврнути се на специфичност односа Државе и Српске православне цркве, као и осталих цркава и верских заједница услед секуларног уређења које је устројено. Процес усаглашавања очувања културног наслеђа је циљ који захтева синергију свих актера и њихово ургентно деловање у многим питањима од важности за

целокупно друштво. Овај проблем није лак ни једноставан, тако да и у решавању питања заштите културно-историјског наслеђа ставови често нису јединствени и резултати у појединим случајевима су далеко од очекиваних.

У многобројним конфликтима који су се дешавали на територији Косова и Метохије девастиран је значајан број ових објеката. Они све више страдају и као последица верске нетрпељивости, па чак и тзв. верског тероризма. Управо тај утицај негативних прилика на међународном нивоу је допринео да се између осталих фактора конкурентности туризма у једној области идентификује и индикатор безбедности туриста као важно питање у избору туристичке дестинације.

Проблем истраживања докторске дисертације је био усмерен на питање: "Како креирати савремене алате који ће валоризовати културне вредности Косова и Метохије у функцији туристичке понуде на начин који доприноси унапређењу туризма као привредне гране и свеопштем економском и друштвеном напретку становништва имајући на уму многобројне актуелне проблеме друштвене заједнице након дугогодишњег конфликта? ``

1.1. Предмет истраживања

На пољу доказивања истодобног синергетског ефекта нових резултата и промена објективно условљене датости и способности, уверени смо да ћемо кроз резултате правовременог и економски представљеног избора варијанти могућих валоризованих туристичких дестинација, дати научни допринос дисертације економској науци. Дисертација садржи увод, пет поглавља и закључак.

Шире одређење предмета рада јесте анализа веза између културе и туризма на специфичном географском простору, територији Косова и Метохије, а његово уже одређење је креирање иновативног туристичког производа који доприноси развоју културног туризма и општем развоју друштва.

Операционализација предмета је извршена у три целине.

У првој целини која представља теоријско истраживање анализирано је актуелно стање које је веома сложено услед активности многобројних субјеката

на територији КиМ. Аутор је у овом делу методолошким приступом који је адекватан друштевним наукама извршио обимно истраживање литературе која се односи на предмет истраживања, њено систематизовање и анализу.

Други део представља емпиријско истраживање које доприноси потврђивању постављених хипотеза. У условима када се на територији КиМ детектује подела на неколико ентитета у којима се услови који се односе на предмет истраживања значајно разликују, аутор је из прве руке испитао ставове испитаника који указују на будуће правце развоја културног туризма на КиМ и дефинисао главне актере у овом процесу значајном за развој друштва. Најважнија улога која је потврђена овим истраживањем јесте улога локалне заједнице која је спремна да учини напоре да са другим актерима очува своје културно историјско наслеђе које сматра основом за развој културног и других облаика селективног туризма.

У трећем делу је представљен развој метода валоризације које могу користити у развоју туристичког производа који би допринео бржем развоју културног туризма уз уважавање актуелних околности на територији Косова и Метохије. У облику препорука и научног саопштења закључак је потврдио главну и помоћне хипотезе. Потребно је истаћи да се аутор ухватио у коштац са веома интригантном темом с обзиром на многобројне различитости ставова тзв Републике Косово, међународне заједнице и Републике Србије о будућим правцима развоја културног туризма и актерима у овом процесу. Сам рад је успешно реализован у сложеним друштвеним условима и представља значајну основу за будућа истраживања у овој области.

1.2. Теоријско одређење предмета истраживања

У овом делу дато је објашњење основних теоријских појмова важних за израду докторске дисертације. Аутор је овом приликом извшио избор оних које је сматрао најприхватљивијим у циљу постизања очекиваних циљева истраживања.

Глобализација је интензивирање друштвених односа широм света који повезују удаљене локалитете на такав начин да локална дешавања обликују догађаје километрима далеко и обрнуто.

Туризам је скуп односа и појава које произлазе из путовања и боравка посетиоца неког места, ако се тим боравком не заснива стално пребивалиште и ако с таквим боравком није повезана никаква њихова економска активност."

Концепт одрживог развоја (*sustainable development*) се дефинише као ``развој који задовољава потребе садашње генерације без угрожавања права будућих генрација да задовоље своје потребе``

Валоризација представља утврђивање или процену вредности туристичких атракција, односно процену туристичке атрактивности свих оних појава, објеката, и простора који имају, поред осталих катаракеристика и својство да су интересантни за туристе и да кроз њих туристи могу задовољити своју туристичку (културну или рекреативну) потребу.

Култура је скуп свих материјалних и духовних вредности (творевина, промена и процеса) које су настале као последица материјалног и духовног рада човека у области природе, друштва и мишљења. Основни смисао културе састоји се у томе да се олакша одржавање, продужење и напредак људског друштва.

Културно добро је ствар и творевина материјалне и духовне културе која ужива посебну заштиту утврђену законом о културним добрима.

Подела културних добара се врши на покретна и непокретна културна добра:

а) Споменик културе је грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја.

б) Просторна културно-историјска целина је урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја.

У зависности од значаја културна добра разврставају се у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.

Међународна заштита културних добара су прописани поступци који се спроводе ради очувања културне баштине на основу потписаних конвенција.

Културни туризам означава кретање људи које је узроковано културним атракцијама изван њиховог уобичајеног места становања, с`намером сакупљања нових информација и искустава како би задовољили своје културне потребе.

Културни туризам је врста туризма специфичног интереса који се темељи на потрази за учешћем у новим и значајним културним искуствима, било естетским, интелектуалним, емотивним или психолошким.

Традиција је скуп вредности, идеја, норми, обичаја који су садржани у историјском памћењу, културном идентитету појединца, група, народа и човечанства.

Верске заједнице су заједнице грађана који припадају истој религији. Слободно се оснивају уз право вршења верских обреда. Друштвена заједница их може и материјално помагати, имају својство правног лица, и све имају исти правни положај.

1.3. Просторно, временско и дисциплинарно одређење предмета истраживања

Предмет истраживања је просторно одређен територијом Аутономне Покрајине Косово и Метохија, њеном социјалном, политичком и територијалном поделом. Без обзира на сложеност проучавања предмета с обзиром на актуелну политичку ситуацију око статуса Косова и Метохије докторат је заснован на важећој нормативно-правној регулативи Републике Србије и од стране ње прихваћеним међународним споразумима.

Највећи део културно-историјског наслеђа који је предмет истраживања дисертације у циљу развоја новог туристичког производа налази се у власништву, тј. припада Српској православној цркви. У раду је истакнута потреба да се културно наслеђе сваке заједнице у мултикултурном и мултиконфесионалном друштву третира равноправно како би се изградило поштовање према традицији сваке од њих појединачно. Такође, у склопу

просторног одређења предмета истраживања адекватно општим принципима заштите културних добара наглашено је да адекватно Закону о културним добрима заштићена околина непокретног културног добра ужива заштиту као само културно добро.

Истраживање у складу са проучаваним проблемом је временски ограничено на период од 2000. године до завршетка истраживања (2016). Чињеница је да је од деведесетих година дошло до смањења пажње која се придаје очувању верских културних добара на територији целе Републике Србије, па и у Аутономној покрајини Косово и Метохија. Услед ратних збивања, економских санкција које је земља имала као и положаја и ситуације Српске православне цркве и осталих цркава и верских заједница, промене схватања морала и недовољне свести о очувању и потреби борбе против губљења духовног бића народа и етничких група на посматраној територији допринело је уништавању многих манастира, цркава и осталих верских објеката. Управо ти догађаји су допринели да је данас научна и шира јавност, национална и међународна усмери на решавање проблема њихове заштите и очувања за будуће генерације.

Туризам као друштвена и економска појава у глобалној заједници захтева комплексан приступ у његовом изучавању ради чега је неопходно и познавање већег броја научних области и дисциплина. Предмет ове докторске дисертације је мултидисциплинаран и представља сложену област међусобно повезаних наука: економије, психологије, социологије, статистике, географије, екологије, етнологије, историје уметности, грађевинарства, чак једним делом и теологије.

Тежиште докторске дисертације је ипак стављено на економију и културу и њихову међусобну везу која је важна за развој културног туризма као специфичне привредне гране која доприноси одрживом развоју Косова и Метохије чије је становништво још увек оптерећено последицама конфликта.

2. ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

2.1. Научни циљ истраживања

Научни циљ истраживања представља стицање сазнања нивоа научне дескрипције и класификације са елементима научног објашњења.

Посебан аспект истраживања је усмерен на дијагностиковање основних проблема који евидентно постоје у области развоја туризма. Веза између културе и туризма која је узроковала раст културног туризма доприноси јачању заштите културно–историјског наслеђа и бољег живота свих грађана на територији Косова и Метохије. Научни циљ се огледа у иницијалном истраживању услова примене и адаптације општих економских принципа важних у области туристичког менаџмента у околностима специфичних и турбулентних односа међу народима с обзиром на нерешена политичка питања.

Ова докторска дисертација је јединствена у смислу идентичног уважавања појединачних улога свих актера у развоју културног туризма у једном осетљивом периоду транзиције друштва које се суочава с многобројним последицама вишедеценијског конфликта. Резултати докторске дисертације су корисни за академску заједницу која својим активностима доприноси образовању и стицању вештина за неопходне промене у развоју културног туризма и јачање његових међусекторских веза са другим привредним активностима.

2.2. Практичан циљ истраживања

Практичан циљ истраживања тежи дефинисању и регулисању активности и мера које треба предузети у циљу постизања адекватног степена развоја културног туризма као важног сегмента на путу одрживог развоја једног друштва. Проблем очувања вековног наслеђа националне културе сваког народа и етничке групе на дефинисаном простору истраживања је могуће решити само заједничким радом свих заинтересованих страна. Да би се овај циљ остварио неопходно је да се објективно истражи, разјасни и исправно изложи све што је значајно у области развоја културног туризма а у вези заштите културно-историјских објеката који су евидентно драстично угрожени различитим ризицима присутним на територији Косова и Метохије.

Практична вредност истраживања се огледа у предлогу одређених практичних решења у циљу развоја културног туризма и то на начин који

омогућава да се та решења прилагоде и уграде уз уважавања реалних потреба и могућности у холистички приступ развоју културног туризма. Многобројни проблеми се требају размотрити и њихова решења ускладити пре било каквог развоја туристичког производа. На овим просторима је потребно имати на уму за праксу тако важно постизање политичке прихватљивости било какве идеје.

Друштвена оправданост истраживања огледа се у томе да се добијена сазнања сконцентришу на једном месту и искористе за стварање објективне слике о томе на какав начин је могуће развијати културни туризам у склопу развоја туризма генерално. Тако ће се ојачати постојеће везе између културе и туризма, извршити избор адекватних економских мера које унапређују степен очувања културног идентитета сваког народа и етничке заједнице на простору истраживања, и остварити профит који доприноси јачању економије и добробити друштва у целини.

На основу утврђеног реалног стања указано је на могућа решења проблема како би се предузеле конкретне мере које би реализовале све заинтересоване стране, а пре свега приступило изради дугорочне стратегије развоја културног туризма на територији Косова и Метохије без фаворизовања било које културне заједнице у циљу имплементације опште прихваћеног концепта одрживог развоја. Ова дисертација има прагматични значај за све оне који се активно баве развојем туризма у циљу јачања економије друштва: од институција, приватног сектора, организација цивилног друштва, власника и управљача културно-историјских добара, до запослених у области формалног и неформалног образовања, туристичких оператера, али и самих туриста.

3. ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Конкретизујући проблем истраживања идентификовани су релевантни потпроблеми истраживања и то:

- Холистичко сагледавање проблема у актуелном стању развоја културног туризма на територији Косова и Метохије;
- Анализа примера добре праксе из Европске Уније у циљу предлагања иновативних решења у области развоја културног туризма у која су уграђена сопствена искустава и знања уз уважавање међународних стандарда у овој области, а која су од помоћи у очувању свега онога што означава темељ духовног постојања свих народа и етничких група и историјска сведочанства њиховог постојања на овом простору;
- Усклађивање законске регулативе из ове области међу заинтересованим субјектима и њено усаглашавање са прихваћеним међународним прописима;
- Предлагање модела (алата) развоја туристичког производа који јача мултисекторску сарадњу уз учешће свих заинтересованих страна;
- Креирање одговарајућих планова развоја културног туризма на локалном, регионалном и међународном нивоу у циљу препознавања Косова и Метохије као атрактивне туристичке дестинације, и
- Стварање услова за нова истраживања у овој области.

4. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

4.1. Основна хипотеза

У раду се полази од хипотезе да валоризација културних вредности на територији Косова и Метохије доприноси јачању свести свих заинтересованих страна о потреби креирања алата (модела) који су неопходни за њихово препознавање као атрактивног, савременог и конкурентног туристичког производа. Ова хипотеза се као таква доказује аутентичним исказима.

4.2. Посебне хипотезе

Тврдња изнета у основној хипотези потврђује се и следећим утврђеним чињеницама и околностима:

- Очување културно-историјског наслеђа је важно за економски опоравак, и процес помирења на територији Косова и Метохије;
- Унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма и јачања свих осталих привредних грана;
- Развој иновативног туристичког производа и маркетинг дестинације у сарадњи са локалном заједницом је основ одрживог туризма;
- Усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа са свим заинтересованим странама је основ развоја демократске заједнице (друштва);
- Нови туристички производи смањују маркетиншке трошкове и доприносе адекватној заштити културно-историјског наслеђа;
- Развој културног туризма се обезбеђује учешћем у регионалним иницијативама и свим облицима међународне сарадње које промовишу одрживи развој заједнице угрожене последицама конфликта.

5. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У току израде докторске дисертације с обзиром на њен интердисциплинарни карактер коришћена је карактеристична, опште прихваћена методологија у области друштвено-хуманистичких наука. Аутор дисертације је имао на уму да не постоји апсолутно коректна методологија за област друштвеног истраживања већ да она представља различите начине како се посматра свет (појава), мери и разуме друштвена реалност. Ради тога је селекција истраживачких метода пажљиво извршена у складу са сопственим искуством и истраживачким проблемом, као и свешћу о заинтересованим странама за добијене резултате истраживања.

5.1. Избор метода истраживања

Тип истраживања који је примењен у раду је Survey, неекспериментално истраживање. Избор научних метода и инструмената је био ограничен постављеном хипотезом и дефинисаним задацима истраживања.

У овом истраживању примењене су следеће методе:

a) Метода научног и систематског посматрања;
b) Метод анализе садржаја;
c) Метода испитивања (анкетирање и интервјуисање);
d) Историјска метода;
e) Компаративна метода;
f) Статистичка метода;
g) Формално-правни метод, и
h) Студија случаја.

Примена конкретне дијалектичке методе условљена је сложеношћу предмета истраживања. Она као основна метода омогућава најопштије сазнање стварности у свој њеној сложености и целовитости. Научно-логички поступци које су се користили су: анализа синтеза и дедукција, индукција и анализа садржаја.

Анализа синтеза као јединствен научни метод доприноси потпунијем објашњењу предмета истраживања. Анализа је примењена при обради прикупљених података и верификацији хипотезе. Синтеза као завршница сазнајног процеса, обезбедила је схватање целине као појаве на основу схватања њених делова. Метода проучавања документације тј. анализа садржаја постаје све значајнији извор зато што у себи садржи обиље података о изучаваном проблему. Проучени су доступни извори података, многобројна документа националних и међународних организација, научна и стручна литература, домаћи и страни часописи, службена документа која су била доступна, извештаји и билтени и др.

Од општих научних метода коришћена је статистичка метода, историјска и компаративна метода.

Статистичка метода примењена је у поступку прикупљања, класификације, статистичке анализе и упоређивања појединих података. Коришћењем процентуалне заступљености појединачних појава и догађаја сагледано је не само постојеће стање, већ и његова тенденција, што представља један од

основних параметара потребног за предлог адекватне стратегије заштите културно историјског наслеђа, и креације иновативног туристичког производа.

Анкетирање је вршено у циљу сакупљања података (писменог) по унапред припремљеним и формулисаним питањима. Главни извор података је испитаник. Број испитаника је био установљен проценом адекватности узорка. Инструмент истраживања је био упитник јасно и одређено формулисаних питања која су у складу са познавањем проучаваног предмета.

Упитник који је коришћен у изради дисертације је одштампан у 200 примерака, али је од наведеног броја анализирано свега 150 потпуно или делимично попуњених примерака. Од овог броја у коначној анализи је након контролних мера искоришћено 130 упитника који су у целости попуњени. У првом делу Анкетног упитника, на основу контролних питања о полу, старости, образовању и месту пребивалишта испитаника добијени су одговори који се односе на основне карактеристике испитаника, а на основу ових одговора је оцењена подобност испитаника за учешће у истраживању. У испитивању је учествовало нешто више мушкараца (55,4% наспрам 44,6% жена), а учествовале су све старосне категорије (при чему је највећи проценат испитаника био релативно млад - 56,9%. То су били испитаници између 26 и 44 година). У анкети су учествовали испитаници свих ниво образовања, од оних који су завршили средњу школу до оних који су одбранили докторску тезу. Образовање испитаника је веома важна променљива за одређивање валидности резултата овог истраживања, пошто висок ниво образовања испитаника представља гаранцију за познавање прилика и потребних услова за развој туризма на Косову и Метохији, као и веродостојност одговора који су дати приликом попуњавања анкете. У анкети су углавном учествовали испитаници који имају пребивалиште у Косовској Митровици, а било је и испитаника из других подручја Косова и Метохије, централне Србије и градова из окружења. Додатна гаранција за тачност одговора у анкети свакако представља и чињеница да највећи број испитаника станује на Косову и Метохији, а да остатак испитаника у пребивалиштима у близини посматране српске покрајине. Након тога је у адекватном програму формирана база испитаника у коју су унесени исправно попуњени анкетни листићи, исти су обрађени и презентовани у тексту дисертације.

Изучавање сложене и вишедимензионалне везе између културе, туризма и економије у конкретном временском и просторном оквиру, није могуће без тумачења система правних норми којима су ове области уређене. За тумачење и одређење значења правних норми, биће коришћен нормативни метод правних наука (формално-правни метод). Овај метод је неопходан приликом тумачења нормативне грађе којом је уређено организовање и функционисање конвенционалних субјеката одговорних за развој туризма; заштиту културно-истријског наслеђа и јачање економских активности друштва. Он је значајан и ради утврђивања правне снаге појединачних правних норми и правних аката као и њихове међусобне хијерархије с обзиром да је правни систем на територији Косова у изградњи и под контролом међународне заједнице у оквиру EULEX мисије.

5.2. Извори података

У току израде докторске дисертације аутор је користио податке који су важни за проблем истраживања и пре свега корисни за доказивање полазне (основне-опште) и посебних хипотеза. Коришћени су примарни подаци као и секундарни. Извори података су били многобројни. Коришћени су званични документи, штампани материјали, архивски документи, разни годишњаци, извештаји, етнографске студије и др.

У склопу развоја информационо-комуникационих технологија аутор је био у стању да претражује разне базе (електронске) података које садрже огроман број научних радова, студија и извештаја у вези са проучаваним предметом истраживања.

Отежавајућа околност је да због нерешеног политичког статуса покрајине најзначајније међународне институције немају систематке податке које се односе на предмет истраживања. Тако на пример Светски економски форум, Светска туристичка организација и многе друге значајне организације не располажу подацима који се односе на проучавани проблем.

Аутор је пажљиво анализирао податке како би избегао могућу слабост и субјективност. Ова опрезност је била неопходна с обзиром на постојање

значајног броја јавно доступних података у вези предмета истраживања који су непоуздани, мотивисани идеолошким разликама и субјективним виђењима многих догађаја, обојени емоцијама након конфиктних ситуација из прошлости. Ради тога су проучавани подаци чија је веродостојност проверавана из више извора. Статистички извештаји у циљу сагледавања социо-демографских карактеристика испитиваног подручја су такође били упитни након политизовања пописа становништва који су реализовани након 1999. године то је значајно отежало рад аутора. На Косову и Метохији су на снази многа правна акта различитих извора с обзиром да је институционална структура ``Косова`` под контролом EULEX (*The European Union Rule of Law Mission in Kosovo-EULEX*).

5.3. Начин обраде података и интерпретација резултата

Прикупљени подаци сређени (груписани) су рангирањем, табеларним и графичким приказивањем. Даља обрада реализована је статистичким техникама. Јединица анализе је теоријски документ, а анализа је израђена квантитативно и квалитативно.

Интерпретација резултата истраживања дисертације је дата текстуално уз примену одређених графичких поступака. Статистичке методе које су коришћене јесу следеће:

1. анализа фреквенције појављивања истих одговора,
2. анализа утицаја променљивих П1, П2, П3 и П4 на остале променљиве (линеарни модел, уз ANOVA анализу)
3. анализа корелација за одређене групе променљивих.

Све анализе су рађене у програмском пакету StatSoft Statistica 10.

5.4. Структура рада

Из методолошких разлога, структура рада обухвата неколико функционално-организацијских делова којима је извршена операционализација предмета истраживања докторске дисертације.

Докторска дисертација **Валоризација културних вредности Косова и Метохије у функцији туристичке понуде** састоји се од пет међусобно повезаних делова у чијој изради је коришћена литература из земље и иностранства, искуства из праксе и резултати истраживања до којих је докторанд дошао након вишегодишњег истраживачког рада.

У првом делу рада представљен је теоријско-доктринарни аспект који се односи на важност културе и њене везе са политиком и развојем туризма као специфичне привредне гране, посебно развојем културног туризма. У овом делу дисертације је објашњена специфичност политичких односа који су веома сложени и који значајно утичу на питање валоризације културних вредности на Косову и Метохији. У најкраћем је дат приказ историјских чињеница о животу становништва на територији Косова и Метохије, питања важна за културно историјско наслеђе одређених етничких група, њихове миграције и међусобне односе кроз векове. Косово и Метохија је простор који има веома богату културну традицију и вредно културно наслеђе свих етничких група које на њему живе ради чега је појам културног диверзитета, али и идентитета и интегритета такође истакнут као важно питање у изради саме дисертације.

Други део се односи на податке о туризму у свету и на Косову и Метохији, од којих се посебан значај даје развоју културног туризма који се базира на богатом културно историјском наслеђу, активностима културних институција и значајних културних дешавања. Акценат је у овом делу рада стављен на препознатљивост овог простора као туристичке дестинације која осим културних обилује и природним ресурсима. Посебан значај овом поглављу даје приказ потребних предуслова за развој културног туризма, од којих је нагласак стављен на инфраструктуру, чија је неразвијеност и главна препрека бржем развоју културног туризма и препознавања КиМ као значајне туристичке дестинације.

Трећи део представља суштину саме дисертације и садржи основне препоруке о начинима економске валоризације културних вредности, пре свега богатог културно историјског наслеђа етничких заједница на КиМ. Очување тог наслеђа је могуће само применом адекватне методе валоризације која јасно одређује шта је неопходно чувати за будућа покољења, на који начин и којим средствима. Овај део садржи и емпиријске резултате до којих је дошао

докторанд анализом ставова испитаника који су потврдили основну и помоћне хипотезе дате на почетку израде дисертације. Локална заједница, пре свега српска настањена на северу је свесна важности културног наслеђа и његовог очувања за очување националног интегритета.

Закључна разматрања су представљена након приказа наведене три целине и представљају значајну основу за будући интердисциплинарни рад свих заинтересованих страна у неопходном процесу реализације валоризације културних вредности у фукнкцији јачања туристичке понуде на Косову и Метохији. Ови закључци потврђују важност јачања улоге културног туризма у процесу помирења између етничких група које су конфронтиране по одређеним питањима и након завршетка конфликта и пре свега избор методе валоризације културних вредности, без фаворизовања наслеђа било које етничке заједнице. Закључци потврђују да је могуће да културни туризам у значајној мери допринеси економском опоравку и процесу помирења на територији Косова и Метохије у блиској будућности.

6. НАУЧНА И ДРУШТВЕНА ОПРАВДАНОСТ И ИСТРАЖИВАЊА

Научна и друштвена оправданост истраживања исказана је резултатима истраживања који су изложени у научном саопштењу. Научна оправданост истраживања огледа се у проширивању и продубљивању знања о свим питањима везаним за предмет истраживања и уграђивање тих сазнања у

теоријски фонд науке о економији, култури, менаџменту у туризму, безбедности, историји, правних и политичких наука. Ова сазнања нормативно обрађена могу унапредити одређене ставове у области развоја културног туризма, система заштите културно историјског наслеђа, и елиминисања негативних последица конфликта у циљу постизања концепта одрживог развоја друштва.

Друштвена оправданост истраживања овог проблема произилази из природне заинтересованости свих заинтересованих страна за примену алата који доприносе јачању економије, и имплементацији позитивних примера из праксе у развоју културног туризма у циљу јачања економских могућности друштва. Адекватна веза између туризма и културних вредности народа и етничких група може допринети смањењу верске нетрпељивости на територији Косова и Метохије, али и смањењу сиромаштва и општем напретку Косова и Метохије.

Рад има значајну прагматичну вредност. Он представља основу за дефинисање стратегије развоја културног туризма, као и за рад стручњака који ће бити носиоци тих активности, посебно у области заштите културно-историјских објеката на територији Косова и Метохије. У нашој литератури овај рад представља пионирски подухват због самог одређења предмета истраживања. Намена му је да изгради реалну слику стања у овој области на територији Косова и Метохије и пружи основне смернице за компликован и тежак процес осмишљавања стратегије развоја културног туризма у актуелним околностима које нису нимало једноставне. У дисертацији су објективно представљене (инкорпориране) активности различитих локалних, регионалних и међународних актера које су реализоване са мањим или већим успехом на територији Косова и Метохије у 15-годишњем периоду након ескалације конфликта. Свака културна заједница и сваки њен део ангажован у активностима развоја културног туризма треба да зна своје место и улогу. Она треба бити јасно дефинисана у развоју културног туризма уз апсолутно уважавање специфичних карактеристика заштите културно-историјских објекта који се налазе на простору мултикултуралног и мултиконфесионалног Косова и Метохије.

II. КОСОВО И МЕТОХИЈА У 21 ВЕКУ – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

1. КОСОВО И МЕТОХИЈА ТЕРИТОРИЈА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Аутономна покрајина Косово и Метохија (АП КиМ) се налази на југу Србије, у централном делу Балканског полуострва, Западног Балкана,[2]

[2]Pod pojmom Zapadni Balkan Evropska Unija tretira terirorije Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije (uključujući i Kosovo uz poštovanje Rezolucije UN 1244), Republike Makedonije i Republike Albanije.

у југоисточној Европи. У предговору књиге: ''Balkan vital graphics'' *Otto Simonett* је написао да је: ''Говорити о животној средини и безбедности Балкана звучи као прича о несварљивом коктелу загађења, конфликта и сиромаштва, са мало секса и криминала такође.''[3] Овај део Европе коме и КиМ припада (Балкан) се у међународној заједници препознаје и одређује као ''буре барута,'' перманентна ''конфликтна тачка'' и преманентво повезује се са назадним појмом ''балканизације.''[4,5]

Познати историчар и академик *Славенко Терзић* је написао да је: ''жалосно да се о Балкану углавном говори и прича као егзотичном делу света, који постаје интересантан развијеним културним друштвима само када се деси нека криза или избије рат. ''[6]

Историја међусобних односа балканских земаља је у последње три деценије била веома турбулентна. Она је с друге стране била делимично иницирана променама у самој EU. Потребно је нагласити да је ''управо стварањем нове Европе и ширењем NATO-а створена нова геополитичка карта европског континента на коме поједине мање земље, захваљујући својим геостратешким карактеристикама, постају кључ стабилности целе регије. Једно од таквих кључних подручја свакако је косовски простор у коме се већ деценијама одмерава успешност , или неуспешност међународне и домаће политике.'' [7]

Милиони страница су написани у свету о историји конфликта народа на територији Косова и Метохије и начинима његовог могућег решавања. Српско - албанско питање је у историји Балкана одувек представљало важно политичко питање. Најпознатији међународни научници су писали о њему. Највеће медијске куће у свету су такође допринеле да оно постане у једном тренутку и

---

[3] Rusevska I., Simonett O., Christina Stuhhlberger Ch., Bogdanović J., (2007), "Balkan vital graphics-Environment without borders" UNEP GRID-Arendal, http://old.grida.no/files/publications/balkan-vital-graphics/balkans-vital-graphic-full.pdf pristup: 15.05.2017

[4] Cvijetić S. "The name game: Nomen est Omen? Central European ReviewVol 1, No 23 29 novembra 1999 www.ce-review.org/99/23/cvijetic23.html pristup: decembar 2016.

[5] Liotta P. (2004), USA, The Geopolitics of the Balkans: Outcomes and Possibilities. No .7/8-2004 Theory of ethnic conflict and sociology. http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/The-Geopolitics-of-the-Balkans:Outcomes-and-Possibilities#.WHYD0X2U6Uk

[6] Terzić S. (2004), "Kosovo and Metohija in 20th century The Political Ideological Demographic and Cultural coordinates of the ethnic Cleaning of serbs a from Southern areas of Serbia", Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts.

[7] Mirela Slukan Altić, Povijesna geografija Kosova. 2006, Golden Marketing, Tehnička knjiga Zagreb.

прворазредни међународни проблем о ком се редовно дискутовало и још увек дискутује и у организацији Уједињених нација. Огроман је и број разних врста докумената који су донети у циљу проналажења решења косовског питања. Тема политичког статуса Косова и Метохије је у 21 веку једнако актуелна и неминовна.[8] Оно што истичу многи историчари, и сам академик Терзић јесте да је некада тражење решења овог питања ''чињено у великој мери без довољно знања и интерпретацијом историје искључиво из угла савремене политике са јасном аспирацијом да се подржи приказ прошлости каква је неопходна у актуелном политичком тренутку.[9]

Претраживањем три најактуелнија интернет претраживача (MSN, Google, Yahoo) на три појма (кључне речи), од којих једне на српском језику-косовски - конфликт и две на енглеском косовски конфликт и косовски рат (*kosovo conflict , kosovo war*) добијени су резултати који напред наведену тврдњу потврђују.

Улога међународне заједнице, најпре Уједињених Нација а затим и Европске Уније (ЕУ) у решавању конфликта на Косову и Метохији је била и још увек је веома значајна. Мисија Уједињених нација на Косову и Метохији-United Nations Mission in Kosovo (UNMIK) подржана (NATO) снагама 1999. године није постигла значајан успех у постављеним циљевима, тако да је ова територија и данас 2017. године ''могуће жариште сукоба'' у Европи.

Ian King і *Whit Mason*и сами учесници у раду UNMIK мисије на Косову су истакли да ''лекције с Косова требају бити важне за сваку будућу међународну мисију. '' У књизи коју су објавили 2006. под насловом: ''Peace at Any Price How the World Failed Kosovo'' истакнуто је да је ''неуспех међународне заједнице да трансформише Косово трагична, с обзром да се тај неуспех догодио упркос огромним инвестицијама и озбиљним напорима хиљада несавршених, али добронамерних, посвећених и генерално компетентних људи''.[10]

[8]Woodward S., Steil B., (1995), "A European 'New Deal' for the Balkans," Foreign Affairs (November-December 1999): 97-98; Susan Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War (Washington, D.C.: The Brookings Institution.

[9] Terzić S. (2004), "Kosovo and Metohija in 20th century The Political Ideological Demographic and Cultural coordinates of the ethnic Cleaning of serbs a from Southern areas of Serbia", Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts.

[10] King I., Mason W., (2006), "Peace at Any price How the world failed Kosovo", Cornel University Press, Ithaca NY and London.

Територија Западног Балкана се у XXI веку и даље одликује заједничким ризицима и изазовима, укључујући нестабилну демократију, историју насилних сукоба етничких конфликата, сталним тензијама међу суседима, и значајну економску неразвијеност. Оно што им је заједничко јесте жеља да свака од њих, па и Косово и Метохија, постану равноправне чланице ЕУ и налазе се у различитим фазама ка пуноправном чланству у њој.

Европска унија је донела одлуку да се на државе Западног Балкана примени иста методологија која је претходно примењивана за приступање нових држава чланица. Придруживање ЕU је препознато као универзална кључна стратегија да се постигну блиски циљеви мира и просперитета на Западном Балкану.[11] Европска унија је 1997. године усвојила документ Политика регионалног приступа за земље „Западног Балкана". Утемељени приступ је допуњен иницијативом која је настала три године касније (мај 1999. године) када је Европска унија изашла са пројектом који је добио назив Процес стабилизације и придруживања Европској унији (PSP EU). Продужени процес стабилизације и придруживања је актуелни општи оквир за напредовање држава Западног Балкана на путу ка приступању ЕU. Тако су „Европска партнерства" склопљена са Албанијом, Босном и Херцеговином, и Србијом и Црном Гором, укључујући и Косово. Европска партнерства, допуњавана по потреби, имају улогу да помогну државама Западног Балкана у припреми за чланство у складу са усаглашеним оквиром и у изради акционих планова са временским роковима за спровођење реформи, као и детаљима у смислу начина на који намеравају да испуне предуслове за дубљу интеграцију у ЕU.[12]

Једнострано проглашена Република Косово 17. новембра 2008. је данас потенцијални кандидат за приступање ЕU. Република Србија без обзира на свој став о непризнавању Косова ради на нормализацији односа са представницима Приштине на основу захтева ЕU. Многе активности се спроводе у складу са преговорима који се воде између две стране под ингеренцијом европске администрације у Бриселу. Косово је такође потписало и Споразум о стабилизацији и придруживању са ЕU 1. априла 2016. године, који представља

66

[11] Belloni R. (2009), "European Integration anf the Western Balkans": lessons prospects and obstacles Journal of Balkan and Near Eastern Studies Volume 11.Number 3.

[12] Berhart K. D. (2010), "Abeceda prava Evropske unije", Kacelarija za publikacije Evropske unije, Luksemburg, http://euinfo.rs/files/Publikacije-srp/10_Abeceda_prava_EU.pdf, pristup: 15.05.2017

свеобухватан оквир за ближе политичке и економске односе између EU и Косова. Без обзира на реалност да је Косово признато од стране великог броја европских држава тврди се да су ове активности у складу са Резолуцијом UN 1244.[13]

Сваке године тзв. Република Косово доставља Извештај о напретку у процесу придруживања EU и исти је јавно доступан. У Извештају за 2016. који је Косово доставило наводи се да су потребни континуирани напори како би се спровели већ постигнути споразуми са Србијом под покровитељством бриселске администрације.[14] Европска Комисија је дала оцену да је Косово предузело значајне кораке ка испуњавању захтева везаних за либерализацију визног режима, али се сугерише и да политички актери морају да пронађу начин да превазиђу продужавање политичке пат позиције. Дијалог са Србијом остаје на листи приоритета, па је наведно да је "неопходно да Косово продуби свој ангажман у дијалогу са Србијом, укључујући и имплементацију свих споразума."

Република Србија као посебно заинтересована за територију која јој припада по Уставу Републике Србије је земља кандидат за чланство у EU која има одређене обавезе које се односе на процес нормализације односа са Косовом. Европска комисија објавила је 9. новембра годишњи Извештај за Србију за 2016. годину. Извештај обухвата период од октобра 2015. до септембра 2016. године и заснован је на прилозима из многих извора, укључујући прилоге Владе Републике Србије, држава чланица EU, извештаје Европског парламента и информације добијене од различитих међународних и невладиних организација. Европска комисија усвојила је просечну оцену Србије у укупном извештају (износи 2,96), док је просечна оцена у Извештају за 2015. годину износила 3,15. У погледу нормализације односа са Косовом, Србија остаје посвећена спровођењу споразума постигнутих у дијалогу уз посредство EU.[15] Уз констатацију да је лидерска улога Србије у региону од значаја за

[13] Europ... Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations, Kosovo Membeship status. , https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargeme...ountries/detailed-country-information/kosovo_en

[14] Europian Commission-Commission (2016), Staff Working Document, Kosovo. Report. Brussels. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents /2016/ 20161109 repo...osovo.pdf

"The protection of cultural heritage, including cooperation between the Serbian Orthodox Church and Kosovo authorities, remains a challenge.Legislation to address illegal construction needs to be fullyimplemented and enforced."

[15]Beogradska otvorena škola Danijela Božović. (2016), http://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/arhiva-vesti/291/2016/11/11/izvestaj-evropske-komisije-za-2016_-jaka-dvojka-za-srbiju.html 11. Nov 2016. Izveštaj Evropske komisije za 2016: Jaka dvojka za Srbiju

очување регионалне стабилности, каже се и да је Србија учинила значајне кораке ка том циљу који воде ка отварању прва четири поглавља у приступним преговорима, укључујући владавину права и нормализацију њених односа са Косовом. *"Укупна брзина приступних преговора зависиће посебно од одрживог напретка у ове две области."* [16]

У току тражења тзв. ''коначног решења које се не назире, без обзира на све напоре међународне заједнице и других учесника преговора остаје историјска чињеница да је Косово и Метохија колевка српске културе, духовности и државности. На Сајму књига октобра 2016. у Београду је представљена монографија „Задужбине Косова и Метохије-историјско, духовно и културно наслеђе српског народа.'" Ова књига је живо сведочанство о истрајном настојању Српске православне цркве да очува изузетну духовну и материјалну културу, своје вековне споменике и хришћанско наслеђе Косова и Метохије", истакнуто је у саопштењу Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске.

Ипак без обзира на све напоре многобројних учесника у овом процесу историјско наслеђе српске заједнице је драстично угрожено. Однос новопрокламоване државе према историјском наслеђу Срба на КиМ је трагичан и његова заштита је постала приоритетно међународно питање. Такође све заинтересоване стране уз помоћ Републике Србије су јединствене у напорима да се оно очува за будуће генерације без обзира на многобројне ризике.

Чињеница је да је угрожавање културне баштине једног народа трагедија и за све остале који живе с њом на истом простору. Из свега напред наведеног имплицитно произилази и обавеза да се планови за развој туризма било које врсте, па и културног не могу реализовати без основне претпоставке очувања културних вредности сваког народа и етничке групе која живи на територији Косова и Метохије.

[16] Izveštaj Evropske komisije o napretku država Balkana (2016) http://www. Slobodna evropa.org/a/izvestaj-evropske-komisije-o-napretku/28105752.html pristup: 15.05.2017

2. ВАЖНОСТ КУЛТУРЕ И КУЛТУРНЕ РАЗНОВРСНОСТИ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Историјске чињенице о животу становништва на територији Косова и Метохије су објашњене у многим научним радовима, књигама и другим документима. Оне су предмет расправе међу историчарима и другим заинтересованим странама годинама и деценијама. Питања величине становништва одређених етничких група, њихове миграције и међусобни односи кроз векове објашњавани су на најразличитије начине.[17] Срби су вековима на

---

22 rković S. M.(1989), Kosovo i Metohija u srednjem veku/Kosovo and Metohija in the Middle Ages, u Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji/Kosovo and Metohia in Serbian history, Belgrade; Miranda Vickers , The Albanians: A Modern history London, New York 1995 Noel Malkolm Kosovo a short History, London, 1998: Rene Gremaux Politics of Ethnic Domination in the land of the living past, u Kosovo: Kosova : Confrontation of Coexistance Eds Ger Duijzings, G., D. Janjic, and S.Maliqi, eds. Kosovo-Kosova:

КиМ представљали већински део становништва, да би крајем XIX века они постали мањински народ (етничка група).

На територији Косова и Метохије живели су одувек Срби, Албанци, Бошњаци, Горанци, Хрвати, Роми , Египћани, Ашкалије, Цинцари и многи други. Свака културна група има своја искуства и очекивања која жели остварити у друштву. Ипак услед одређених историјских услова нека/е етничке групе у друштву су постајале доминантне, а друге маргиналне. Чињеница је да је свака етничка група кроз историју овај простор обликовала својим културним стремљењима и достигнућима, након чега је та културна баштина постајала значајна вредност не само етничке групе која је створила, већ и целог друштва. Ипак ова културна вредност се није довољно вредновала, тако да је често њено уништавање и оштећење постало пратећи део међусобних сукоба и конфликата у историји ових народа.

Косово и Метохија је простор који има веома богату културну традицију и вредно културно наслеђе свих етничких група које на њему живе. Њихов заједнички живот је донео прожимање културних утицаја, али с друге стране политичке намете су креирале жељу да се буде различит и инсистирање на ''свом културном идентиту''. У конфликтима су народи уништавали трагове културе других занемарујући њихову културну и историјску вредност за цивилизацију. Њихово уништавање и нарушавање традиције је било свесно, а последице таквих дела су биле погубне за развој мултикултуралне заједнице каква је КиМ. Сматра се да је и ''сукоб на Косову из 1998/99 године, попут многих савремених оружаних сукоба, био сукоб заснован на идентитету, резултат спора између различитих друштвених група организованих на заједничкој култури. Овај елемент културе у сукобу је препознат и карактеру конфликта је дао једну нову форму.[18]

Културни и верски споменици су посебно били мета на обе сукобљене стране на територији КиМ, као визуелни симболи који припадају другој групи.''[19] Док *Hersher* и *Riedimayer* у свом извештају креираном непосредно након сукоба,

78

Confrontation or Coexistence. Nijmegen, Netherlands: Peace Research Center, U rsity of Nijmegen, 1996.

83

[18]Kaldor M. (1999), New and Old Wars Organized Violence in a Global Era, Stanford: Stanford University Press, California.

118

[19]Security Community (2016), Issue 2/2016, Osnova za mir Zaštita kulturne baštine na Kosovu Paivi Nikander Valeri Zirl, http://www.osce.org/sr/magazine/277376 pristup: 15.05.2017

у октобру 1999. године готово занемарују уништавање српског културног наслеђа.[20] *Serbenco* у свом раду истиче проблем његове заштите. Он поставља легитимно питање: ''Да ли српско религиозно наслеђе које се огледа у мноштву културно историјских објеката заслужује међународну заштиту од актера међународне заједнице који се налазе на Косову и Метохији након потписивања резолуције UN1244, пре свега UNMIK-а и KFOR-а''. Ерупција насиља на овим објектима се дешавала неколико наврата након конфликта у присуству међународних представника а последице тог уништавања су биле катастрофалне.[21] Уништавање културно историјских објеката у власништву српске православне цркве се дешавало и пре ескалације сукоба 1999. године. Један од таквих примера јесу и подметнути пожари у манастиру Високи Дечани и Пећкој Патријаршији 1982. године који су нанели непроцењиву штету. Стубови изгореле дечанске трпезарије нису били рестаурирани због несхватања њихове естетске и уметничке вредности. Заувек су изгубљени иако су били изграђени од најбољег кестеновог дрвета и представљали јединствене примерке народног градитељства.[22] Након конфликта заштити културног наслеђа на КиМ су међународне институције почеле да придају велики значај што се огледа и у једном од извештаја Мисије UN.[23]

Највећи број културних добара на територији КиМ припадао је и припада Србима и Албанцима, а мањи део осталим етничким групама. Овај податак не изненађује с обзиром на демографску слику овог простора у историји.

Демографски подаци на територији КиМ након 1999. су непотпуни и непоуздани по признању самих тзв. косовских институција у чијој су надлежности. Подаци CIA из 2016. показују да на КиМ живе Албанци који чине највећу етничку групу, 92,9%, затим Бошњаци, 1,6%, Срби са 1,5%, Турци 1,1%; Ашкалије 0,9%; Египћани 0,7%; Горанци 0,6%, Роми 0,5% и остали са 0,2% учешћа у укупном броју становништва.

---

[20] Riedlmayer H. (1999), Monument and Crime: The Destruction of Historic Architecture in Kosovo. Grey room 1, pp.108-122

[21] Eduard Par Sebenco "The Protection of cultural property and post conflict Kosovo".https://www.sqdi.org/wp-content/uploads/18.2_-_serbenco.pdf pristup: 15.05.2017

[22] Радовић, В. Противпожарна заштита сакралних објеката на територији АПВ. Докторат на Факултету безбедности, Универзитет у Београду , 2006

[23] Mission Report UN (2003), ESCOR Cultural Heritage in Kosovo: Protection and Conservation of a Multi Etthnic Heritage in Danger.

Априла 2011. Косовске институције су организовале попис становништва уз међународни надзор тзв. групе за Међународне надзорне операције (MNO) основане 2006. године од стране Савета Европе и Европске комисије. Према подацима које је приказала новооснована Косовска агенција за статистику у 2011. години укупан број становника Косова је износио 1.780.021 али без четири општине на северу Косова (Митровица, Звечан, Лепосавић, Зубин Поток) који су попис одбили. По том попису Албанци су чинили 92,93 % становништва, а Срби свега 1,47 %.[24]

У том попису из 2011. године становништво Северног Косова није учествовало, али по неким претпоставкама косовске агенције за статистику овај број је процењен на 40.196 становника или 2,3 % од укупног броја становништва на Косову и Метохији.[25] Подаци у документу Годишњи извештај о напретку Косова у процесу придруживању EU послатом Европској комисији 2016. године истиче да је на Косову у 2015. години живело ''око'' 1. 772. 000 становника.

Како се тема ове дисертације односи на значај културних вредности у развоју туризма неопходно је у најкраћем објаснити зашто је култура и културна различитост тако важна за народе и народности (етничке групе) које живе на територији Косова и Метохије и самим тим за развој привреде и туризма (културног туризма) као специфичне привредне гране.

Култура је скуп уверења, обичаја, вредности, веровања и правила, која друштво стиче постепеним усавршавањем и људи га чувају за наредне генерације, као драгоцену заоставштину. *Triandis 1995.* сматра да је култура знање које се преноси с генерације на генерацију и састоји се од правила, норми, вредности веровања и начина решавања стратегија решавања на начин који чини заједнички живот могућим. На територији Косова и Метохије се може применити и концепт који сматра да је култура ''колективно програмирање мишљења, које разликује чланове једне групе или категорије од других чланова или група. Опстанак и чврстина сваког друштвеног система зависи од културе и културних вредности друштва.

---

[24] Statistički godišnjak Republike Kosovo (2015), Agencija za statistiku Kosova, Priština, str. 34 https://ask.rks-gov.net/recos2011/repository/docs/KOSOVO%_20POPULATION%_20PROJECTION%202011-2061.pdf

У модерном друштву појам мултикултурализма заузима значајно место. Начин на који се појам мултикултурализма дефинише и посматра је различит, дефиниција је безброј, али за потребе ове дисертације је изабрано да овај појам означава ''стање друштва или света ког чине многобројне културе које се међусобно прожимају и тако значајно утичу једна на другу''.[26] *Rockfeller* истиче да мултикултурализам није питање политичких права или индивидуалних мањина. То је много више од тога. То је захтев да се препозна иста вредност различитим културама,[27] што и јесте најтежи задатак за одговорне субјекте на територији Косова и Метохије.

У савременом мултикултуралном, мултиконфесионалном и мултијезичком друштву важно је препознати и радити на очувању културне различитости, тј. културног диверзитета. Универзална декларација о културној различитости [28] инсистира на томе да је културна различитост корен развоја, интелектуалног, моралног и економског. У таквом друштву се културе међусобно преплићу, сарађују, а друштво се гради на начин да су његови ресурси доступни за сваку културну групу појединачно на идентичан начин. Такво друштво негује појам заједништва које подразумева познавање културних карактеристика и осетљивости за разлике.“ [29]

Након конфликта и OEBS на КиМ препознаје потребу да се развију ''механизми заштите који исти значај придају културној и верској баштини свих заједница за које очекују да ће наићи на најширу подршку јавности. У дугорочном смислу, културна баштина чак може да допринесе и развоју заједничког косовског идентитета који верску или етничку припадност оставља по страни. ''Такође званичници OEBS-а на Косову сматрају да је ''културна баштина од значаја за локални привредни развој, не само као подстицај за туризам, већ и за

[26]Amy Gutmann A. (1993), The challenge of multiculralism in political ethics. Philososphy and Public Affairs 22 (3) strane 171 -206

[27] Rockfeler SC. (1992) 88-96 Comment In Charles Taylor Multiculturalism the Politics of Recognition Princeton, Princetn Univesity Press, New Yersey Multiculturails. Charles Taylor., K Anthony Appiah., Jurgen Habermas., Stephen C., Rockefeller., Michael Walzer., Susan Wolf., edited Amy Gutmann (1994), Princeton Unievrsity press.

[28]UNESCO. (2001), Universal Declaration on Cultural Diversity.Paris,http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf

[29]Helsinški komitet Norveške (2010), Univerzitet u Mostaru, Helsinški komitet za ljudska i manjinska prava Bosne i Hercegovine, Helsinški komitet za ljudska prava u Republici Srpskoj (BIH). "Interkulturno razumevanje i ljudska prava", Sarajevo

стварање прилика за запошљавање у области рестаурације, конзервације, управљања и промоције добара баштине. ''

Модерна међународна заједница и уједињена Европа су базиране на мултикултурализму. У Европи се уважавају разлике које постоје с обзиром на националну, језичку, верску па и расну различитост. Европа прокламује у многим документима потребу културалне различитости, али истовремено заговара и интеркултурализам. У свом раду професорка Bognar истиче да „мултикултурализам само каже да постоји више култура, да живе у неком суседству, али ништа више од тога. Интеркултурализам пак има више значења. Он сугерише могућност, као и нужност, попречних веза међу културама, односно њиховим припадницима... Сугестија интеркултурализма је интенционална: као да се шапће да се при сусрету и додиру између говорника или актера две културе мора родити нешто треће." *Katunarić* се бави детаљно објашњењем појмова културни плуразам, мултикултурализам и интекултуралност. [30]

У реалности се дешава и нешто другачији процес. *Caws* истиче да је ''у стварности ипак однос међу културама пречесто асиметричан.''[31] Процес настајања нових држава у Европи траје а тзв. Репубила Косово је један од таквих примера. Оно што забрињава је да годинама након конфликта ситуација није значајно боља у смислу мултикултураног друштва о чему сами представници међународне заједнице пишу и говоре у јавности. Осим на Балкану и у земљама стабилних демократија, као и широм света се дешавају сукоби мотивисани националним или верским разлозима. Резултат настајања нових држава показује управо супротну тежњу од интеркултуралности-све већу поделу међу различитим етничким групама и јачање уверења да се не може живети у национално и верски мешовитим срединама.[32]

Европа се начелно определила за интеркултурализам који не тежи асимилацији него интеграцији мањинских народа у друштво. При томе се уважавају разлике које објективно постоје и оне се не сматрају као проблем и потешкоћа, него као богатство различитости. Овај приступ је вишеструко

[30]Katunarić V. (1993), citirano iz Bognar "Ohranjanje pluralne družebe v kulturnem pomenu In Teorija in praksa" (7-8) str. 667-670.
[31]Caws P. (1994), Identitity: Cultural trsnscultural and Multicultural: In David T Goldebrg Multiculturalism Cambridge Blackwell 158 87
[32] Bulscu Bognár, Zsolt Almási. 2014 Transfigurations of the European Identity. Cambridge Scholars Publishing, UK.

потврђен у многим европским документима. Универзална декларација културне различитости UNESCO 2001 Universal Declaration of Cultural Diversity.[33] У њој је наведено да је ''културолошка разноликост препозната као основа развоја и у складу је са принципима одрживог развоја и као таква треба бити препозната и афирмисана за будуће генерације''.

Културна разноликост и богато културно историјско наслеђе народа који су живели и живе на територији косова и Метохије су основна претпоставка за развој туризма. Универзални културни форум који је одржан у Барцелони 2004 је истакао улогу туризма да омогући простор да ''све културе могу да се изразе и омогуће себи да се други с њом упознају , као и да остваре инетркултурални дијалог који води миру и успостављању одрживог развоја.[34]

На територији КиМ интеркултурални дијалог је ургентна потреба у циљу остварења мира и заједничког живота свих народа који на овој територији живе. *Ordev* је објашњавајући догађаје који се односе како на очување, тако и уништавање културно историјског наслеђа истакао да је Косово било познато као конфликтно сегрегатно друштво у коме Срби и Албанци живе у потпуно паралелном друштву.''[35] Ипак, очекује се да се након свих напора међународне заједнице и других учесника у процесу помирења реалност мора променити. Забрињавајуће је када OEBS истиче да и годинама након сукоба ''студенти који учествују у посетама добрима културе и верске баштине често први пут упознају културу других етничких група у свом окружењу''.[36] Отац Петар из манастира Високи Дечани је приликом једне такве посете истакао да су ''многи проблем између свештенства и општине резултат неразумевања и неодостатка знања''. Он је истакао могућност да манастир својим капацитетом ''допринесе локалној економији и туризму у области''.[37]

[33]UNESCO (2001), Universal Declaration on Cultural Diversity.Paris, http://unesdoc.unesco. Org images/ 0012/001271/127160m.pdf

[34]Bouchenski M. (2004), General Vice Director for Culture at UNESCO Universal Forum of Cultures Tourism Culture and Susuatianbale decvelopment Mike Robinskon David Picard Prograne Cultural Tourism D opment, Division of culture policies abd intercultural dialogue Culture sector UNESCO.

[35]Ordev I. (2009), Erasing Past: Destruction and Preservation of Cultural Herita Former Yugoslavia (Part II) Religion in Eastern Europe XXIX 1, page 1-19 Ordev I.(2009), 'ERASING THE PAST: DESTRUCTION AND PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN FORMER YUGOSLAVIA Part II (Continuation from the Previous Issue)', Religion In Eastern Europe, 29, 1, pp. 1-19, Academic Search Premier, EBSCOhost, viewed 21 January 2017.

[36]isto kao 3

[37]Stories OSCE mission in Kosovo (2015), Building Bridges Cultural heritage matters 24 March 2015

Културни туризам у Европи и свету добија све већи значај у економији и политици зато што се у многим земљама користио и користи као фактор економске стратегије, али и помирења у тзв. конфликтним зонама.

У једном од својих текстова *Duijzings* истиче очекивања да без обзира на сва дешавања ''историју Косова не одликују само сукоби између Срба и Албанаца већ и њихова симбиоза и коегзистенција''.[38] У том смислу и будућност становништва на овој територији треба да се обликује напором свих учесника у процесу помирења на начин који свим етничким групама доноси више бенефита у друштвеном развоју, него губитака и страдања. Културни туризам је један од најбољих начина да се то и оствари у блиској будућности управо зато што за исти постоје многи значајни предуслови, пре свих богато културно наслеђе и специфична културна разноврсност. Ова нада има реалан основ у многим документима, а у једном од њих се тврди: ''у свету политике, култура се све више посматра као опште место, која обликује друштво у процесу развоја на готово једнак начин као и економија или политика''.[39]

[38]Ger Duijzings (2000),New myths are needed. Reconciliation in Kosovo as an intelectuall challenge radionica - Kosovo Balkans Prespectives on Reconcilation SSEED/UCL , London, citirano u Patrik Honudus Mogu li Srbi i Albanci živeti zajedno Bezbednost zapadnog balkana, broj 4 ; Beograd (2007), CCVO BSSB, strana 4-12 CCCV Centar za civilno-vojne odnose BSSN Beogradska škola za studije bezbednosti Bezbednost Zapadnog Balkana Mogu li Srbi i Albanci živeti zajedno Privatizacija bezbednosti Energetiska bezbednost broj 4 januar mart 2007 Patrik Hondus str. 4-12

[39] Vijayendra Rao and Michael Walton (2004), editors, Chapter 1 Culture and Public Action Relationality Equality of Agency and development, pages 3-36. The International Bank for Reconstruction and Development The World Bank, Stanford University Press California.

III. ТУРИЗАМ КАО ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ФЕНОМЕН (СПЕЦИФИЧНА ПРИВРЕДНА ГРАНА)

Туризам је специфична привредна грана која се може посматрати као друштвено економски феномен. У зависности од тога који се извори користе у проучавању туризма и његовог развоја, може се видети да постоје различита схватања о времену настанка туризма као друштвено-економског феномена. Поједини аутори заступају мишљење да је туризам почео да се развија у далекој прошлости, односно у античко време, док други сматрају да је туризам феномен новијег датума и да је историја његовог развоја релативно кратка, при чему је доминантно раздобље од краја XIX века, а посебно оно у XX-ом веку. [40]

Без обзира на разлике између ова два гледишта, оно што им је заједничка карактеристика јесте да наглашавају постојање две епохе у развоју туризма. Прва епоха јесте такозвана епоха туризма привилегованих класа, након које је уследила епоха савременог туризма. Такође постоји и велики број дефиниција које се користе у теорији да се одреди појам туризма и шта он значи али с

109

[40] Pirjevec B., Kesar O., (2002), Počela turizma, Mikrorad d.o.o Zagreb, str. 5.

обзиром да теоријски аспект туризма није основ тезе у даљем тексту користиће се дефиниција која је најприхватљивија за питања којима се теза бави.

Масовност туризма је карактеристика која га чини водећом привредном граном 21. века. Ова привредна грана је постала кључна за развој, напредак и благостање многих земаља, како развијених тако и неразвијених, а посебно је важна за земље тзв. растућих економија.

У 2015. години туризам је обезбедио 284 милиона радних места у свету, тј. 9,5% укупно запослених особа је радило у овом сектору (1 од 11 радних места),[41] зато што је туризам радно интензивна индустрија. Ова чињеница је веома важна зато што се тако у туризму може ангажовати значајан број незапослених младих људи, жена и мигранта. [42] Овај податак је веома важан за Косово и Метохију где је незапосленост младих један од горућих и готово нерешив проблем друштва. С обзиром на разноврсну могућност радног ангажмана у сектору туризма (сталан радни однос, радни однос на одређено време, привремени, повремени или сезонски), неопходно је спречити могуће ускраћивање права запослених у туризму. О обавези и потреби да се права запослених поштују у свакој области, па и у туризму осим националног законодавства, значајно је и међународно у коме главну улогу има Међународна организација рада (*Interanational Labour Organisation - ILO*). [43]

Светска трговинска организација (*World Trade Organisation - WTO*) такође у својим активностима препознаје улогу туризма у свету. Она "препознаје туризам као важну извозну услугу која може помоћи тзв. малим економијама у њиховом економском развоју." На једном од састанака ове важне међународне организације њени чланову су дискутовали о изазовима и могућностима, као и искуствима таквих земаља, економски неразвијених *(least developed country status*) да се повежу у светски ланац вредности и трговини робом и услугама. [44]

54

[41]World Travel Tourism Council (2016), Travel & Toursim Economic Impact 2016 World, https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research /regions%202016/ world 2016.pdf

10

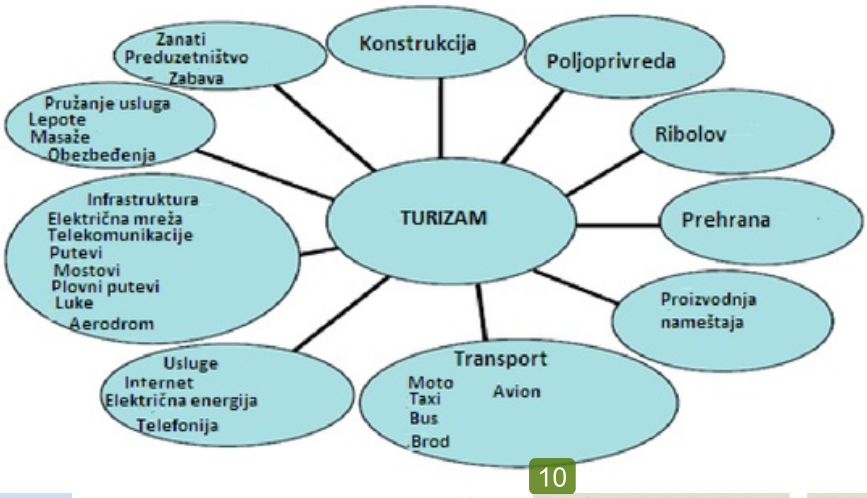
[42] United Nation Environmental Program UNEP, Towards a Gree Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Erdication UNEP.http://staging.unep.org/greeneconomy /Green Economy Report/tabid/29846/Default.aspxpage 422

77

[43]ILO (2011), Sectorial Activities Programe Poverty Reduction Through Tourism International Labour Office Geneva http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@sector/documents/instructionalmaterial/wcms_162289.pdf

[44]Work Programe on Small Economies (2015), Committee on Trade and Developent session 15-2376 WT/COMTD/SE/W/31. Page:1-72

Развој туризма на сваком нивоу, од глобалног до локалног значајно утиче и на делатности које су са њим у директној или индиректној вези, као што су саобраћај, пољопривреда, култура, здравство, образовање, политика и друге. Тако нпр. директно се хотели и други туристички објекти снабдевају храном и цвећем од пољопривредних произвођача, али се у региону где се развија туризам развија и индустрија намештаја, грађевинска индустрија и генерално много других привредних активности које доприносе расту националне, регионалне и локалне економије.[45] Приказ веза туризма и осталих сектора је приказан на слици.1.

Слика.1 Приказ везе туризма и оталих сектора Извор: ILO (2008), Dain Bolwell i Wolfgang Weinz, Reducing Poverty through Tourism, WP.266, International Labour Office, Geneva, Octobar 2008.

Везе међу различитим привредним секторима и туризма су препознате и неопходно је да се оне имају на уму у доношењу планова развоја туризма како би донори и друге надлежне институције имале координиран приступ и прилику техничке помоћи овим секторима. Ово сазнање је допринело да се креира и релизује више оваквих пројеката у циљу јачања сектора туризма и осталих сектора, нпр. занатства и пољопривреде. У овим активностима је значајно допринео и Управни одбор Уједињених нација о туризму за развој (*United Nations*

[45]Honeck Dale, (2012), LCD Export Divesification, Employment Generation and the "Green Economy": What roles for tourism linkages, Geneva WTO Workin paper ERSD 2012-24 https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201224_e.pdf

Steering Committee on Tourism for Development - SCTD) који спаја искуства из области туризма његових чланова, са циљем да се створи синергија за координисан, ефективан и ефикасан начин пружање техничке помоћи земљама у развоју, како би се допринело њиховим напорима на успостављању конкурентног националног туристичког сектора.[46]

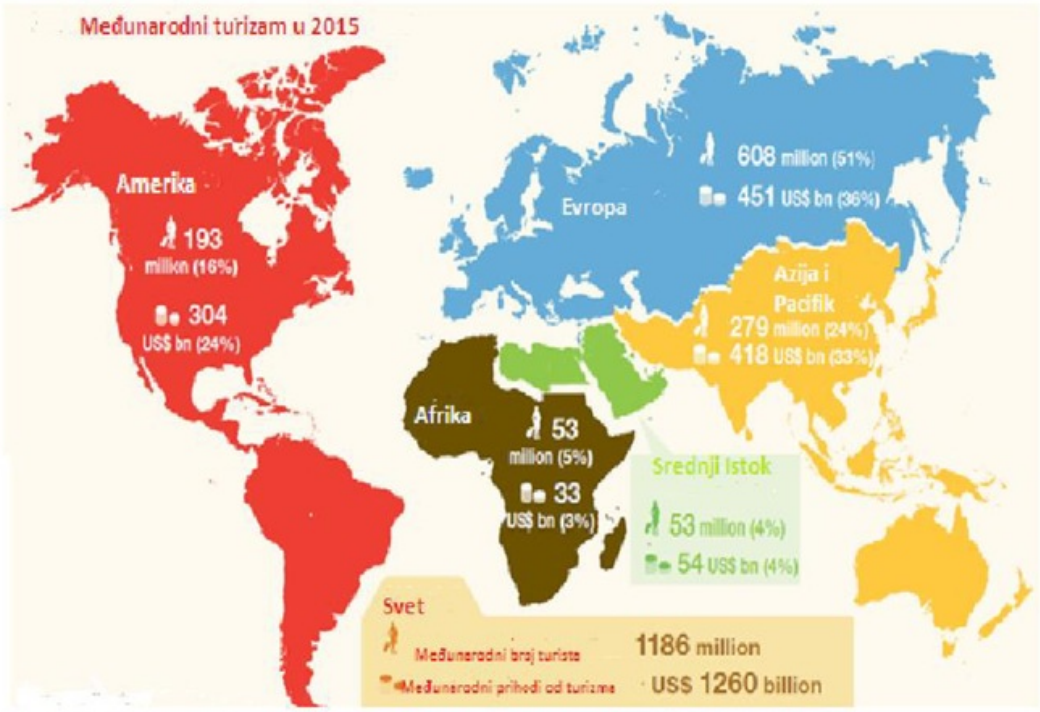
Honeck истиче да је у свакој економији веома важна улога приватног сектора као есенцијалног елемента за повећање профита ког туризам доноси. Он тврди да без обзира на напоре у области развоја туризма нема гаранције да ће исти значајно допринети смањењу сиромаштва или генерисању радних места, ако истовремено доносиоци одлука нису препознали потребу да се у планирање и имплементацију развоја туризма укључе и други потребни механизми.[47]

Научно-технолошки напредак, развој превозних средстава, повећање нивоа културе и стандарда условили су значајне промене у друштвеним кретањима и тако утицале између осталог и на развој туризма. Када се имају у виду просечне годишње стопе раста које бележи, туризам представља грану која остварује стални раст.

Развој туризма је значајан иако се туризам суочавао са многим кризама, што указује на значајну секторску снагу и отпорност. У 2015. години је забележен број туриста већи за 52. милиона у односу на 2014.

Светска туристичка организација (STO) почев од 1990. године објављује прогнозу дугорочног развоја туризма (на период од две деценије) базирану на два кључна индикатора за област туризма, а то су међународни туристички доласци и међународни туристички приходи. На Генералној скупштини STO у Мадриду 2011. објављен је извештај : *Tourism Toward 2030: Global Overview* за период од 2010-2030. који је први пут узео у обзир преглед друштвених, политичких, економских, технолошких и фактора утицаја животне средине који су утицали на развој туризма у прошлости, а чији се утицај сматра значајним и за будући развој туризма. [48]

[46] Jansen (2013), " Aid for Trade and Value Chains in Toursm". OECD UNWTO; WTO, str. 34- 72
[47]Honeck Dale, (2012), LCD Export Divesification, Employment Generation and the"Green Economy": What roles for tourism linkages, Geneva WTO Workin paper ERSD 2012-24
[48]UN WTO Tourism Highlights (2016), Edition Tourism Toward 2030 Str. 8, UNWTO

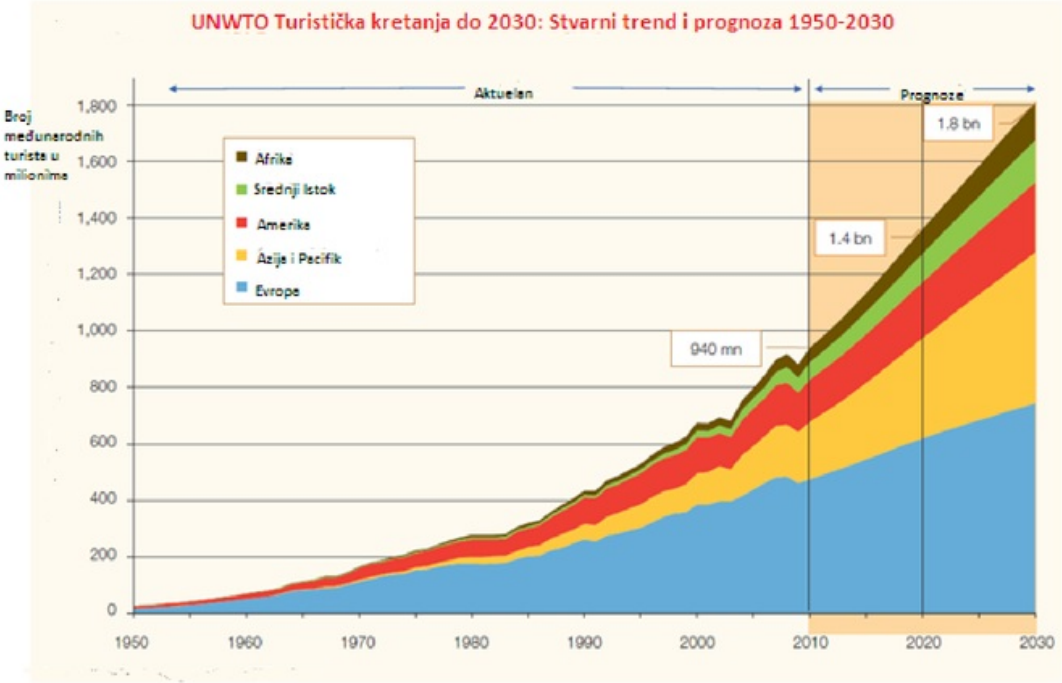

Слика.2 Међународни туризам у 2015.години,Извор UNWTO, Tourism Highlits, Edition 2016

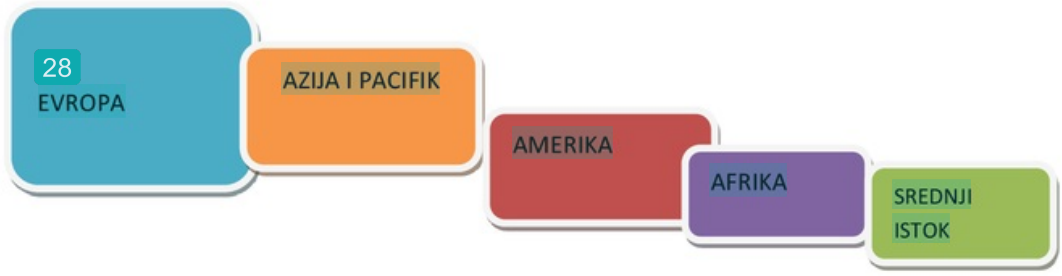
Светска туристичка организација предвиђа раст међународног туризма на 1.8 милијарди путовања у 2030. години.[49] Очекује се да ће у периоду од 2010-2030. годишњи пораст броја међународних туриста бити 3,3%. У апсолутном броју то је пораст од 43 милиона туриста годишње за горе наведени период у поређењу са периодом 1995- 2010. када је износио 28 милиона годишње (Сл.3).

71

[49]Tourism Towards 2030/Global Overview-Advance edition presented at UNWTO 19th General Assembly-10 October 2011. http://www.world-tourism.org

Слика.3 Туризам ка 2030. Стварни тренд и прогноза 1950-2030
Извор:www.unwto.org/facts/eng/vision.htm

Слика.4 Најпосећенији региони света у 2015. години Извор: UNWTO Highlights 2016 Edition 2016

Европа је регија у којој је 2015. године забележен раст броја туриста за 5% што је чинило 608 милиона и укупно 51% укупног броја туриста у свету. Европа је најбрже растући туристички регион. У 2015. години забележен је већи број туриста у односу на 2014. за 27 милиона. Земље Централне и источне Европе су такође у 2015. години забележиле раст туризма за 5%. У извештају је наведено да су тзв. растуће дестинације у Европи: Албанија, Босна и

Херцеговина, Бивша Југословенска Република Македонија (БЈРМ) Македонија, Црна Гора и Србија су забележиле пораст на што је охрабрујуће за план развоја туризма на Косову и Метохији.

У табели.1 се такође јасно види да се тзв. земље Западног Балкана различито класификују у различитим извештајима међународних организација. Аутор је с обзиром на тему која се односи на територију Косова и Метохије приказао избор података о броју туриста (у хиљадама) и потрошњи туриста (у милионима америчких долара) за европске субрегионе али и за државе које сматра важним за развој туризма на територији Косова и Метохије.

Табела.1 Број туриста у хиљадама и потрошња туриста у милионима америчких долара у 2014. и 2015. години у европским субрегионима и земљама Западног Балкана

Дестинација	Број туриста (у хиљадама)		Промена 15/14	Приход у милионима долара	
	2014	2015		2014	2015
Европа	580 238	607 727	4,7	535513	450 731
Северна Европа	70 799	75 948	7,3	82 478	78 395
Западна Европа	174 398	179 964	3,2	173 672	146 397
Централна/Источна Европа	120 193	126 610	5,3	58 214	50 146
Бугарска	7 311	/	/	3 908	3 146
Румунија	1 912	2 235	16,9	1 832	1 704
Јужна/Медитеранска Европа	214 849	225 205	4,8	199 170	175 793
Албанија	3 341	3 784	13,3	1 705	1 500
Босна и Херцеговина	536	678	26,5	707	656
Хрватска	11623	12 683	9,1	9 865	8 833
БЈР Македонија	425	486	14,2	295	267
Црна Гора	1 350	1 560	15,5	906	902
Србија	1 029	1 132	10,1	1 139	1 048

WTO Tourism, Извор: Highlits, edition 2016

Туризам се у току 2015.године суочавао и са одређеним ризицима какви су тероризам, цене горива, и пандемије. Туризам зависи од економске и политичке стабилности, еколошког интегритета, културног диверзитета и личне безбедности. Он је екстремно осетљив на кризе и катастрофе које могу девастирати и угрозити дугорочно утицај дестинације на националну економију.

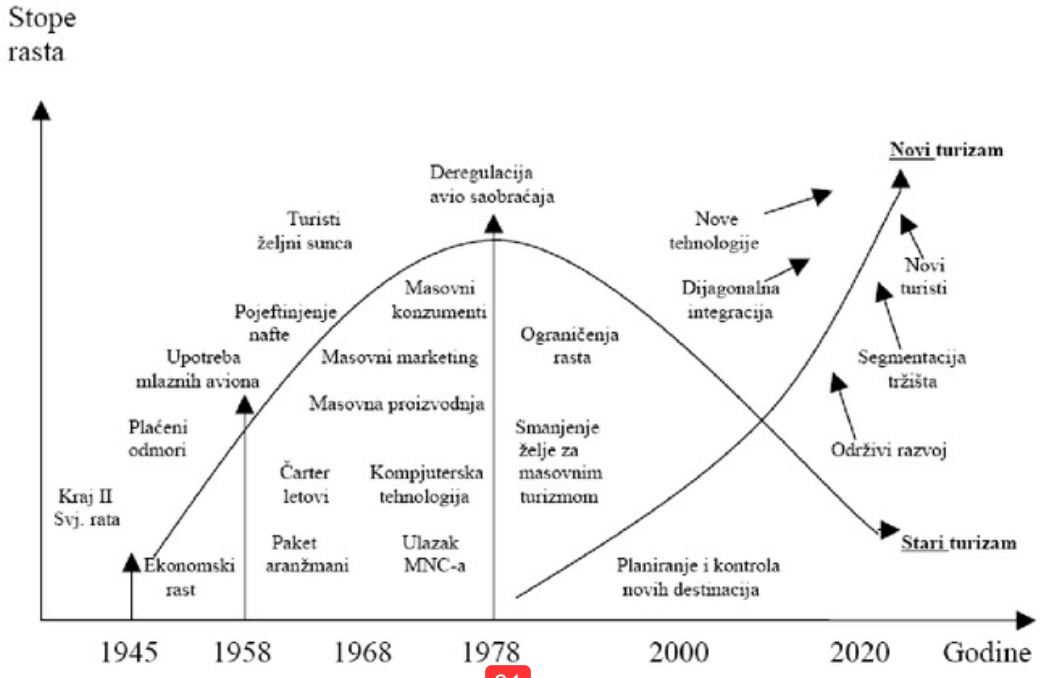
Из тог разлога безбедност у туризму је постала од виталне важности за глобалну заједницу.[50] Академска заједница и туристички радници су се ангажовали у проналажењу холистичког приступа који доприноси да се ублажи негативан утицај безбедносних инцидената у туристичкој индустрији и угроженој дестинацији''.[51]

Савремено друштво се динамички мења, самим тим је и туризам у 21. веку значајно промењен. Експерти у области менаџмента у туризму истичу да је та промена креирала такозвани „нови" туризам чије су основне карактеристике масовност и индивидуалност. Веома запажен и утицајан научни рад на тему развоја туризма у свету је био рад *Aulinane Poon* која је представила животни циклус туризма са компонентом предикције у будућности. Она је представила циклус који обухвата период почев од средине двадесетог века до 2020. и његовог могућег развоја у будућности. У циклусу описује карактеристике туризма историјски гледано, почев од карактеристика „старог" туризма, чије је првенствено обележје било масовност, до „новог" туризма, којег карактеришу нови услови садржани у промењеним захтевима, очекивањима и понашањем туриста. [52]

[50] Радовић В. (2155 Концепт управљања ризиком од природних катастрофа у туристичкој привреди Србије, *Пословна економија*, Факултет за услужни бизнис, Сремска Каменица 6 (4): 65-74

[51] 61l. Mansfield Abraham Pizam and others, (2005), Tourism, security and safety, Elsevier.

[52] Poon A. (1996), Tourism, Technology and Competitive Strategies, CAB International, 4-5

Слика.5 Животни циклус туризма, Извор: Poon, A. (1996), Tourism, Technology and Competitive Strategies, CAB International, 4-5

Масовност остаје примарна карактеристика новог туризма, у смислу оствареног туристичког промета, а индивидуалност се јавља као специфична карактеристика која дефинише „нови" туризам и „новог" туристу. Наиме, „нови" туриста је особа чији су туристички мотиви и жеља за коришћењем слободног времена значајно другачији. Тај нов туризам се препознаје у појави селективних облика туризма, које неки аутори називају и специфичним облицима туризма. Селективни облици туризма спадају под тзв. "софт" туризам, који се базира на путовањима која нису искључиво шематска и масовна, већ индивидуализована и прилагођена потребама и жељама појединца.[53]

Hall и *Weiler* [54] наводе да се селективни облици туризма јављају када мотивација и процес одлучивања туристе о томе коју ће дестинацију посетити

[53] S. (2011), Menadžment selektivnih oblika turizma, Sveučilište u Splitu, Split, str. 222
[54] Hall, M. & Weiler, B. (1992). Introduction. What's special about special interest tourism? In B. Weiler, & C.M. Hall (Eds.), Special interest tourism. Bellhaven Press, London

или коју ће активност упражњавати, примарно зависе од одређеног специфичног интересовања за активност (и) или за дестинацију и окружење. Појам селективног туризма почео је да се користи раних седамдесетих година прошлог века за означавање облика туристичких кретања којима основни покретач нису само сунце и море, већ различити други мотиви који су се препознавали као туристички циљеви. Тако се и селективни туризам одређивао према активностима које су касније преобликоване у врсте селективног туризма.[55] Ове промене су допринеле да се на актуелном туристичком тржишту налазе у понуди различити селективни облици туризма, као што су: културни туризам, наутички туризам, сеоски туризам, кулинарски (гастрономски) туризам, ловни туризам, авантуристички туризам и многи други.

У свету је порасла и свест од многобројних негативних утицаја раста туризма ради чега су формиране разне организације од којих су неке постале веома утицајне. Један од њих је и Центар за одговорно путовање (*Center for Responsible Travel - CREST*). Она је јединствена у развијању политика и праксе унапређења позитивног утицаја одговорног путовања у свету. Реализацијом многобројних пројеката ова организација доприноси да се локалне заједнице могу развијати и адекватно управљати културним ресурсима и активностима очувања биодиверзитета. [56]

У склопу ових активности се препознаје и тзв. ''наранџасти туризам'' као специфичан облик одрживог туризма који генерише културни, економски и друштвени развој кроз одговорни туристички менаџмент културног наслеђа, уметничке продукције и културне и креативне индустрије.[57] Експерти тврде да је ''културни туризам је недавно постао најбрже растући туристички тренд управо услед раста свести о потреби заштите животне средине с једне стране, и с друге стране порастом интересовања о прошлости и самим тим свести о важности

[55] Hrabovski-Tomić E.(2008), Selektivni oblici turizma, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica, str. 22

[56]Center for Responsible Travel CREST http://www.responsibletravel.org/whoWeAre/CREST% 20 Milestones%202015%20Update_Final.pd

[57] CREST Center for Responsible Travel 2016 Trends &Statistics 2016 Tresserras, J 2014 El Toursmo Naranja, el Color del Turismo Cultural y Creativo. Revista de Economia Creativa . Santiago Creativo (1) , pp 51-52http://www.responsibletravel.org/whoWeAre/ CREST%20Milestones% 20 2015 %20Update_Final.pdf

историјског и уметничког наслеђа. Овај процес назван је демократизацијом културе".[58]

[58] UNWTO 2015 Affiliate Members Report, Volume Twelve Global Report on Cultural Routes and Itineraries, Madrid, Spain.
http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/global_report_cultural_routes_itineraries_v13.compressed_0.pdf

1. ПРЕДУСЛОВИ РАЗВОЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА НА ТЕРИТОРИЈИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

1.1. Препознатљивост Косова и Метохије као туристичке дестинације

Територија КиМ се без обзира на многе предности не може препознати као значајна туристичка дестинација а политичка дешавања која су још увек у току ову ситуацију значајно отежавају. Косово се још увек препознаје као црна тачка и могуће жариште нових сукоба на Балкану и у региону Југоисточне Европе ради чега се много више треба урадити на јачању препознатљивости ове територије као значајне туристичке дестинације.

Према Попеску Ј. у атрактивне елементе туристичке дестинације убрајају се различите природне и културне атракције. У природне он укључује географски положај дестинације, климу, флору и фауну и друга природна богатства. У културне атракције укључује разноврсносност културно-историјских споменика, фолклор и друго. Такође професор Попеску истиче и важност пратећих услуга какве су смештај, комуникација, саобраћај, угоститељство и забава, као и друге друштвено-културне елементе.[59] И професор Черовић туристичке атрактивности дели на спољашње (археолошка налазишта) и унутрашње (дворци), као природне (рељеф) и антропогене (културно историјски споменици), и издваја примарне и секундарне атрактивности. На територији КиМ су све ове атрактивности заступљене у значајном броју. [60]

Ипак, без обзира на то дали се територија КиМ препознаје као туристичко тржиште треба нагласити да је једна од најважнијих особина овог простора хетерогеност. Многи садржаји су важни за развој културног туризма као и других облика селективног туризма и сви они су траг живота многих генерација различитих народа који су овај простор у историји делили. Професор Черовић управо ову карактеристику туризма као важне привредне делатности нарочито истиче у свом раду. [61]

28

[59] Popesku J. (2009), Menadžment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, Beograd
[60] Čerović S. 2009 Strategijski menadžment u turizmu Unverzitet Singidunum Beograd strana 172
[61] Čerović S. (2002). Raznovrsnost turističkog tržišta časopis Privredna izgradnja 2002 XLV; 3-4, str. 259-267.

Постоје одређени напори да се КиМ препозна у међународној заједници као туристичка дестинација, али нерешен статус овог региона доприноси да података о овом региону нема на сајтовима најугледнијих међународних организација у области туризма, нити њиховим годишњим извештајима. Постоји податак да је часопис "*The New York Times*" презентовао Косово и Метохију као једну од 41 туристичке дестинације коју треба посетити у 2011. години. [62]

Косово и Метохија је подељено на пет туристичких региона: централни регион Приштине, туристички регион Проклетија, односно Албанских Алпи, регион Шар планине, Поморавља, Косовске Митровице и Бајгорске Шаље. Међу привлачним природним атракцијама убрајају се водопад Мируше, Руговска клисура, извор Белог Дрима, Мермерна пећина у Гадимљу као и природна и вештачка језера и термоминерални извори. Природна богатства КиМ су различита а између осталог се истиче по својим лепотама и садржају Национални парк Шар планина.

У Табели.2 су приказани природни ресурси на територији КиМ на основу података Завода за заштиту природе РС.

1.	Национални парк	1
2.	Парк природе	1
3.	Предео изузетних одлика	1
4.	Резервати	7
5.	Споменици природе	35
6.	Споменици Ботаничког карактера	22
7.	Споменици геолошког и хидролошког карактера	13
8.	Подручја од културно-историјског значаја	5

Табела.2 Ресурси према Заводу за заштиту природе Србије

85

[62] http://www.nytimes.com/2011/01/09/travel/09where-to-go.html?_r=2&pagewanted=9

Специфичне вредности атрактивности на КиМ могу бити база за развој културног, транзитног, манифестационог, зимског, спортског, ловног, бањског, излетничког и др. Врста туризма. Међународна заједница која још увек контролише институције на КиМ покушава да разним активностима допринесе да се ова територија препозна као нова туристичка дестинација у Европи. Познати сајт за планирање путовања *Tripadvisor* у својој понуди предлаже: 39 хотела, 192 ресторана и 84 објекта и локација које треба посетити приликом боравка на Косову и Метохији међу којима су различите врсте туристичких садржаја.

Европска Унија и Савет Европе покренули су иницијативу за стварање Културне руте западног Косова, што представља подршку промоцији културне разноликости на Косову. Једна од таквих иницијатива била је и промоција културне руте западног Косова. Она је била инспирисана Културним рутама Савета Европе још 2014. године са визијом развоја културних рута за обилазак камених грађевина у сарадњи са суседним државама стварајући синергију, чиме омогућава општу привлачност целог региона. Културна рута западног Косова односи се на градове: Јуник, Ђаковица, Пећ, Клина, Дечане и Исток. Свака од ових општина има задатак да дефинише своје потенцијале који чине део заједничког наслеђа.

Културна рута западног Косова омогућила би туристима:

- Да дођу и обиђу традиционалне грађевине,
- Доживе и непосредно упознају локалне културне обичаје,
- Уживају у различитим гастрономским специјалитетима и пићу,
- Уживају у природним лепотама, спортским активностима у окружењу нетакнуте природе.

С обзиром на значајно богатсво које се огледа у културно историјским споменицима на територији КиМ постоје основне претпоставке за развој културног туризма. Културна баштина на Косову и Метохији представља осетљиве ресурсе чија потрошња расте брже од стварања и имплементације туристичких планова и заштите. Културно наслеђе постаје културни ресурс у туризму када се креира и активира процесом конзервирања и посебног

обликовања. Културни ресурси (садржаји) су као понуда у туризму обликовани и презентовани на три начина:[63]

- Културним активностима (обилазак и учествовање у разгледањима историјских подручја, градова, музеја, галерија, позоришта, концерата, изложби, догађаја и др.),
- присуством (у емисијама и биоскопима),
- у облицима културних производа у (књиге, слике, ЦД, рукотворине и др.).

Подручја и привлачности за које се сматра да могу постати туристичке привлачности и мотиви у културном туризму су:[64]

- археолошка подручја и архитектура (рушевине, познати објекти, градови),
- музеји, уметност, скулптуре, занати, галерије, фестивали, разни догађаји

  драма, позориште, филмови,
- језичке и књижевне студије (туре и догађаји),
- верска славља, ходочашћа и целокупна култура и субкултура.

Ресурси културног туризма су:[65]

- споменици (сакрални и јавни, историјске зграде, дворци и палате, паркови и вртови, утврђења, археолошка места, индустријске-археолошке грађевине),
- музеји (фолкорни, уметнички),
- руте (културно-историјске, уметничке),
- забавни центри (културно-историјски, археолошки, архитектонски, музички),
- уметнички догађаји (изложбе, фестивали).

Унутрашња разноликост Косова и Метохије чини овај простор атрактивним и поред многобројних нежељених околности. Важно је истаћи да

---

[63] Pančić. Kombol. T, Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, UDK 008+338.48 str.48 prema: Gratton. C, and G. Richards (1996) The Economic Context of Cultural Tourism: Greg Richards (ed) Culture Tourism in Europe, CAB international, str: 77, prema: Myerscoogh, J.(1988) The Economic Importance of Arts in Britain, Policy Studies Institute, London

[64] Isto, str: 214-215.

[65] Isto, str. 215-216, prilagođeno po Munsters, W. (1996) Cultural Tourism in Belgium; Greg Richards (Ed) Culture Tourism in Europe, CAB International, str. 110

погранични региони представљају алат за стварање туристичке руте на основу заједничког културног наслеђа или међуграничне сарадње са другим народима. Косово и Метохија, такође има потенцијал за развој верског туризма. Интеграција културног наслеђа и туризма укључује културу и историјску доследност идентитета кроз историјске, археолошке, уметничке, научне, друштвене вредности. Косово и Метохија представља комплетно културно окружење, које обухвата више група културних вредности, културних и типичних пејсажа, историјских градова и утврђења. Ипак ову иницијативу треба постићи креирањем нових туристичких производа који би били квалитетни, и дизајнирани и представљени на значајно другачији начин.

На Косову и Метохији се налазе многи средњовековни храмови Српске православне цркве од којих су четири на UNESCO-вој листи Светске баштине: манастир Високи Дечани, Пећка Патријаршија, црква Богородице Љевишке у Призрену и манастир Грачаница. Сакрално градитељско наслеђе на Косову и Метохији обухвата репрезентативне споменике архитектуре средњег века.[66] У том контексту важно је нагласити улогу Српске православне цркве у очувању сакралних објеката на територији КиМ.

У развоју КиМ као туристичке дестинације потребно је имати на уму примарне активности важне за тај развој. То су пре свега промоција дестинације, утицај на туристе о доношењу одлуке о путовању, иновирање начина резервације и куповине туристичког производа и обезбеђење свих неопходних информација потенцијалним корисницима услуга. Косово за које се истиче да је дестинација у срцу Европе је доступна туристима коришћењем било ког вида саобраћаја. Ипак атрактивност туристичке дестинације осим приступачности чини и материјална база за развој туризма. Окружење и промене у њему социокултурне, економске и правне су такође веома важне што је приказано и у раду професора Черовића.[67]

[66] Katanić, Z., (2013), Značaj kulturno istorijskih spomenika Kosova i Metohije kao predmet turističke prezentacije sa posebnim osvrtom na njihov značaj u okviru svetske kulturne baštine, 7th International multidisciplinary scientific conference, EUROBRAND, Zrenjanin, str. 93

[67] Čerović S. (2009), Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 174

Табела.3 Окружење и промене, преузето: Черовић С. (2009), Стратегијски менаџмент у туризму, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 174

На територији КиМ постоје многи услови који захтевају специфичан приступ у развоју туризма. Питање конкурентности територије која се препознаје као конфликтно подручје је веома значајно за све учеснике у процесу. Управо те друге врсте конкурентности осим економске истиче и Попеску. „Поред економске постоји политичка, социјална, културна, технолошка и еколошка конкурентност. На политичку конкурентност имају утицаја како глобална/регионална стабилност/нестабилност., тако и политичка стабилност и снага земље као туристичке дестинације„.[68]

Примарне и секундарне вредности у оквиру туристичке дестинације које требају имати на уму све заинтересоване стране су приказане у Табелама 3 и 4.[69]

[68] Popesku J. (2011), Menadžment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 72
[69] Čerović S. (2009), Strategijski menadžment u turizmu, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 193-194

Улазна логистика	*Смештај на дестинацији*	*Излазна логистика*	*Маркетинг и продаја*	*Услуга/доживљај на дестинацији*
-локација дестинације -приступачност -расопред инфраструктуре од значаја за пружање услуга	-квалитет смештаја -пружање услуга на дестинацији, смањење трошкова -коришћење система резервације -добра организација	-канали продаје, са циљем да се повећа интересовање за дестинацију -квалитетна услуга на дестинацији	-мотивисана радна снага на дестинацији -иновативни приступи промоцијама и оглашавању -формирање конкурентских цена, зависности од профила туриста	-брзе и ефикасне услуге на дестинацији -ефективно управљање потребама -квалитет доживљаја

Табела.4 Примарне активности туристичке дестинације, преузето: Черовић С. (2009), Стратегијски менаџмент у туризму, Универзитет Сингидунум, Београд, стр. 193-194

Требало би имати на уму да КиМ поред свих својих атрактивности не сме постати туристичка дестинација која се препознаје у области тзв „dark tourism“ већ треба да буде дестинација која промовише једнакост и културну различитост неопходну за развој демократског друштва.

2. КУЛТУРНО ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

2.1. Идентификација културних садржаја као потенцијала туристичке понуде

Култура, као највиши израз човековог стварања, подразумева скуп материјалних и духовних вредности које су настале као последица материјалне и духовне интервенције човека у природи, друштву, мишљењу.[70] Културно

[70] Tomka. D, (2001), Obrazovanje stanovišta i kulturne navike kao osnova uspešnog kulturnog turizma, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Kultura i turizam-intersektorsko povezivanje i multidisciplinarno obrazovanje, Sokobanja, str.32

наслеђе Косова и Метохије представља мозаик култура из разних историјских периода. У културном туризму су специфичне потребе туриста тако да културни садржаји попримају неке специфичности како би се адекватније прилагодили интересовању туриста и могућностима за туристичку понуду и презентацију.

Косово и Метохија има вредности које могу бити основ за развој туризма. Не треба заборавити на веома богату културну баштину. Средњовековна баштина је не само довољна него и значајна основа за развој туризма у циљу задовољења културних потреба туриста. Савремени туризам, осим културне баштине која чини пасивни део културно-туристичке понуде, тражи атрактивност, догађај, узбуђење, дешавање, задовољство... Савремени туризам ствара специфична подручја потрошње, сталне промене јер туристи траже аутентичност и културно значење.

Културна баштина на Косову и Метохији представља осетљиве ресурсе чија потрошња расте брже од стварања и имплементације туристичких планова и заштите. Наслеђе представља идентитет локалног становништва када фасцинира и привлачи туристе. Културно наслеђе постаје културни ресурс у туризму када се креира и активира процес конзервирања и посебног обликовања. Културна баштина на Косову и Метохији отвара врата прошлости и она може бити стабилизирајући фактор за друштвену прошлост, док са друге стране може производити константне промене.

Подручја и привлачности за које се сматра да могу постати туристичке привлачности и мотиви у културном туризму су:[71]

- археолошка подручја и архитектура-познати објекти (сакрални и јавни), дворци и палате, историјске зграде, рушевине, утврђења,
- музеји, скулптуре, занати, разни догађаји,
- драма, позориште, филмови,
- уметнички догађаји (фестивали, галерије)
- руте (културно-историјске, уметничке)
- верска славља, ходочашћа

[71] Pančić. Kombol. T, (2006), Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, UDK 008+338.48, Kulturno nasleđe I turizam, br.16-17. str.48 prema: Gratton. C, and G. Richards (1996) The Economic Context of Cultural Tourism: Greg Richards (ed) Culture Tourism in Europe, CAB international, str: 77, prema: Myerscoogh, J. (1988) The Economic Importance of Arts in Britain, Policy Studies Institute, London

Унутрашња разноликост Косова и Метохије чини је атрактивнијом за локални и екстерни туризам. Идентитет региона је вредно средство за туристички маркетинг. Енклаве и погранични региони могу бити инструмент за стварање туристичке руте на основу заједничког културног наслеђа или међуграничне сарадње.

Косово и Метохија представља комплетно културно окружење, које обухвата више група културних вредности. Овакав културни регион не може бити територијално ограничен јер његов територијални опсег превазилази локалне, регионалне и националне нивое.

Верски споменици-манастири, цркве са реликвијама које се чувају у њима део су културне баштине Косова и Метохије. Многи од ових споменика уједно су својеврсни музеји јер се у њима чува непроцењиво културно благо као сведочанство једне епохе српског народа.

Осим идентификације културно-туристичких садржаја треба одредити њихов значај и препознатљивост, нагласити квалитет производа, груписати атрактивност, реновирати културно-историјске објекте, споменике, музеје, археолошка места, унапредити догађаје и манифестације (етно и модерну музику, старе занате, прославе и празнике, градске славе), промовисати културне програме садржаје мањина, подржати производе домаће радиности, уредити прилазе културно-туристичким објектима који ће бити доступни и за лица са посебним потребама.[72]

2.2. Сакрално и профано српско средњовековно градитељско наслеђе на Косову и Метохији

Сакрално градитељско наслеђе на Косову и Метохији обухвата репрезентативне споменике архитектуре средњег века. У том контексту издвојени су најзначајнији споменици за истраживање. Премештањем архиепископије из Жиче у цркву Светих Апостола у Пећи, простор Косова и

[72] Krasojević, B., (2014), Faze upravljanja kulturno-turističkim proizvodima u Srbiji, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXVII, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad, str. 212-213

Метохије је нарочито добио на значају.[73] Од почетка XIV. века на овом тлу подигнути су најзначајнији споменици архитектуре и српске уметности уопште. Најзначајније и највредније остало је од српског краља Милутина, највећег ктитора манастира и цркава немањићке Србије.

У регистрима заштићених културних добара на Косову и Метохији из 1986. и 1994. било је више од 300 заштићених културних добара.[74] Наиме, у области културног и природног наслеђа светске организације које доносе међународне повеље и препоруке су: UNESCO, IKOMOS, IKROM и Савет Европе.[75]

UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) је на листи светске баштине уврстио и српско културно наслеђе на Косову и Метохији од 2004. манастир Високи Дечани, коме су 2006. године тзв. екстензијом придодати и уписани на Листу светске културне баштине манастир Грачаница, Пећка Патријаршија и црква Богородица Љевишка у Призрену.[76]

По Светом архијерејском сабору Српске Православне цркве из 2003. године на Косову и Метохији датира из средњег века до данашњих дана 1300 српских православних цркава и манастира. Међутим, од 15. јуна 1999. до 10. маја 2003. године у познатом насиљу против Српске православне цркве потпуно је уништено више од 40 цркава и манастира, више од 70 је срушено, опљачкано и спаљено.[77] У мартовском погрому 2004. године, за само два дана уништено је 19 споменика културе, 6 у првој категорији (црквене грађевине из XIV, XV I XVI века) и 16 цркава које нису категорисане.[78] Многи древни списи, иконе и украсне реликвије су трајно изгубљени, оштећени или продати на црном тржишту.

3. НАЈЗНАЧАЈНИЈИ СРПСКИ СРЕДЊОВЕКОВНИ МАНАСТИРИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

[73] Mileusnić, S., (2007), Pećka Patrijaršija, Sveti apostoli Petar i Pavle, Sveti Dimitrije, Bogorodica Odigitrija i Sveti Nikola, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad, str. 148

[74] http://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/sudbina_kulturne_bastine.pdf pristup: 03.05.2016

[75] Nikolić, M., (2011), Savremeni pristupi u zaštiti i obnovi arheoloških lokaliteta kod nas i u svetu, Zbornik VI Regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti, Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske, Banja Luka, str. 165

[76] Ćirilov, J., (2007), Kulturno i prirodno blago u Srbiji na listi UNESCO, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad, str. 10

[77] Sveti arhijerijski sabor Srpske Pravoslavne crkve 2003.

[78] Martovski pogrom na Kosovu i Metohiji, Ministarstvo kulture Vlade Republike Srbije i Muzej u Prištini privremenim sedištem, 2004, Sudbina kulturne Baštine na Kosovu i Metohiji, str. 19 preuzeto sa: http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19988

	Најзначајнији манастири и цркве епархије рашко-призренске
1.	Манастир Високи Дечани XIV век
2.	Манастир Грачаница XIV век
3.	Црква Богородица Љевишка XIV век
4.	Манастир Пећка Патријаршија XIII-XIV век
5.	Манастир Светих Архангела XIV век
6.	Манастир Девич XV век
7.	Манастири и цркве у Великој Хочи XIII век
8.	Манастир Соколица XIV век
10.	Манастир Бањска XIV век

Табела. 5 Најзначајнији манастири и цркве на КиМ.

Српске светиње на Косову и Метохији предст127ају врхунац српског сакралног градитељства (Табела.5). Манастири Високи Дечани, Пећка Патријаршија, Грачаница и Црква Богородица Љевишка, због лепоте и значаја уписани су на UNESCO листу Светске културне баштине као грађевине које су интегрисале романичке, ромејске (византијске) и готичке елементе коришћене у градњи и украшавању светиња.

3.1. Манастир Високи Дечани-XIV. век

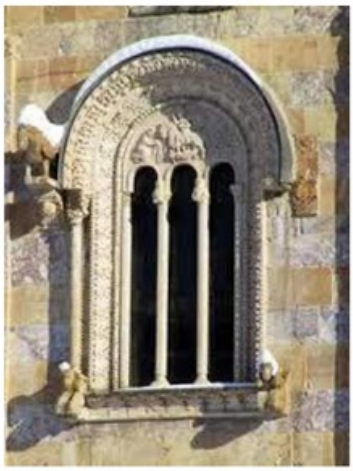

Сл.6 Манастир Високи Дечани, Извор: turizamusrbiji.rs

У Метохији се налази највећи број српских средњовековних манастира међу којима су: Високи Дечани, Пећка Патријаршија и саборна Црква Богородице Љевишке. У подножју планине Проклетије, под обронцима Стреочке горе, на улазу у Бистричку клисуру, на десној обали реке Бистрице, између Пећи, седишта српске архиепископије и Призрена, једне од славних престоница Немањића, подигнут је манастир Високи Дечани. Ктитор манастира био је српски краљ Стефан Урош III, СИН Милутинов, подигнут у славу Христа Бога Сведржитеља и Његовог Светог вазнесења.[79] Изградња је трајала од 1327-1335. године и поверена је которском мајстору фра Вити.[80]

Манастир Дечани (Сл.6) је највећа сакрална грађевина саграђена у средњовековној Србији-дугачка је 36 метара, широка 24 метра и висина кубета 29 метара.[81] Манастир представља задивљујуће достигнуће рашке школе, укрштање три градитељска стила (византијски, романички и готички). Спољашност манастира припада стилу романског градитељства док унутрашњост припада делима византијске уметности. Храм је изграђен као гробна црква.[82] Дечански саборни храм поседује најбогатије клесане украсе као и велики број фресака. У архитектонској концепцији простора постоје велике сличности између манастира Дечани са задужбином краља Милутина манастиром Бањска и Немањином задужбином манастиром Студеница. Декоративно богатство значајно је истакнуто на дечанским прозорима са бифорама и трифорама (Сл.7), на капителима стубова у припрати и наосу.[83]

[79] Mileusnić, S., (2007), Visoki Dečani, Isus Hristos Svedržitelj Hristos Pantokrator, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, str. 86
[80] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 518
[81] Mileusnić, S., (1997),"Srednjovekovni manastiri Srbije", Prometej, Novi Sad, str.62
[82] http://www.zaduzbine-nemanjica.rs/Decani/ pristup: 03.05.2016
[83] Mileusnić, S., (1999),Svetinje Kosova i Metohije", Vojnoizdavački Zavod, Beograd, str.130

Сл.7 Манастир Високи Дечани-Трифора,Извор: kosovo.net

Манастир Дечани поседује ризницу која је по богатству предмета, уметничком стваралаштву и историјском трајању посебна у српском културном наслеђу, изузев Хиландара.

Потенцијалну и остварену туристичку атракцију дечанског комплекса чине Дечанске испоснице које се налазе испод села Белаја, на окомитим стенама које се простиру уз леву обалу Бистрице[84] узводно десет километара.

Због лепоте и значаја светиње, манастир је уписан 2004. године, на UNESCO листу Светске културне баштине, на 28. Заседању Комитета за Светску баштину, које је одржано у кинеском граду *Sudžou* (28.6.-7.7.2004) под бројем S 724, као грађевина која је интегрисала источно-византијску и западну средњовековну традицију.[85] Тиме је манастир стекао велики углед широм света, па га данас често посећују бројни међународни званичници.

Географске координате манастира Високи Дечани су: 42° 32' 49'' СГШ; 20° 15'60'' ИГД.[86]

[84] Dečanski monasi, Manastir Visoki Dečani, Dečani, 2007, str. 38
[85] Mileusnić, S., (2007), Visoki Dečani, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad, str:85
[86] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, str. 224

3.2. Манастир Грачаница XIV. век

Слика.8 Манастир Грачаница, приватна архива аутора

Српска светиња манастир Грачаница (Сл.8) налази се на левој обали реке Грачанке, недалеко од Липљана, античког града Улпијана, 8 км. Југоисточно од Приштине. Манастир је једна од последњих задужбина српског крања Милутина, као највећег приложника и ктитора манастира и цркава, како у Србији, тако и по Византији, Македонији, Светој Гори, Палестини и Италији, подигнут између 1315 и 1321. године на месту разрушеног храма Богородице Грачаничке, на темељима рано-хришћанске грчке тробродне базилике из VI века.[87] По свом

[87] Mileusnić, S., (1997), Srednjovekovni manastiri Srbije, Prometej, Pravoslavna reč, Novi Sad,str. 54

архитектонском склопу манастир Грачаница представља врхунац Српског градитељства у духу византијске традиције.[88] Црква је изграђена од тесаног камена и опеке у наизменичним редовима.[89] Спољашна композиција припада типично рашкој архитектури. Унутар главног здања налази се скоро у потпуности сачувано зидно сликарство запањајуће лепоте које су извели врхунски уметници XIV века.[90]

Старе и ретке књиге од изузетног значаја штампане су или ручно писане у Грачаници.[91] Грачаница је женски манастир. Манастир Грачаница је 2006. године уврштен на листу Светске баштине.

Географске координате манастира Грачанице су: 42° 35' 55'' СГШ; 21° 11' 36'' ИГД.[92]

[88] Rapajić, Z., (2009),"Manastiri Srbije Duhovni turizam", Admiral Books, Beograd, str.63
[89] Isto, str. 28
[90] Dulović, V., (2007), Srbija na dlanu", Komshed.o.o, Beograd, str.325
[91] Isto, str.47
[92] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, 2014, str. 226

3.3. Црква Богородица Љевишка XIV. век

Сл.9 Богородица Љевишка, Извор:avantartmagazin.com

Катедрална Богородичина црква (Сл.9) налази се у старом делу царског града Призрена. Посвећена је Успењу Пресвете Богородице. Први пут се црква помиње у XI. веку као седиште епископа. Првобитна црква је грађена на темељима старе византијске грађевине из X. века као тробродна базилика са пет купола, да би 1307. године краљ Милутин цркви додао спољни део-два брода са апсидама и припрату са звоником, у славу своје жене византијске принцезе Симониде.[93] Обнову су извели протомајсори и градитељи Никола и Михаило Астрапа, врхунски уметници из Солуна.[94] Црква представља оригинално архитектонско решење, јер не копира никакве постојеће храмове. За декорацију фасаде коришћени су разни керамопластични елементи.[95] Црква је саграђена у наизменичном комбинацијом црвене опеке, жуте сиге и беличастог малтера. Од

[93] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 508
[94] Mileusnić, S., (1999), Svetinje Kosova i Metohije, Pravoslavna reč, Novi Sad, str. 48
[95] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 509

првог и другог слоја фресака сачувано је око 650 метара квадратних: портрети Стефана Немање са синовима и ктиторски портрет краља Милутина, приказан у натприродној величини на црвеној позадини.

Јула 2006. године, на 30. Заседању Комитета за Светску баштину које је одржано у главном граду Литваније, Виљнусу (8.7.-16.7.2006) Црква Богородице Љевишке стављена је на листу UNESCO-а светске културне баштине, под именом Средњовековни споменици на Косову и Метохији.[96] Протеклих година црква је делимично сређена, мада у њој постоје трагови пожара. Црква је задржала ранији изглед али је данас опасана бодљикавом жицом.[97]

Географске координате цркве Богородице Љевишке су: 42° 14′ СГШ; 20° 44′ ИГД.[98]

[96] Mileusnić, S., (2007), Bogorodica Ljeviška, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad, str. 139
[97] Spomenička baština Kosova i Metohije, (1999), Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Posebna izdanja br.22, Beograd, str.97-98,
[98] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd

3.4. Манастир Пећка Патријаршија XIII-XIV. век

Сл. 10 Манастир Печка Патријаршија, Извор: heritage.gov.rs

Манастирски комплекс налази се поред реке Пећке Бистрице, испод пута који води ка Руговској клисури и даље преко планине Чакор до Црне Горе, покрај града Пећи. Предео у коме се налази манастир у средњем веку звао се Ждрело. Манастир Пећка Патријаршија (Сл.10) састоји се од четри цркве, посвећене Светим Апостолима, Светом Димитрију, Богородици Одигитрији и Светом Николи. Архиепископ Арсеније I, наследник Светог Саве, подигао је цркву Светих Апостола. Цркву Светог Димитрија, на северној страни подигао је између 1321 и 1324. године архиепископ Никодин,[99] док је цркву Светог Николе, једноставне архитектуре и храм посвећен Богородици Одигитрији (Путоводитељке) саградио архиепископ Данило II око 1330. године.[100]

Манастир Пећка Патријаршија још од средине 13. века постаје духовно средиште српског народа и седиште српских патријарха.[101] У унутрашњости манастирског здања сачувани су мермерни саркофази у којима се чувају мошти пећких архиепископа и патријарха.[102]

[99] Ivanović, M., (2013), Metohija Spomenici i razaranja, Prometej, Novi Sad, str.79
[100] Vinković, R., (1964), Crkva Svetih Apostola u Peći, Izdavački zavod Jugoslavija, str. 5
[101] Milivojević, N., Stamenković, I., Dulović, V., (2005), Srbija na dlanu, Komshe, Beograd, str. 340
[102] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 527

У манастирској ризници чувају се иконе, рукописне књиге и уметничка дела од средине XII до краја XIX века. Највреднији су остаци велике патријаршијске библиотеке са 113 рукописа, међу којима се налази и пергаментно Јеванђеље по Луки и Јовану с краја XIII века, Диоптра из прве половине XV века и познати примерак Октоиха петогласника, штампаном на Цетињу 1494. године.[103] Неки од рукописа богато су украшени орнаментима. У ризници се чувају позлаћени крстови, корице јеванђеља, појасеви. У ризници се чува и велико звоно из 1432. године (55X72cm), познатом под именом његовог ливца Родопа.[104]

У Пећкој Патријаршији, након уједињења Српске православне цркве устоличен је 1924. године патријарх Димитрије. Од тада сви изабрани патријарси Српке православне цркве устоличавају се у овој светињи. Пећка Патријаршија је женски манастир. 12. Јула 2006. године UNESCO је манастир Пећку Патријаршију прогласио за место светске културне баштине, на 30. Заседању Комитета за Светску баштину, које је одржано у главном граду Литваније, Виљнусу (8.7.-16.7.2006).[105]

Географске координате манастира Пећка Патријаршија су: Г42° 39' 40'' СГШ; 20° 15' 56'' ИГД.[106]

[103] Petković, S., (2010), Pećka Patrijaršija, Srpska Patrijaršija, Beograd, str. 48
[104] Isto, str. 46
[105] Mileusnić, S., (2007), Pećka Patrijaršija, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad, str.147
[106] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, str. 231

3.5. Манастир Светих Архангела XIV. век

Сл.11 Манастир Свети Архангели, Извор: vesti-online.com

Испод шарпланинског врха Бистра, у кањону Призренске Бистрице, која извире из Главе Бистричке, на трећем километру од царског града Призрена, поред пута који води према Средачкој и Сиричкој жупи и даље према Качанику и Скопљу налази се манастир Свети Архангели (Сл.11). Манастир је задужбина српског цара Душана Силног. Подигнут је на темељима старије цркве из IX. века у комплексу утврђења по имену Вишеград, у периоду од 1343 до 1352. године.[107] Сматра се да је манастир представљао врхунац српског сакралног градитељства и да је пресудно утицао на настанак и развој Моравског стила.[108] Сачувани делови скулптура указују на повезаност стилских особина које су пренешене из приморских градова Котора, Цавтата и Дубровника у архитектуру средњовековне Србије (Студеница, Бањска, Дечане). Осим мотива сличан је и начин клесања уочљив на фрагментима.

Манастир је први пут порушен и опљачкан за време Османлија 1455.[109] да би 1615. године био порушен до темеља, а његов материјал коришћен је за

[107] Mileusnić, S., (1999), Svetinje Kosova i Metohije, Pravoslavna reč, Novi Sad, str. 34
[108] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, str. 232
[109] http://www.zaduzbine-nemanjica.rs/Sveti-Arhandjeli/ pristup: 14.05.2016

изградњу Синан Пашине џамије у Призрену.[110] Године 1998. манастир опет постаје активан. Током мартовског погрома 2004. године, цео конак је спаљен и разрушен, као и звоник и дуборезачка радионица, а страдала је и плоча на гробници цара Душана, док је сама гробница, по ко зна који пут оскрнављена.[111]

Географске координате манастира Свети Архангели су: 42° 12' 2'' СГШ; 20° 45' 49'' ИГД.[112]

[110] Mileusnić, S., (1997), Srednjovekovni manastiri Srbije, Prometej, Pravoslavna reč, Novi Sad,str. 22
[111]Nikčević, R., Popović, M., Gajić, B. (2011) Manastir Sveti Arhanđeli, Svetigora, Beograd – Cetinje, str.13
[112] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, str. 224

3.6. Манастир Девич XV. век

Сл.12 Манастир Девич, Извор: manastiriusrbiji.com

Манастир Девич (Сл.12) усамљена српска светиња налази се 5 km јужно од Србице у Дреничкој области, односно 27 km јужно од Косовске Митровице. Подигнут је у првој половини XV века на темељима цркве коју је саградио локални подвижник Јоаникије (Јанићије) Девички, након што је у тај крај дошао из манастира Црне Реке, светитељ за кога је везана цела прошлост овог манастира. По народном предању оснивање манастира се приписује деспот Ђурђу Бранковићу 1434. године у част оздрављења своје кћери-девице, по којој је манастир и добио име Девич.[113]

Током историје манастир је делио судбину као и све косметске светиње. Највеће страдање манастир Девич је доживео почетком Другог светског рата. Шиптари су 1941. године срушили и запалили манастир. Једино што је остало у манастиру, био је гроб светог Јоаникија. Данашњи изглед цркве је резултат бројних преградњи па из тих разлога тешко је утврдити првобитни изглед манастира. У сваком случају најстарији део комплекса је сама црква-једнобродна грађевина засведена полуобличастим сводом, спољa тространом

[113] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 493

апсидом, са северне стране фасаде дозидан је параклис у коме су сачувани остаци фресака из друге половине XV века.

Мошти Светог Јоаникија Девичког смештене су у омањем параклису који је ослоњен на источни зид цркве су највеће духовно благо манастира, који је у народу познат као велики чудотворац и исцелитељ. Историја овог манастира бележи многа излечења, па се са разлогом верује да су мошти Јоаникија Девичког заиста чудотворне.[114]

1999. и 2004. године манастир Девич је опљачкан и запаљен од стране албанског становништва. Сликарску заоставштину овог манастира чине три слоја фресака које су у многоме страдале приликом пожара.

Девич је женски манастир.

Географске координате манастира Девич су: 42° 43' 5'' СГШ; 20° 46' 24''

[114] http://manastiriusrbiji.com/manastir-devic/

3.7. Манастири и цркве у Великој Хочи код Ораховца у Метохији XIII. век

Сл.13 Црква Светог Николе-Велика Хоча, Извор: spc.rs

Велика Хоча је удаљена од Ораховца 5 km и од царског града Призрена 25 km и убраја се у ред најстаријих српских насеља у Метохији. Велика Хоча се први пут помиње као "Хотичка Метохија " у Хиландарској даровној повељи српског краља Стефана Немање из 1198-1199. године. Насеље је настало око главне средњовековне саобраћајнице која пролази поред Хочанске реке. Велика Хоча је окружена са свих страна планинама које га штите од зимских и хладних ветрова. Услед отворености речних долина према југу и западу, на простору Велике Хоче осећа се утицај медитеранске климе која продире долином Белог Дрима и ствара идеалне услове за гајење винове лозе.

На простору Велике Хоче очуван је велики број хришћанских цркава, тачније њих тринаест и представља изразито драгоцен културно-историјски комплекс и културну целину својим богаством традиционалног градитељства од изузетног значаја.

Црква Светог Николе (Сл.13) је једна од најстаријих цркава на овом простору и помиње се 1282 и 1309. у повељама краља Милутина издатим

манастиру Хиландару.[115] Саграђена је и осликана до 1345. године. То је једнобродна грађевина правоугаоне основе са полуобличастим сводом без куполе. Зидана је тесаним каменом, а под цркве је поплочан каменим плочама.

Манастир Светог Јована највероватније потиче из XIV. века, што потврђују само фрагменти фресака из тог периода. У ''Цариградском гласнику'' бр. 6 за 1900. годину, садашња црква Светог Јована описана је као манастир.[116] На северном ободу брега је извор Врело, од кога настаје Хотачка река, чија се вода сматра лековитом, и на чијем току постоје воденице са каменим млином у којима се на традиционални начин меље жито.

Црква Светог Стефана саграђена је у XIV веку, посвећена је Светом Архиђакону Стефану и налази се у централном делу Велике Хоче. Црква је саграђена као једнобродна грађевина, са споља тространом а изнутра полукружном апсидом, без кубета.[117] Црква је зидана од крупнијег камена који је финије обрађен. 1853. године црква је обновљена, додата је нова припрата са трочланим звоником изнад западног улаза.

Поред већ набројаних цркава у Великој Хочи се налазе и остале српске светиње: Црква Светог Луке, Црква Светог Пророка Илије, Црква Свете Недеље, Црква Свете Петке, Црква Свете Ане, Црква Светог Архангела Гаврила, Црква Светог Апостола Павла, Црква Свете Пречисте Богородице, безимена црква на Риду, Црква Светог Василија, Црква Светог Спаса-Христа Спаситеља.[118]

Географске координате Велике Хоче су: 42° 23' 19'' СГШ; 20° 40' 48'' ИГД.[119]

[115] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 516
[116] Ivanović, M., (2013), Metohija Spomenici i razaranja, Prometej, Novi Sad, str. 86
[117] http://velikahoca.webs.com/ pristup: 15.05.2016
[118] http://www.vaseljenska.com/drustvo/velika-hoca-postaje-drzava/ pristup: 15.05.2016
[119] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, str. 223

3.8. Манастир Соколица XIV-XV. век

Слика.14 Богородица Соколичка, Извор: spc.rs

Манастир Соколица налази се северно од Косовске Митровице, удаљеном око 6 km у селу Бољетин, у подножју брда Соколице на 850 m надморске висине, по коме је и добио име. Манастир са црквом подигнут је вероватно у XIV. или почетком XV. века од непознатог српског властелина. Постоји предање да је манастир задужбина браће Мусића, косовских јунака.[120] Црква је посвећена Покрову Пресвете Богородице, зидана од тесаног камена и засведена је полуобличастим сводом, малих је димензија, у облику правоугаоника, са малом апсидом на источној страни и касније призиданом припратом.[121]

У припрати се налази мермерна статуа Богородице са Христом (Сл.14), исклесана у раскошном белом мермеру.[122] Ова статуа је донешена из манастира Бањска после његовог страдања. У периоду од 1913. до 1919. године у

[120] Obradović, M., (2014), monahinja Makarija, Manastir Sokolica biser sa Kosova i Metohije, Manastir Sokolica, str.13
[121] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 490
[122] Ivanić, B., (2007), Bogorodica Sokolička ili Bogorodica Banjske?, Niš i Vizantija VI, Simpozijum Niš, 3-5 jun 2007, Zbornik radova, str.274

манастиру је радила основна школа.[123] Данас, у близини ове светиње нема ниједне српске куће.

У манастиру се чувају и три вредне књиге: Псалтир, руско издање из 1653. године, потом „ Замомаје огледало" написано у редакцији на бугарском језику 1816. године, као и Молебник писан 1838. године.[124]

На светској изложби ''Византија: вера и снага 1261-1557. године'' одржаној у Метрополитен музеју у Њујорку 2004. године, Богородица Соколичка је имала значајно место између 355 експоната највећих естетских достигнућа уметности Византије.[125]

Манастир Соколица налази се на списку непокретних културних добара у централном регистру Републичког завода за заштиту споменика културе у Београду.[126]

Географске координате манастира Соколице су: 42° 55' 37'' СГШ; 20° 51' 47''ИГД.[127]

[123] Ćirković, S., (1997), "Srednjovekovni manastiri Srbije", Prometej, Novi Sad, str.186
[124] http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=97
[125] Isto, str.96 preuzeto Byzantium, Fait and Power (1261-1557), Edited by Helen C. Evans, The Metropolitan Museum of Art, New York, Yale University Press, New Haven and London 2004.
[126] www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php pristup: 30.04.2016
[127] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, str. 233

3.9. Манастир Бањска XIV. век

Сл.15 Манастир Бањска, приватна колекција аутора

Манастир Бањска (Сл.15) налази се у истоименом месту уз речицу, десној притоци Ибра, под обронцима Рогозне, северозападно од Косовске Митровице, дванаест километара северно од Звечана, на траси некадашњег, калдрмом поплочаног, пута Цариград-Дубровник. Манастир је задужбина српског краља Милутина, највећег ктитора међу српским средњовековним владарима. Саграђен је између 1313 и 1315. године на месту старијег манастира кога је подигао српски краљ Урош, Милутинов отац.[128] Оснивачка повеља манастира Бањска издата 1314/1316. године указује да је посед манастира припао новоформираном светостефанском властелинству.[129] Храм Светог архиђакона Стефана грађен је као гробна црква краља Милутина, па је богато опремљена и даривана. После његове смрти била је проглашена за ставропигијску царску лавру, Бањска је била седиште Бањске епархије, четврта по рангу после Студенице, Милешеве и Сопоћана у време владавине краља Милутина.[130]

[128] Mileusnić, S., (1997), Srednjovekovni manastiri Srbije, Prometej, Novi Sad, Pravoslavna reč, Novi Sad, str.28
[129] Kovačević, Lj., (2011), Svetostefanska hrisovulja, Spomenik SKA IV (1890). Povelja kralja Milutina manastiru Banjska 1-2, Beograd, (priredio Đorđe Trifunović).
[130] Popović, Ž. T., (2010), Manastiri i crkve u Srbiji, Neven, Beograd, Imprimator, Sremska Mitrovica, str. 10

Бањска епархија се први пут помиње између 1286-1292. године као део поседа Липљанске епископије у изгубљеној повељи краља Уроша I и да је тада краљ Милутин изузео Бањску.[131] Краљ Милутин је сахрањен у Бањској, али доласком Османлија, после Косовског боја мошти су пренешене у Трепчу, а затим у Софију 1455. године, где се и данас налазе.[132] Касније, овде у северној капели манастира сахрањена је и краљица Теодора-мајка цара Душана.[133]

Манастир Бањска грађена је по узору на Богородичину цркву у Студеници.[134] И она припада рашком стилу сакралних грађевина. То је тробродна грађевина са полукружном олтарском апсидом са источне стране.[135]

Географске координате манастира Бањска су: 42° 58' 17'' СГШ: и 20° 46' 59'' ИГД.[136]

3.9.1. Туристичке перспективе Бањске

[131] Pavlović, M., Gračanska povelja, Glasnik SND III, (1928), pp.105-140, Grujić, P.M., Eparhijska vlastelinštva,25. Janković, M., (1985), Episkopije I mitropolije, 114-115.
[132] Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd, str. 490
[133] Grupa autora., (2011), "Manastir Banjska", Beograd-Cetinje, str.32
[134] Od Arhiepiskopa Danila II, (1935), "Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih", Preveo L. Mirković, SKZ, Beograd, str.114
[135] Grupa autora., (2011),"Manastir Banjska", Beograd-Cetinje, str.32
[136] Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd, str. 222

У непосредној околини манастира Бањска постоје четри извора термо-минералне воде. Због лековитости и топлоте, воде Бањске су коришћене још за време српског краља Стефана Уроша II Милутина, нашта указују археолошка истраживања. Бања Бањска се налази на југоисточним падинама Рогозне (1504 м), на 533 m надморске висине. "Температура воде на изворима је: 40,1 °C, 58,1 °C,28,3 °C. 38,4 °C".[137]

Минерални састав и температура воде може да буде, али најчешће није пресудан фактор у развоју, јер он зависи и од низа других природних антропогених фактора. Једна од основних особина термо-минералних извора је лечилишна функција. Географски положај утиче на разлике у туристичком промету бање. Бањска се налази на другом по значају комуникативном правцу у Србији, који води долином Ибра и преко Косова и Метохије и даље према југу. Такође, и планине чине важну природну основу за развој туризма. Рогозна, Копаоник, налазе се у непосредној близини Бањске чиме јој дају одређену предност. Близина реке Ибар и језера Газиводе, такође су важан елеменат за Бањску.

Може се рећи да Бањска данас нема туристички промет. Узроци оваквом стању су различити: непланski приступ развоју, недостатак пропаганде и политичких околности на Косову и Метохији.

Због свих предности које Бањска има постоје и перспективе за њен развој. Бањска може да развије производњу лековитог биља, здраве хране, планински и ловни туризам, као и излетнички и духовни туризам (посете осталим црквама и манастирима Рашко-призренске епархије Српске православне цркве).

Постоји план да Бањска доживи тржишни наступ и анимира туристичку клијентелу. Програм обухвата краћи боравак туриста ради упражњавања физичких активности, конзумирање здраве хране, духовне активности, ловни туризам. Обзиром да су у непосредном окружењу планине Рогозна, Копаоник, бања се може оријентисати и на зимске спортове.

[137] Milentijević, G., Nedeljković, B., (2010), "[illegible]omineralne vode Banjske, potencijalnost, kvalitet, mogućnost korišćenja", Rudarski radovi, br.1, Komitet za podzemnu eksploataciju mineralnih sirovina, str.151

Бањска мора издрадити свој концепт развоја који ће прилагодити циљном сегменту туристичке клијентеле, што значи да се усредсређује на оне облике промета који ће јој донети највећу профитабилност на тржишту.[138]

Прошле године почела је обнова и изградња новог бањско-лечилишног комплекса у Бањској, са новим базенима са термалном водом и центром за посетиоце. Такође, пројектом ''Рајске Бање'' предвиђена је и обнова манастирског комплекса у Бањској.

39

[138]Jovičić, D., (2008),"Stanje i perspektive razvoja banjskog turizma u Srbiji", Glasnik srpskog geografskog društva, sveska br.4, str.13

4. СРЕДЊОВЕКОВНИ ГРАДОВИ И УТВРЂЕЊА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Средњовековни градови и утврђења представљају посебну врсту споменика српске средњовековне архитектуре. Под појмом град подразумева се утврђење које је служило за одбрану насељеног места. У српској историји такви градови су грађени у великом броју и има их на целокупном простору данашња Србије, и њихово стање очуваности је различито. Већина тих градова је порушена а многи су нестали. Градови и утврђења грађени су сходно тадашњим приликама и начину живота. Историјски извори који се односе на њих су врло оскудни.

Распоред свих важних делова ових утврђења као и њихова основа условљени су конфигурацијом терена и могућностима што ефикасније одбране. Према томе основе града имају неправилан облик. Те основе су углавном копије старих римских и византијских облика, четвороугаоника са изграђеним кулама на угловима најчешће квадратним или округлим обликом.

Ови градови су у ствари утврђења која су бранила најчешће насеља, трг или рудник.

У том смислу представићемо најзначајније од њих на простору Косова и Метохије: Ново Брдо, Звечан и Призренску тврђаву Каљају.

Ново Брдо је смештено на врху "Мале планине" северно од Гњилана. Утврђени град настао је почетком XIV века. Ново Брдо се први пут помиње у време краља Милутина, кога су основали рудари Саси који су дошли из Угарске краљевине.[139] У том периоду Ново Брдо је најзначајнији рударски центар и урбано средиште средњовековне Србије. У време цара Стефана Душана радила је ковница новца. Турци су заузели град 1455. године.[140]

Данас је цео комплекс у рушевинама. Даља истраживања омогућила би добијање нових података за српску историју.

[139] http://gradovi.protego.rs/index.php/zastita-nepokretne-kulturne-bastine/lista-nkd?view=item&catid=5&id=177 pristup: 15.05.2016
[140] Isto

Слика.16 Средњовековни град Звечан, приватна колекција аутора

Средњовековни град Звечан (Сл.16) смештен је у близини ушћа реке Ситнице и Ибра код Косовске Митровице. Изграђен је на стеновитом брду и својим положајем доминира долином. Први пут се помиње 1091. и 1094. године.[141] од средине XV века у њему је била повремено смештена турска посада све до XVII века када је тврђава била напуштена. У Горњем граду откривени су остаци цркве Светог Ђорђа, цистерне и монументалне куле осмоугаоног облика.[142] Унутар Доњег града налазе се неколико грађевина чије намене нису утврђене. Зидине овог дела утврђења ојачани су масивним кулама а са западне стране смештен је главни улаз у град. Облик основе града је неправилан и прилагођен конфигурацији терена. Данас је ово утврђење у највећем степену у рушевинама. Археолошка истраживања вршена су у периоду 1956-1960. године.

70

[141] http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=100 pristup: 15.05.2016
[142] http://www.kopaonik.rs/drevni-srpski-gradovi/ pristup: 15.05.2016

Слика.17 Призренска тврђава Калаја, извор: traveltourxp.com

Призренски стари град-тврђава Калаја (Сл.17) је средњовековно утврђење које је током историје мењало изглед и господаре. Прво утврђење подигнуто је у време Византије. За време цара Душана у њему се налазила престоница српског царства. Под Османлијским царством призренска Калаја је била од 1455-1912. године.

Призрен је настао на темељима античког града Теранде. Под данашњим именом први пут се помиње 1019. године у доба византијског владара Василија II Бугароубице.[143] У њему је 1072. године проглашен за цара српски принц Константин Бодрин, син првог српског краља Михаила.

Писаних извора који говоре о Калаји има веома мало. Најстарији познати запис је византијског хроничара Прокопија из Цезарије у делу "De aedificiis".[144]

Археолошка истраживања урађена су 2004. и настављена 2009. и 2011. године и том приликом је пронађено праисторијско насеље из бронзаног доба и раног гвозденог доба. Такође, откривена је инфраструктура тврђаве, представљена зидовима (бедемима) ојачане кулама, казаматима, лавиринтима и низом објеката. Тврђава Калаја је један од најкапиталнијих споменика културно-историјског наслеђа Косова и Метохије и позната је као отворени музеј.

[143]Investirajte u Prizren-brošura, Opština Prizren, str.7 preuzeto sa: http://kk.rks-gov.net/prizren/getattachment1ffd1851-bdda-412b-82ca-60e4e35f3461/Broshura--Investo-ne-Prizren-.aspx

[144] dtk.rks-gov.net/tkk_objekti_sr.aspx?id=6229 pristup: 16.04.2016

5. АРХЕОЛОШКО НАСЛЕЂЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Према UNESCO-у археолошка налазишта-локалитети са делимично или потпуно ископаним, конзервираним, уређеним остацима непокретним објектима и покретним предметима представљају културно наслеђе. Ово културно наслеђе због својих културних атракција укључује се у туристичко тржиште, укључујући и туристе којима култура представља секундарни мотив путовања. Данашњи туриста конбинује одмор и културни доживљај. Дакле, важно је обликовати и истицати разноврсну туристичку понуду кроз менаџмент културне атракције и комбиновати различита подручја интереса у сваком понуђеном аранжману. Према томе, култура се сматра додатним елементима производа у масовном туризму.

Археолошки туризам је подврста културног туризма код кога су туристичке посете првенствено мотивисане интересовањем за археолошку баштину одређене дестинације. Археолошки локалитети на Косову и Метохији су инфраструктурално слабо опремљени, многи су запуштени што даје лошу слику на задовољство туриста и свеукупну потрошњу.

На листи културног наслеђа за Привремену заштиту од стране тзв. Републике Косово налази се преко 400 евидентираних археолошких локалитета. Археолошки потенцијал преставља благо од изузетног значаја које је идентификовано и документовано археолошким радовима. Археолошка истраживања рађена су преко сондажних ископавања, систематских истраживања, рекогносцирања терена као и помоћу интердисциплинарних геофизичких, археоботаничких и археметалуршких студија.

Археолошка грађа упознаје, анализира и презентује богато археолошко благо Косова и Метохије. Такође, одсликавају трагове опстанка, рушевина и објекте цивилизација Истока и Запада, аутохтоног становништва документованог у простору и одређеном времену.

Следећа Табела.6. презентује археолошке локалитете из периода Новог каменог доба-Неолита:

	Археолошко налазиште	Општина

1.	Влашње	Жур-Призрен
2.	Рудник	Дреница-Рудник
3.	Вароша	Урошевац
4.	Житковац и Карагач	Звечан
5.	Рештане	Сува Река
6.	Валач	Звечан
7.	Бариљево	Приштина
8.	Предионица	Приштина
9.	Фафос	Кос. Митровица

Табела.6 Археолошка налазишта из Неолита

Наредна Табела.7 показује археолошке локалитете из Металног доба:

	Археолошки локалитет	Општина
1.	Горње Гадимље	Липљан
2.	Хисар	Сува Река
3.	Игларево	Клина
4.	Бока Прчево	Клина
5.	Рогово	Ђаковица
6.	Кориша	Призрен
7.	Доња Брњица	Приштина
8.	Белаћевац	Косово Поље
9.	Пећка Бања	Исток

Табела.7 Археолошка налазишта из Металног доба

Следећа Табела.8 показује археолошке локалитете из Римског периода:

	Археолошки локалитети	Општина
1.	Municipium D.D. Dardanorum	Сочаница-Лепосавић

2.	Vindenis	Подујево
3.	Пестово	Вучитрн
4.	Послиште	Призрен
5.	Старо Дворане	Исток
6.	Црце	Исток
7.	Клокот Бања-Врбан	Клокот
8.	Паливоденица	Ђенерал Јанковић
9.	Municipum Ulpiana	Грачаница
10.	Угљаре-Statio Viciano	Грачаница
11.	Доње Неродимље	Урошевац
12.	Чифлик	Ораховац
13.	Никодин	Урошевац

Табела.8 Археолошки локалитети из Римског периода

У следећој Табели.9 приказани су археолошки локалитети из Касно античког и средњовековног периода:

	Археолошка налазишта	Општина
1.	Врела	Исток
2.	Малишевска Бања	Малишево
3.	Градина Арилача	Косово Поље
4.	Градина Пограђе	Гњилане
5.	Градина Кориша	Призрен
6.	Градина Кострца	Сува Река
7.	Ново Брдо	Ново Брдо

Табела.9 Археолошка налазишта из Касно античког и средњовековног периода

6. ДРУГИ РЕСПЕКТАБИЛНИ САДРЖАЈИ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ

Природне и антропогене туристичке вредности на Косову и Метохији намећу потребу за њихову валоризацију. Валоризацијом се дефинишу туристички садржаји дестинације, са аспекта оцене могућности за туристичко привређивање. Такође, валоризацијом се одређује начин и обим презентирања туристичких вредности, селекција локације за изградњу туристичко-угоститељских објеката, њихова функционалност и димензионисање.

Антропогене вредности (етнографске, уметничке, амбијенталне, пејсажне, манифестационе) на Косову и Метохији су једноставније за валоризацију од природних туристичких вредности, јер са понуђеним програмом за туристе нуде могућност интеракције туриста и самих атракција. Овим туристичким атракцијама омогућава се развој културног, транзитног, манифестационог, зимског, спортског, ловног, бањског и излетничког туризма. Садржаји туристичке понуде проширују се и на области културних стратегија које се односе на уметност, медије, околину и др.

Својим пејсажом светске класе, планинама које су такмац Алпима, породичним хотелима са доручком који нуде традиционалну кухињу, Косово и Метохија представља нову и фасцинантну дестинацију.[145] Многе косовско-метохијске општине нуде различите потенцијале наслеђа, догађаја или производа који треба да буду препознати као заједничко наслеђе.

Општина Јуник препознатљива је по својим каменим објектима (кулама) који су окружени каменим зидовима и интересантним природним окружењем. Камене грађевине су потенцијал за развој културног туризма. У дугорочној визији Јуник би постао "Камени град".

Ђаковица је позната по Старој оријенталној чаршији са традиционалним занатима који полако нестају. Намера је, да се ревитализацијом традиционалних заната унапреди интеркултурални дијалог и изгради свест о угроженој традицији и обичајима.

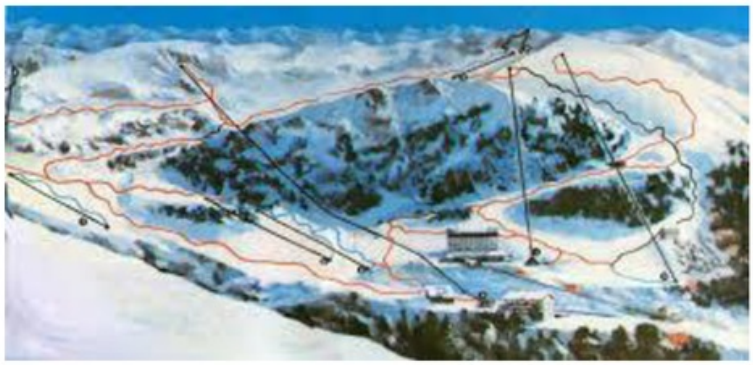
Пећ и његова околина, нарочито планина Ругова са својим пећинама, клисуром, језерима и рекама је један од потенцијалних брендова. Овај предео нуди могућност за бављење спортова на отвореном у природном окружењу, као што су бициклизам, планинарство и скијање, као и алтернативних спортова, као

[145] Patrisa Rajder-Direktor kancelarije USAID na Kosovu. www.blic.rs/vesti/drustvo/kosovo-u-dodatku-casopisa-nacionalna-geografija/96bs8p7

што су вожња кајаком, спуштање конопцем низ стрме литице. Пећ је препознатљив и кроз фестивал традиционалних игара под називом „Руговске игре".

Општина Клина са својим богатим природним пределима и шест река такође представља један од туристичких потенцијала на Културној рути западног Косова и Метохије. Водопад на Мируши и пећине у непосредној околини су део потенцијала општине Клина.

6.1. Туристички регион Шар планина-Ски центар Брезовица

Сл.18 Ски центар Брезовица, извор: skijanje.rs

Туристички ски центар Брезовица (Сл.18) смештен је на северозападној страни Шар планине, удаљеним 60 km. од Приштине и исто толикоудаљеним од аеродрома Скопље, од Солуна 303 km. од Софије 355 km. и Београда 400 km. Ски центар је познат по изразито алпским ски стазама, тако да оне подсећају на стазе најпознатијих ски центара.

Налази се на надморској висини од 900-2500m. Снег се на Брезовици задржава и до 280 дана и није ретко да се у току дана промене четри годишња доба. Повољни климатски услови на Брезовици представљају идеалну средину за зимски и рекреативан туризам током целе године. Шар планина се простире на 1600 ha² или око 1/10 површине Косова и Метохије. 1986. године Шар планина је проглашена Националним парком на 39.000 ha². Парк катастарски припада општинама Призрен, Сува Река, Штрпце и Качаник. Шар планина је карактеристична по ботаници, фауни, екологији, туризму и рекреацији. Планине заузимају 48 % површине, пашњаци 49 %, ливаде 1,6 %, клисуре 1,4 %.[146]

Ски центар поседује 5 лифтова, 5 жичара и 5 машина за уређивање ски стаза. Капацитет жичара и ски лифтова је 10.000 скијаша на сат и некада је коришћен са 80 % инсталираног капацитета. Ски стазе на Брезовици имају FIS сертификате који им омогућују организацију међународних такмичења у слалому, велеслалому, спусту и супер G. Скијашима и бордерима на Шари се нуди ски воз Шара, два двоседа ''Велика Ливада" и "Лавља врата" као и ски лифт "Бачило". Међу атрактивним ски-стазама убрајају се: "Ливада", "Лавља врата" и "Баревачке рупе".

[146] Kosovski Institut za zaštitu prirode, Izveštaj o stanju prirode 2008-2009, Priština, (2010), str.16

До 1999. године Ски центар Брезовица је организовала два европска првенства у алпском скијању и девет државних првенстава. До познатих косовских догађаја ски центар је у просеку остварио преко 103.000 ноћења у објектима и 13.000 ноћења у другим изнајмљеним објектима, пре свега у хотелу "Јуниор" на Брезовици. Туристички ски центар Брезовица ради током целе године и организује семинаре, симпозијуме, конгресе и научне скупове.

Најдужа ски стаза у систему скијалишта је 3.500 m. а категорисане су као: 1 црна стаза, 4 црвене и 4 плаве стазе. Ски центар Брезовица[147] има у свом саставу:

- Хотел ''Нарцис'' са капацитетом од 247 лежајева,
- Хотел ''Бреза'' са капацитетом од 100 лежајева,
- Хотел "Молика" са капацитетом од 300 лежајева.

Након 1999. године Косовске институције су хтеле да приватизују Ски центар Брезовицу, али до приватизације није дошло због спорног власништва над имовином. Влада Косова замењује класичну приватизацију и одлучује се за давање ски центра под концесију од 99 година. На основу уговора о концесији са француским конзорцијумом "MDP Consulting Compagnie des Alpes" на Брезовици ће бити уложено близу 410 милиона евра са намером да се изгради најмодернији ски центар на Балкану. Такође је предвиђена изградња више од 100 km. стаза, 35 стаза у првој фази и 25 у другој, око 20 ски лифтова и остале инфраструктуре потребне за модеран туризам.[148] Изградња ће трајати 18. година. У првој фази комплетно ће се реновирати постојећи капацитети, изградиће се туристичко село са хотелима, ресторанима и пратећим објектима. Предвиђена је и изградња „Aqua parka". Прва фаза трајаће три године и предвиђено је улагање од 165 милиона еура. Овим улагањем омогућиће се отварање нових радних места од којих 920 директно у туристички центар а више од 3.000 радника на изградњи.

6.2. Језеро Газиводе

[147] http://www.skijalistasr[illegible]/sr/o-centru
[148] balkans.aljazeera.net/vijesti/kosovo-gradi-najmoderniji-ski-centar-na-balkanu pristup: 18.04.2016

Слика.19 Језеро Газиводе, извор: ibarskikolasin.org

Вештачко језеро Газиводе (Сл.19), настало је 1977. године преграђивањем Ибра у горњем току, дужине 24 km, а висина бране је 107 m, у основи је широка 460 а дуга 408 m. Надморска висина површине воде је 694 m, са средњом дубином од 105 m, и површине 11,9 km². Језеро лежи у подножју планина Мокре Горе и Рогозне. Око језера је скоро нетакнута природа, окружена буковом шумом, лековитим биљем, боровницама, шумским јагодама, купинама... Брана је изграђена од природних материјала (камена, земље и глине), и као таква једна је од највећих у Европи. Основна намена Газиводског језера је наводњавање косовске низије, снабдевање пијаћом водом косовскомитровачког округа али и мале хидроцентрале са инсталисаном снагом од 38 MW, која се налази у Зубин Потоку. Вода из овог хидросистема, такође се примењује за неопходно расхлађивање у ТЕ Обилић. Катастарски језеро Газиводе припада општинама Тутин и Зубин Поток. Приликом градње потопљено је 14 српски села, више цркава и гробаља а под водом су остали и двори Јелене Анжујске из периода Стефана Немање.[149]

У околини језера Газиводе на косовској страни постоји један угоститељски објекат, са уређеном плажом тако да велики број људи из околних општина долази на ову дестинацију. Обележено је преко 100 km бициклистичких и планинарских стаза, а направљена је и прва вештачка стена. Језеро је богато

126

[149] http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1451381/istorija-jezera-gazivode.html

рибом, и током целе године језеро посећују рибари, док током лета долазе купачи из оближњих градова.

На језеру Газиводе се традиционално сваке године одржава пливање за Часни крст на Богојављање. Језеро све више постаје привлачно за разне видове рекреације и спорта. За љубитеље спорта организована су два међународна летња кампа, такмичења у либолову и авантуристичка брдска трка.

Општина је преузела иницијативу да се обезбеди посебна пажња за привлачење инвестиција нудећи низ опција у смислу пореских олакшица и других подстицаја бенефита за потенцијалне инвеститоре.[150]

7. ИНФРАСТРУКТУРНИ САДРЖАЈИ У ФУНКЦИЈИ ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ

[150] Katanić Z., Čerović S., Trend of economic development of Kosovska Mitrovica, Quality-Access to Success, 18 (S1), January 2017, Bucharest, Romania, pp. 399

7.1. Саобраћај као фактор развоја туризма

Развој туризма у савременом свету је уско повезан са процесом глобализације. Путници који путују до жељене дестинације користе одређена саобраћајна средства.[151] Тако је *Leiper* истакао да је ''саобраћај постао део туристичког система који омогућава долазак туриста до њихове дестинације, и одлазак из ње када се њихов боравак заврши. Приказ тог система је дат на слици.20.[152]

Slika.20 Систем туризма: Интердисциплинарна перспектива, Извор: Leiper N.1990

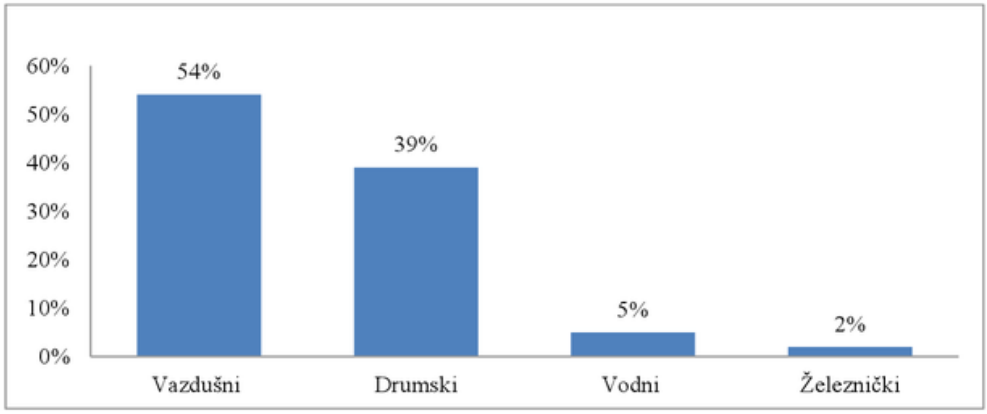
Такође, и на самој дестинацији потребно је обезбедити адекватну дисперзију туриста која ће њихов боравак учинити комфорнијим.[153] Зато је саобраћај постао интегрални део туристичке индустрије, чије карактеристике, динамички развој и одређене недоумице изазивају дискусије у научној јавности од седамдесетих година прошлог века до данас.[154] Дужина путовања до

[151] Bruce P. (2000), The roles of transport system in destination development, Tourism Management, Vo pp53-63
[152] Leiper N. (1990), Tourism Sy s An Interdsisciplinary perspective. Palmerston North.
[153] Fellesson M., & FrimanM., (2008), Perceived Satisfaction with Public Transport Service in Nine European Cities. Journal of the Transportation esearch Forum,47(3): 93
[154]Les Lumsden; Stephen J. Page Progess in Transport and Tourism Research Refolmulati e Tranport Tourism Interface and Future Research Agenda.Chapter 1. Book Toursim and Transpot Issues and Agenda for the New Millenuim ed Lumson Pafe Elesevier Science, 2004 KTX Oxford UK

одређене дестинације и начин транспорта који туристи користи су централни елементи везе између транспорта и туризма.[155] Заправо туризам је и постао тако важна индустрија захваљујући модернизацији превозних средстава у сваком виду транспорта (друмском, железничком, водном и ваздушном) и неочекивано брзом развоју информационо комуникационих технологија.[156]

Светска Туристичка организација (World Tourism Organisation-WTO) је потврдила да су 2015. години туристи у највећој мери користили ваздушни саобраћај и то 54%. Железнички саобраћај је користило свега 2% туриста (Сл.21).[157]

7.2. Коришћење видова саобраћаја у међународном туризму у току 2015 години

Слика.21 Коришћење видова саобраћаја у 2015 Извори: UNWTO, статиста, 2016.

Потребно је нагласити да се у савременом друштву у коме живимо дешавају динамичке промене које утичу на избор врсте саобраћаја коју туристи користе. Подаци Европске Агенције за заштиту животне средине (European Environemnt Agency-EEA) истичу да је ваздушни и друмски саобраћај који се највише користи уједно и главни генератор загађења животне средине ради

[155] Source Citation (MLA 8th Edition) Schossler, Joana Carolina. "Transport and tourism in Brazil: An Ongoing Movement." *Mobility in History*, vol. 6, 2015, p. 165+. *Academic OneFile*, go.galegroup.com/ps/i.do?p=AONE&sw=w&u=ussd&v=2.1&id=GALE%7CA396768477&it=r&asid=7b2bd2d41ccfa99ef01c5[illegible]03e072d. Accessed 14 Jan. 2017.

[156] Hodgson A. (1987), The Travel and Tourism Industry Pergamon Press London.Štetić Snežana (1995), Saobraćaj i turizam, Cicero, Beograd

[157] https://www.statista.com/statistics/305515/international-inbound-tourism-by-mode-of-transport/;

чега се препоручују видови саобраћаја који су мање штетни за животну средину. [158] Тако се нпр. железнички саобраћај, и неки други тзв. еколошки видови саобраћаја фаворизују у оквиру једног новог савременог концепта одрживог туризма (sustainable tourism).

Саобраћај и туризам су у директној, веома чврстој вези, а који вид транспорта туристи користе на одређеној територији и како долазе до своје дестинације је део њихове личне одлуке и многих других важних фактора. Земље које се могу похвалити развијеном саобраћајном инфраструктуром бележе значајно већи број туриста од оних где она није довољно развијена. Свака земља која жели да унапреди туризам на својој територији треба да има јасну саобраћајну политику, да обезбеди адекватно одржавање саобраћајне инфраструктуре и континуирано сарађује са свим осталим учесницима у процесима очувања и унапређења транспортног сектора. Наравно да различити учесници у овом процесу имају различите погледе на ту међузависност туризма и саобраћаја, у зависности од тога да ли обезбеђују услуге (из области туризма и саобраћаја), или се налазе на страни корисника (путника и туриста). [159]

Косово и Метохија представља специфичну област на којој се укрштају важне саобраћајнице које спајају централну Европу са обалом Медитерана. Туристички потенцијал овог простора је уско повезан са географским положајем и самим тим саобраћајем. Саобраћајна инфраструктура на Косову и Метохији обухвата мрежу путева, за моторна возила, ваздушни саобраћај у међународном транспорту и железнички саобраћај. Стање саобраћајне инфраструктуре је веома лоше, али се очекује њена значајна модернизација у ближој будућности пре свега иницијативама међународне заједнице и више значајних финансијских организација. Најзначајнија средства се очекују из средстава које обезбеђује Инвестициони оквир за Западни Балкан (*The Western Balkan Investment Framework-WBIF).* Ова иницијатива је започела 2009. године са циљем да олакша припреме и финансирање приоритетних пројеката у оквиру претприступног процеса Европској унији. WBIF заједнички спроводе

[158] http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/tourism-travel-by-transport-modes

[159] Gui Lohman. (2003), The Role of Transport in Tourism Development: Nodal Function and Management Practices International Journal of TourismResearch 5 str. 403 - 407

Европска Инвестициона Банка (*European Investment Bank-EIB*), Европска комисија (*European Commission*), Европска банка за обнову и развој (*European Bank for Reconstruction and Development-EBRD*) и Банка за развој Савета Европе (*Council of Europe Development Bank-CEB*), као и државе чланице EU и друге билатералне и мултилатералне институције, и представља мешавину доступних грантова и зајмова за приоритетне пројекте у региону.

На састанку управљачког комитета WBIF одржаном 15. децембра 2016. у Лондону, одобрено је 98 милиона евра за три регионална пројекта ревитализације железничке инфраструктуре у Албанији, на Косову и Метохији, у Црној Гори и Србији.[160] Унапређење саобраћајне инфраструктуре у циљу развоја туризма је значајно питање за све заинтересоване стране и научна и стручна јавност ту важност истиче и у 21. веку, без обзира на постојећи напредак.[161] На територији Косова и Метохије је такође забележен значајан напредак у елиминисању последица које су сектор саобраћаја значајно угрозиле последњих деценија али се значајно побољшање очекује у будућности. На тај начин ће се и планови за развој туризма на овој територији моћи лакше остварити.

7.2.1. Друмски саобраћај

На територији Косова и Метохије се сектор друмског саобраћаја суочава са значајним тешкоћама које ограничавају доступност и мобилност како унутар овог простора, тако и према суседним земљама. Највећи број путева на КиМ је изграђен шездесетих година прошлог века и њихова дужина износи 8.522 км. Они због многобројних разлога нису деценијама адекватно одржавани, чак се у неким извештајима тврдило да је њихово запостављање започело већ 1970 г.[162] На проблем у одржавању друмског саобраћаја су утицала и значајна топографска ограничења и карактеристике мреже која имају директан утицај на

[160] https://www.wbif.eu/news-and-events/eu-to-provide-157-8-million-to-key-transport-and-energy-efficiency-projects-in-the-western-balkans

[161] Page S., Kumsdon L., (2004), Toursim and Transport. Issuesand Agenda for the New Millenium, Eslsevier, Boston.

[162] Ministry of Transport and Communication. (2007), Project Appraisal Document on a Grant for a Kosovo Urgent Road Project, World Bank July 25, 2000, Report No 20555 KOS.

раст инвестиционих трошкова одржавања путева (300 мостова и 100 тунела). Осим тога и политичка дешавања и етнички конфликти као и рад међународне заједнице у специфичним условима имали су утицај на садашње стање путева.[163]

Класификација путева на КиМ је извршена на следећи начин. Постоји 647 км главних путева и 1304 км регионалних путева. Субјекти који управљају њима су различити у зависности од њихове важности. Општине управљају путевима на својој територији укупне дужине 6 571 км, од чега су 571 км урбани путеви, а 6000 км локални путеви. 90% ових путева је неасфалтирано и нема ближих података о њиховом стању. Подаци су приказани у Табели.10.

Vrsta puta	Dužina (km)	Ukupno %
Glavni i regionalni putevi		
Glavni putevi	647	7.6
Regionalni putevi	1,304	15.3
Ukupno	**1,951**	**22.9**
Lokalni putevi		
Urbani putevi	571	6.7
Ruralni putevi	6,000	70.4
Ukupno (Opštinski)	**6,571**	**77.1**
Ukupno	**8,522**	**100.0**

Табела.10 Класификација и дужина путева на Косову и Метохији у зависности од категорије, Извор: MC Department of Road Infrastructure Road Directorate

Током протеклих година, напори учесника у процесу креирања политике саобраћаја су били усмерени на унапређење правног оквира, и започињање стуктурних реформи како би се кренуло ка решавању најургентнијих проблема: да се смањи промет на путевима који чини 95% укупног промета, да се елиминишу бројна уска грла и критичне тачке, побољша тренутно неадекватна контрола тежине терета у теретном саобраћају која доприноси пропадању

73

[163] Shaban Buza, Ramadan Duraku, (2009), National Background report on transport of Kosovo (under UNSCR 1244), Priština,

коловозне конструкције, смањи кретање војних контигената и друго. [164]

КиМ учествује у раду Регионалног секретаријата за праћење транспорта у Југоисточној Европи (*SEETO*) како би се дефинисали приоритети у побољшању саобраћајне инфраструктурне мреже. Стратегија развоја саобраћаја КиМ представља листу главних приоритетних пројеката који су идентификовани на основу селекционих критеријума који су усклађени међу земљама а које је утврдио *SEETO*, који заступа Европска Комисија у праћењу спровођења Анекса Меморандума о разумевању. Меморандум о разумевању о развоју основне регионалне саобраћајне мреже Југоисточне Европе потписан је у Луксембургу 11. јуна 2004. године, док је Анекс за железнички саобраћај у Југоисточној Европи потписан у Тирани 4. децембра 2007. године. КиМ покушава да се што више приближи дефинисаним тзв. главним коридорима у EU чији је циљ да се успоставе боље саобраћајне везе између централне и источне Европе, промовише повезаност са осталим земљама на Западном Балкану и побољша приступ Јадранском, Средоземном и Црном мору. Ипак треба имати на уму да ''трансевропски и магистрални инфраструктурни коридори представљају један од значајних предуслова подстицаја за развој, али не могу сами по себи да генеришу очекивани развој, без одговарајућих подршки. Ефекти се могу повећати интегрисањем и координисањем различитих политика-опште економске, регионалног развоја, просторног уређења, урбаног развоја, саобраћаја, заштите животне средине другог.''[165]

Косово и Метохија има приступ коридорима Е10 (*Салцбург-Београд-Солун*) и Е8 (*Драч-Тирана-Скопље-Софија*), као и везу са јадранском магистралом на основу Стратегијског плана развоја Косова до 2020. г. (преко аутопута М9-*Приштина-Пећ*). Јадрански поморски аутопут је заједнички пројекат министарстава саобраћаја свих јадранских држава који има за циљ стварање јединственог и заједничког стратешког развојног документа за развој система „поморских аутопутева". Мастер план за Јадрански поморски аутопут је регионални сегмент Мастер плана за Источно медитерански поморски аутопут који је стратешки документ Европске комисије и смерница за будуће развојне

[164] Master Plan for the Maintenance and Development of the Road Network in Kosovo 2001/2010, Final rapport July (2002), BCEOM

[165] Marija Maksin Mićić (2004), Uticaj transevropskih saobraćajnih koridora na regionalni razvoj i aglomeracione sisteme –iskustva u Srbiji, Economic annals no 163, str. 165 -181

активности. Веза Косова са коридором Е10 остварује се преко аутопута М25 (*Приштина-Подујево*) или преко деонице ауто пута *Мердаре-Дурес* који је у почетној фази изградње. Веза са коридором Е8 (*Дурес-Варна*) повезиваће Косово аутопутем М2 (*Рибариће-Ђенерал Јанковић*). Више података о стању друмског саобраћаја налази се у документима многих институција који су након 1999. биле укључене у њихову реконструкцију и одржавање.[166]

Аутопут П7 који повезује албанску границу с Метохијом, поред Призрена води до Приштине и даље до Мердара. Аутопут је са четри траке изграђен од 2007. године до 2013. године од стране Америчко-Турског конзорцијума Bechtel-ENKA, чиме је унапређена регионална транзитна интерконекција. Аутопут је део југоисточне европске руте 7 и повезује Јадранско море са луком Драч и Шенђин у Албанији преко Приштине, са Е75 Коридором код Ниша у Србији. Пројекат аутопута је највећи у последњих неколико деценија у овом региону и коштао је преко 1,2 милијарде еура. У току изградње овог пута је тзв. Влада Косова издвојила у периоду од 2010-2013. укупно 12,5% БДП за његову изградњу, а у истом период издвојено је и 20% бруто друштеног производа БДП. На овој деоници налази се шест километра тунела и 27 мостова у Албанији, а сам аутопут је значајно допринео безбеднијем путовању и бржем превозу робе. Дужина аутопута П7 на Косову и Метохији, од Мердара до Врбнице на граници са Албанијом је 118 км је вредан око 600 милиона еура, односно 25% бруто друштеног производа који се остваривао у једном периоду на територији Косова и Метохије.[167]

Најпрометнији путеви у друмском саобраћају су Приштина-Ђенерал Јанковић; Приштина-Косовска Митровица и пут Приштина-Пећ. Чињеница која забрињава је да око 50% насељених места на Косову и Метохији нема директан приступ асфалтираним путевима. Тзв. ''дивља градња'' и непостојање и непоштовање урбанистичких правила учинила је стање друмске инфраструктуре још лошијом као и одређене природне катастрофе које су за последицу често имале њену делимичну или потпуно деградацију на угроженој територији.

Оно што је најзначајније нагласити јесте да су финансијска средства

[166] World Bank. Kosovo Quarterly Economic Briefing. Road Infrastructure in Kosovo, Januar March 2007

[167] Zapisnik sa sednice komisije za ekonomski razvoj, infrastrukturu, trgovinu i industriju, Sednica br: 9/2015, Priština, 24.02.2015

потребна да се реше сва постојећа уска грла и пропадање инфраструктуре много већа од сопствених, ограничених финансијских средстава. У том смислу, учесници у процесу су почели да трагају и креирају нове моделе какви су нпр.: промовисање приватно-јавних партнерстава, концесионих уговора, банкарског финансирања и доприноса међународних донатора, како би доносиоци одлука били у могућности да одговоре на огромне потребе за инвестицијама у друмском саобраћају.[168] Према Развојној стратегији мулти модалног транспорта Косова усвојеној 2009. године планирано је да се у периоду од 2010. до 2022. на КиМ у саобраћајну инфраструктуру инвестира 4,5 милијарди евра. Тако би се од укупне суме која је планирана (4.503 милијарде евра) за железнице издвојило 0,443 милијарде, а за аутопутеве и путеве 4 060 милијарди. Нека од предвиђања су да је за одржавање локалних путева на КиМ у задовољавајућем стању потребно инвестирати 40 милиона евра годишње.[169]

У циљу унапређења везе између саобраћаја и туризма још један важан сегмент се треба обрадити када се говори о друмском саобраћају, али и другим видовима саобраћаја и туризму генерално на територији Косова и Метохије. То је питање "безбедности у туризму'' које је препознато као изузетно важно и за туризам у глобалној заједници. Академска заједница и туристички радници су се ангажовали у проналажењу холистичког приступа који доприноси да се ублажи негативан утицај безбедносних инцидената у туристичкој индустрији, тј. на угроженој дестинацији''.[170]

Тај сегмент се односи на безбедност друмског саобраћаја и на смањење броја погинулих и повређених на путевима. Подаци у периоду 2004-2014. су показали да је највећи број особа повређених у несрећама у последњих једанаест година забележен у 2014. У поређењу са 2004. када је на путевима КиМ погинуло 170 особа, а повређено 2 053, у 2014. овај број је био значајно већи. Погинуло је 127 особа, а повређено 9 713 особа.[171]

88

[168] Kosovo Urgent Road Project, Consulting services for Road User Carges Study, Final Report and Appendicies, January (2004), Roughton International

[169] Jashari Vedat. (2011), Road infrastructure Development and investement in Kosovo, Master thesis , Rochester Institute of Technology.

[170] Y. Masfeld, A. Pizam and others, (2005), Tourism, security and safety, Elsevier.

[171] Road Safety Strategy and Action plan for Kosovo (2015), European Aid 128976/C/SERKOS project Support and Implemntation of Transport Community Agreement EU TCA Ministry of Infrastructures. Data Statistics and Analysis of the traffic accidents 2013-2014, Traffic Directorate, Kosovo Police

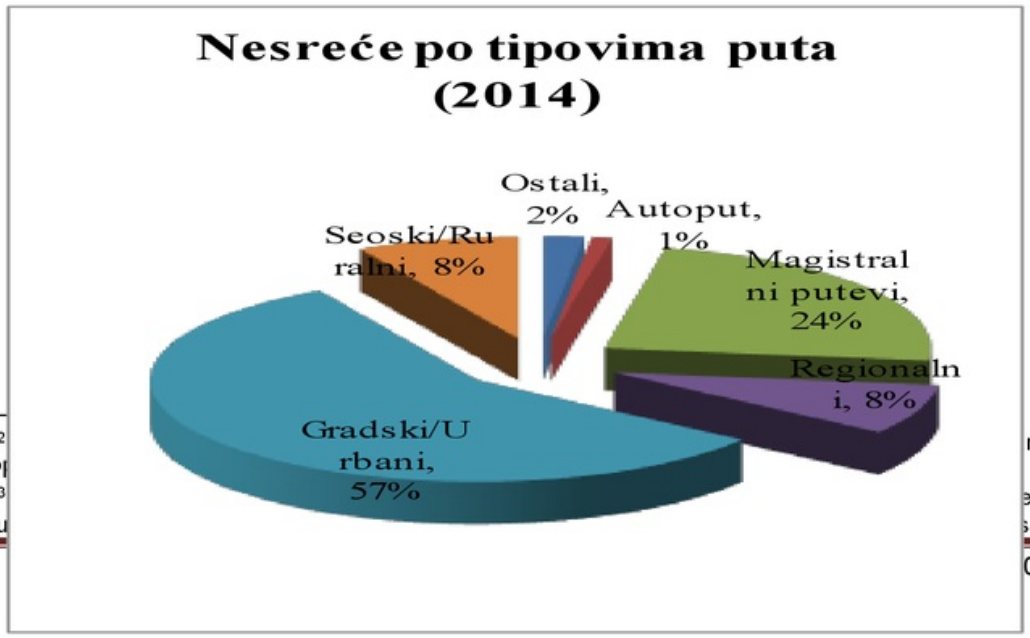
Укупан проценат и број саобраћајних несрећа на различитим категоријама путева, приказан је на Слици.8 у %. или Табели.6.

Из табеле се може закључити да се највећи број несрећа догодио се управо у градовима, урбаним насељима, укупно 9 201 што указује на стање у коме се налази ова категорија путева и на немогућност њиховог адекватног одржавања за које су задужени градови/општине.

И Светска Банка је приликом израде плана управљања путевима за период 2007-2015. овај проблем препознала као ургентан наводећи да "сви подаци потврђују неадекватну праксу одржавања путева и да ово треба постати значајна брига владајуће структуре". Смртност и повреде које су резултат саобраћајних несрећа расту и постају значајно друштвено питање и опасност за јавно здравље. [172]

Регионална стратегија безбедности на путевима је дефинисана од стране *SEETO* и усвојена је за КиМ у 2015. год. Тада су прихваћене одређене активности у циљу унапређења стања безбедности у друмском саобраћају. Овај документ је дефинисао следеће квантитативне циљеве:

- да се смањи број погинулих особа на путевима за 50% до 2020;
- да се број повређених смањи за 20% до 2020, и
- да се укупан број акцидената смањи за 10%.[173]

Слика.22 Несреће по типовима пута у % 2014

Несреће по типовима пута (2014)	
Аутопут	84
Магистрални путеви	3932
Регионални путеви	1320
Градски/Урбани	9201
Сеоски/Рурални	1278
Остали	327
Укупно	**16300**

Табела.11 Укупан број несрећа по типовима пута

Туристи који имају жељу да дођу на КиМ својим аутомобилом како би били мобилни током свог боравка сигурно би били бројнији када у новинским насловима не би читали чланке у којима се тврди да се путеви на Косову и даље сматрају "серијским убицама", јер сваке године односе на десетине живота, док многи људи остају доживотни инвалиди. Према статистичким подацима, након 1999. се догодило око 1.732 саобраћајне несреће са фаталним исходом у којима је живот изгубило око 1979 особа.[174] На смањење броја несрећа на КиМ нису утицале ни бројне кампање на подизању свести код грађана, нити изрицање преко два милиона и четристо хиљада казни у периоду од 2005. до 2014. године.[175] Неки стручњаци су изразито критични и према законима који регулишу ову материју као што је нпр. актуелни Закон о путевима бр 2003/11.[176]

[174] Crni bilans nesreća na Kosovu 200.000 nesreća, 2000 smrtnih slučajevam September (2015). http://kossev.info/strana/arhiva/crni_bilans_na_kosovu__200000_nesreca_2000_smrtnih_slucajeva/6292

[175] http://www.info-ks.net/vijesti/crna-hronika/53615/putevi-na-kosovu-[illegible]iske-ubice

[176] http://www.gazetazyrtare.com/e-gov/index.php?option=com_content&task=view&id=88&Itemid=28&_lang=bh

7.2.2. Железнички саобраћај на Косову и Метохији

Железнички саобраћај на Косову и Метохији има дугу традицију (у путном и робном, раније и индустријском превозу). Прва железничка линија на Косову и Метохији изграђена је 1874. године на релацији Ђенерал Јанковић-Косовска Митровица. Железничка мрежа је дужине 333,451 км на којој се налазе 23 тунела и 115 мостова.[177] Чињеница је да се железнички саобраћај на Косову и Метохији након 1999. године обавља у изузетно тешким условима. Управљање железницама након војне интервенције управљање железницом од стране различитих субјеката, најпре саме UNMIK администрације очигледно није било довољно успешно.[178] Компанија ''Железнице Косова'' је формирана 2005. године са мисијом да саобраћа на железничкој мрежи Косова, и да побољша и одржава железничке линије на Косову за саобраћај (превоз робе и по могућности путника) према стандардима EU.[179] С обзиром да је претходна реченица преузета са сајта компаније која и сама изражава сумњу у квалитетан превоз путника очигледно је да железничка инфраструктура нема адекватан капацитет који би допринео развоју туризма.

На територији Косова и Метохије у 2015. години су саобраћала свега три путничка воза и северна линија Звечан-Краљево у организацији јавног предузећа Железница Србије. На територији Косова и Метохије годинама се у функцији налази само једна међународна линија: Приштина-Скопље-Приштина.

У Табели.12 је приказан резултат рада железнице у период од 2005.-2015. који се односи на реализовани превоз путника и робе. Очигледно је да је број путника који је користио железницу релативно мали.

Табела.12 Железнички саобраћај по годинама 2005-2014

[177] Udruženje motorizacije nevladina i neprofitna organizacija AMRKS http://www. amrks. org/ sr/ zeleznicki-saobracaj
[178] http://www.kta-kosovo.org/poe-audit-reports-2005/railways-2005.pdf
[179] http://www.trainkos.com/sherbimet/transporti-i-udhetareve/?lang=en Železnice Kosova

Године	Број путника у хиљадама	Количина превезене робе у хиљадама тона	Количина превезене робе у милионима тона/км
2005	317	298	20
2006	401	357	24
2007	417	592	31
2008	339	823	49
2009	375	914	46
2010	377	1129	67
2011	358	1001	56
2012	367	826	49
2013	369	904	43
2014	340	848	39

Извор: Статистички годишњак Републике Косово 2015, Агенција за статистику Косова, Приштина, стр.183

Ниво развоја железничке инфраструктуре на територији Косова и Метохије је најнижи у поређењу са земљама региона. Косовско министарство финансија у Приштини и Европска банка за реконструкцију и развој (*European Bank for Reconstruction and Development-EBRD*) су 2015. године потписале уговор о кредиту од 39,9 милиона евра за ревитализацију железнице која ће омогућити брже регионалне интеграције и убрзати економски развој. Ово је први EBRD пројекат који се односи на значајно улагање у развој саобраћајне инфраструктуре. Модернизација транспортне инфраструктуре је једна од EBRD кључних приоритета у земљама Западног Балкана која помаже да се побошља трговински промет и развије чвршћа прекогранична сарадња.

Први потпредседник EBRD *Philip Bennette* приликом потписивања овог уговора изјавио: "Добро развијена и модерна саобраћајна инфрструктура је критична за постизање одрживог економског раста. Ми смо поносни што је железнички Коридор 10 први саобраћајни пројекат на Косову. Рехабилитација једине међународне железничке везе Косова је витална за даљу интеграцију регионалног и међународног тржишта. Побољшање ове саобраћајне везе ће допринети јачању регионалне и паневропске трговине и сарадње".[180]

[180]EBRD Conects Kosovo to European Railway network, (2015), Viktorija Melohina. http://www.ebrd.com/news/2015/ebrd-connects-kosovo-to-european-railway-network.html

Овај железнички коридор 10 (*The Orient/East-Med Corridor-R10*) дуг је 256 км од којих се 148 км налази на Косову. Прва железничка пруга на овом коридору је изграђена 1936. године и редовно је одржавана до 1990. Од тада није било значајнијих инвестиција на њој. Тренутно стање на овој деоници је веома лоше и многобројни ризици дозвољавају кретање возова брзином од свега 60 км/h, а на неким деоницама она износи до 20 км/h.[181]

Многобројна су очекивања користи од овог пројекта. Наводи се да ће 64 км пруге бити потпуно реконструисано. Такође, постоје очекивања да би до 2040. број путника на овој линији могао износити милион, а да ће превоз робе износити 206.8 милиона тона. Осим директне користи у железничком саобраћају индиректну корист би имало и 50% становништва. Очекивања су да би укупна инвестиција од 80.9 милион € генерисала најмање дуплу вредност за локалну економију на средњорочни или дугорочни рок.

Доносиоци одлука на КиМ и сами су свесни да је за економски развој потребна боља железничка услуга како би путници (и роба) брже стизали на жељену дестинацију, удобно и безбедно. Такође они истичу и потребу да се тако омогући и значајан допринос на стање животне средине (услед мање емисије угљен диоксида). [182]

Развој железничке мреже је веома важан у циљу развоја туризма зато што би омогућио између осталог и коришћење сигурно бржих а очекујемо и брзих возова[183] и комбинованованог превоза туристима који посећују ову дестинацију, што је препознато као значајна предност одређених туристичких дестинација (нпр. у Великој Британији, Холандији, Италији, Француској, Португалији, Кини и другим туристичким земљама).[184] Важност развоја брзих пруга (*high speed rail*) у промоцији развоја туризма је постало значајно питање.

---

[181] Detalji projekta su dostupni na strani https://www.wbif.eu/wbif-projects/details?code=PRJ-KOS-TR

[182] https://ec.europa.eu/neighbourhood/enlargement/sites/near/files/pdf/publication/2015/20150820_wbif_cf_1010_kos_tra.pdf Orient/East-Med Corridor (R10): the former Yugoslav Republic of Macedonia – Kosovo* – Serbia

[183] Albalate D, Fageda X. (2016), High speed rail and tourism: Empirical evidence from Spain. *Transportation Research Part A: Policy & Practice* [serial online]; 85:174-185. Available from: Academic Search Premier, Ipswich, MA. Accessed January 14, 2017.

[184] Stubbs J., Jegede F., (1998), The integration of rail and air transport in Britain Journal of Transport Geography 6 (1) 53-67.

Chen i Haynes су истраживали утицај брзих пруга у Кини на развој туризма,[185] а у Јапану је железничка рута Shinkansen значајно допринела укупном економском развоју.[186]

Италија је једна од најважнијих туристичких дестинација (у 2015 се нашла на трећем месту у EU после Шпаније и Француске) и у њој пре свих град Рим као најпопуларнија туристичка дестинација унутар Италије.[187] Пројекат брзих пруга у Италији који се реализује у склопу развоја јединствене железничке мреже Европе је значајно допринео тој чињеници. Одређена истраживања која се односе на утицај брзих пруга на развој туризма у Италији су реализована и могу бити веома су корисна другим земљама, и КиМ у циљу преношења стечених сазнања и примени позитивне праксе.

У Риму је 2012. реализовано истраживање које је имало за циљ да унапреди коришћење брзих пруга међу туристима. Резултати су показали који фактори утичу на избор коришћења брзих пруга туриста у Риму. Они су веома корисни за дефинисање даљих активности у период очекиваног развоја железничке мреже на КиМ у туристичке сврхе. Резултати су приказани у Табели.13. [188]

Табела.13 Разлози зашто су брзе пруге утицале на избор дестинације (Рима)

Мотивација	**%**
Брзина доласка на дестинацију	27%
Лак приступ станицама брзе пруге	28%
Учесталост услуга брзе пруге	5%
Могућност посете другим градовима	6%
Скраћено време путовања	13%
Друго (цена, безбедност, страх од авиона, повољна цена возне карте (с попустима)	18%
Укупно:	100%

[185] Chen Z., Haynes K E., (2012), Tourism Industry and High Speed Rail-Is there a linkage Evidence from China s High Speed Rail development, George Mason University School of Public Policy

[186] Sasaki K., Ohashi T Ando A., (1997), High-speed rail transit impact on regional systems: does the Shinkasen contribute to dispersion?Annals of Regional Science 31, 77-98.

[187] http://www.italianvenue.com/news/201611302244-2015-a-golden-year-for-incoming-arrivals-at-64-thanks-above-all-to-the-germans-/

[188] Pagliaria Franceska, Valeri Eva, de Abreu e Silva Joao, (2013), Is there an impact of High Speed rail on Tourism 13thWorld Conference of Transport Research 15 -18 July 2013 Rio de Janeiro, Brasil

7.2.3. Ваздушни саобраћај на Косову и Метохији

Ваздушни саобраћај се на територији Косова и Метохије обавља са међународног аеродрома Приштина, који се налази у Слатини у близини Косова Поља. Међународни аеродром Приштина користи се за цивилно-војну употребу с обзиром да се на овој територији од 1999. године налази стациониран значајан контигент војних снага. Услуге авио превоза на Косову и Метохији од 2003. године обавља Kosova Airlines, компанија основана одлуком Мисије привремене управе Уједињених нација на Косову (UNMIK). На основу Уговора о јавно приватном партнерству потписаном 12. августа 2010. године аеродромом управља конзорцијум Лимак и Аеродром Лион (*Aerport Lyon*). Они су изградили објекат од 42.000 м^2 са пратећим садржајима. Аеродром је предат на управљање 'овом конзорцијуму на 20- годишњи период. [189]

У Табели 14 је приказан број летова и путника на њима у периоду од 2000-2015. Може се закључити да је број путника на аеродрому углавном растао из године у годину. У 2014. години забележен је пад путника од 13,7% у односу на претходну годину, али је већ 2015. овај број порастао за 10,3%. Од европских земаља Немачка је појединачно највеће тржиште и број одлазака у њу чини око 30% од укупних одлазака из Приштине. У 2015. години Цирих, Базел, Дизелдорф, Минхен и Женева су биле најтраженије дестинације, што и не чуди имајући у виду значајну албанску дијаспору која се налази у овим земљама.

Табела.14 Статистика бројева путника и летова од 2005-2015

Година	Број путника	Промене	Број летова	Промене
2000	396.717		2176	
2001	403.408	⇧ 1.7%	3902	⇧ 79,3%
2002	844.098	⇧ 109%	4171	⇧ 6,9%
2003	835.036	⇩ 1,1%	4163	⇩ 0,2%
2004	910.797	⇧ 9,1%	4716	⇧ 13,3%
2005	930.346	⇧ 2,1%	4983	⇧ 5,7%
2006	882.731	⇩ 5,1%	4077	⇩ 18,2%

[189] Aerodrom Priština,www.airportpristina.com

2007	990.259	⇧12,2%	4316	⇧ 5,9%
2008	1.130.639	⇧14,2%	4928	⇧ 14,2%
2009	1.191.978	⇧ 5,4%	5709	⇧ 15,9%
2010	1.305.532	⇧ 9,5%	6143	⇧ 7,6%
2011	1.422.302	⇧ 8,9%	6738	⇧ 9,7%
2012	1.527.134	⇧ 7,4%	6947	⇧ 3,1%
2013	1.628.678	⇧ 6,6%	7305	⇧ 5,1%
2014	1.404.775	⇩ 13,7%	5994	⇩ 18 %
2015	1.549.198	⇧10,3%	6334	⇧ 5,7%

Извор: САРА-Управа за цивилну авијацију Косова

Имајући у виду настојања да туризам постане значајна привредна грана на Косову и Метохији потребно је знати да је туризам значајан покретачки фактор и у неким случајевима стимулатор промена у ваздушном саобраћају. Таква промена је на пример модел обављања летова у време туристичке сезоне тзв. чартер летова. Њихова предност у односу на 'редовне летове' је директност пута од почетне до крајње тачке, без кашњења и страха од непоклапања летова. Повољно је и то што је на овим летовима углавном доступна стандардна економска услуга.

За стратегијски развој туристичке дестинације неопходна је јасно дефинисана политика у ваздушном саобраћају. Усвајањем и имплементацијом међународне регулативе у области ваздушног саобраћаја влада земље утиче обострано: на туризам и ваздушни саобраћај на територији на којој се обавља.[190]

У области ваздушног саобраћаја постоји потреба за значајним унапређењем приликом његове реализације. Влада тзв. Републике Косова није постигла споразум са Европском агенцијом за безбедност ваздушног саобраћаја (*European Aviation safety Agency EASA*) иако аеродром припада заједничком европском ваздушном простору (Иницијативи Јединственог евопског неба). Одређени напредак је постигнут формирањем Агенције за

[190] Thomas Bieger, Andreas Wittmer. Air Transport and Tourism-Perspectives and challenges for destinations, airlines and governments. Journal of Air Transport Management, Volume 12, Issue 1 , January 2006 pg 40-46.

ваздушне навигацијске услуге (*ASVN*) са задатком да обезбеди инфраструктуру и услугу ваздушне навигације.[191]

Закључак је да туристи у различитим деловима света у које одлазе ради задовољства и одмора користе оне видове транспорта који њима највише одговарају. Фактори који утичу на њихову одлуку које истичу у свом раду Westlake и Robbins су: време путовања, удаљеност, статус, комфор, безбедност, користи цена, географски регион и конкурентност. [192]

На територији Косова и Метохије је потребно испунити много предуслова у циљу развоја саобраћајне инфраструктуре која ће значајно допринети развоју туризма и квалитету туристичке услуге. Сви недостаци који постоје у области саобраћаја су јасно наведени а акцент је стављен на ''непостојање саобраћајне политике што отежава даљи напредак, неопходност јачања капацитета у свим секторима и ургентну потребу да се унапреди и за туризам веома важан комбиновани саобраћај за који тренутно на КиМ не постоје предуслови''.[193]

7.3. Телекомуникациона инфраструктура

Информационо комуникационе технологије су значајан фактор развоја туризма. Њихова важност је немерљива с обзиром да су информације основ развоја туризма у савременом свету. Зато су се информационе технологије (IT) брзо развиле у области туризма на начин да њихов утицај ниједан учесник у туристичким активностима није могао избећи.[194] У жељи да задовоље потребе туриста и одрже се дугорочно на тржишту туристички актери су морали да инкорпорирају коришћење информационо комуникационих технологија (*ICT*) и унапреде своју везу са тржиштем. Утицај ових технологија је евидентан у

[191] Službeni list Republike Kosovo br 28 od 28 aprila 2014 Zakon broj 04/L-250 o Agenciji za vazdušno navigacijske usluge ASVN

[192] Westlake J , D Robbins .Transportations.. In Chris Cooper , Fletcher, John, , Gilbert David Fyall Alan, and Stephen Wanhill (eds) Toursm Principles and Practise, 3rd edition Pearson Education Limited, Essex, (2005).

[193] Evropska komisija, Izveštaj o napretku Kosova u EU 2016

[194] Poon A. (1993), Tourism, technology and competitive strategies, CAB International, Oxford.

креирању туристичке понуде, маркетингу, дистрибуцији и оперативним функцијама у јавном и приватном сектору.[195]

Buhalis сматра да је су ICT важан алат у избору туристичке дестинације и инсистира на томе да су оне значајно унапредиле комуникацију међу актерима. Комуникација је унапређена у раду појединачне туристичке организације (као затвореног система), али и у сарадњи са другим туристичким организацијама, са тражиоцима услуга, и наравно запосленима у другим пратећим секторима. У табели.15 приказане су функције важне за туризам које су унапређене захваљујући коришћењу ICT.[196]

30

[195] Buhalis D., A.M. Tjoa., Jafari J., (editors), (1998=, Information and communication technologies in tourism: IT and the dynamic tourism market place, Conference proceedings ENTER'98, Istanbul, 21-23 Jan 52, 1998, Spinger-Verlag, Wien.

[196] Buhalis, D Information and telecommunication technologies as a strategic tool for tourism enhacement at destination region. In book Information and Communication Technologies in Tourism Proceedings of the International Congference Innsbruk, Austria , Eds Stefan Klien, Beat Schmidt A Min Tjao, Hannes Werthmer .1996 . Springer Company Science str. 133

Интра-организационе функције	***Интер-организационе функције***
• Унутар туристичке организације • Менаџмент стратегија планирања анализа комплементости финансијско планирање и контрола истраживање тржишта стратегија маркетинга/имплемемтација одлука о ценама и тактика средњорочно планирање/феедбацк статистика управљања/извештаји оперативна контрола управљачке функције • Комуникација међу орг. јединицама network и размена информација координација особља оперативно планирање књиговодство платна служба менаџмент снабдевања • Комуникација међу филијалама координација операција предност/цене/информације наређења из главне филијале дељење база података о корисноцима и активностима	• Туристичке организације • Активности пре реализације путовања опште информације предности информације о ценама преговарање и израда резервација потврда додатних услуга • Документација о путовању листа група/посетиоца/ потврде /документа ваучери/карте • Активности након путовања плаћање, анализа сугестије решавање притужби
Комуникација са коминтентима Савети о путовању Захтеви о предностима, ценама, информације Резервације и потврде Депозити и смештање Специјални захтеви/информације Феедбацк/жалбе	***Комуникација са субјектима ван туристичке индустрије*** Други снабдевачи додатних услуга вакцинација формалности око путовања/визе Осигуравајуће компаније Временска прогноза Банкарске/финансијске услуге Кредитне картице Друге пословне услуге

Табела.15 Важне функције за туризам које су унапређене захваљујући коришћењу ICT

На територији Косова и Метохије постоји релативно добро развијена телекомуникациона инфраструктура која послује у одређеним отежавајућим околностима. Највећи део њих је генерисан конфликтом 1999. године и касније настављене са нерешеним политичким статусом тзв. Републике Косова у међународним организацијама, посебно оним профилисаним у области

телекомуникација.[197] Ради ургентне потребе за модернизацијом овог сектора је у Просторном плану тзв. Републике Косова планирано да се за ове потребе обезбеди у периоду од 2005 -2015. сума од 0,65 милијарди евра. Такође без обзира на профит које је јавно предузеће задужено за управљање телекомуникацијама: Пошта и Телекомуникације Косова (*PTK*) остварило у 2015. години тзв. Влада Косова још увек утиче на формирање цена ових услуга.[198] Проблем је и да Комисија за државну помоћ није испитала постојеће сумње на незаконито обезбеђење средстава неким великим компанијама међу којима има и оних које су активне у области телекомуникација. Министарство Транспорта и Поште-Телекомуникација је одговорно за израду стратегије као и за имплементацију свих овлашћења у сектору телекомуникације и њихову усклађеност са европским стандардима који обухватају и тарифе и таксе, квалитет услуга као и техничке стандарде; израђује стратегију рада на промовисању конкурентности а уз то разматра и потребе потрошача. У сектору информативне технологије подржава информативну технологију као и иновације каква је на пример електронску трговину.

Неке од главних Косовских компанија у информативној технологији и комуникацији како домаће тако и стране су: ПТК Пошта и Телекомуникације Косова - Пошта, Телефон и Телеграф Косова, *IPKO* и *KUJTESA*. *PTK* има три пословне јединице: Косовску Пошту, Косово Телеком као и мобилног оператера *VALA*. Све три пословне јединице ПТК-а су лиценциране од Регулаторног Ауторитета Косова за Телекомуникације. Мобилни оператер VALA нуди разноврсне услуге потрошачима. *VALA* се простире на скоро 90% територије Косова. *IPKO* је приватна компанија која представља једну од главних Косовских компанија за информативну технологију и комуникацију. Главне улуге које нуди *IPKO* су: фиксна телефонија, мобилна телефонија, интернет и комбиноване услуге. Компанија *KUJTESA* се развила у главног лидера телекома на тржишту и то је прва компанија на Косову која је реализовала инсталацију Interneta Wireless Access i Wireless Area Networks.[199]

82

[197] http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/Program_Vlade_Republike_Kosovo_2015-2015_srb_10_mars.pdf
[198] Izveštaj o pridruživanju EU, str.37
[199] https://www.rks-gov.net/sr-Latn-cs/Qytetaret/LevizshmeriaDheKomunikimi/Pages/Telekomi.aspx

У циљу унапређења *ICT* које ће бити адекватна подршка развоју туризма у будућности планирају се следећи приритети:

1. Развој инфраструктуре ICT са фокусом на развој широкопојасне инфраструктуре и безбедност мрежа и електронских комуникација,
2.Развој електронских садржаја и услуга, као и промовисање њихове употребе,
3. Надоградња вештине становника Косова у употреби ICT.

Управо је овај последњи циљ веома важан имајући на уму важност адекватних људских ресурса у области туризма, то јест потребу перманентног унапређења њиховог знања и вештина у корист туриста и других заинтересовних страна.

На територији Косова и Метохије постоје многе предуслови да туризам у будућности постане значајна привредна грана. Доносиоци одлука требају приликом креирања планова имати на уму да је ''туризам привредна грана која зависи од економске и политичке стабилности, еколошког интегритета, културног диверзитета и личне безбедности. Туризам је екстремно осетљив на кризе и катастрофе које могу девастирати и угрозити дугорочно утицај дестинације на националну економију.''[200] Координацијом активности многобројних субјеката у области туризма и безбедности могуће је креирати између осталог и концепт управљања ризиком у области сајбер безбедности који ће бити равноправан осталим постојећим безбедносним концептима у саобраћајном сектору.Таквим деловањем може се олакшати примена постојећих безбедносних инструмената у циљу очекиваних позитивних промена у туризму Косова и Метохије чија територија би била препозната као безбедна туристичка дестинација.

[200] Vesela Radović, (2010), Koncept upravljanja rizikom od prirodnih katastrofa u turističkoj privredi Srbije, Poslovna ekonomija, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica6 (4): 65-74,

IV. ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ

1. ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРЕ, КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ И КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У ОБЛАСТИ ТУРИЗМА

Валоризација културе, културних вредности и културног наслеђа је у 21. веку постало приоритетно питање првенствено ради њеног опстанка у актуелним условима на сваком нивоу од глобалног до локалног. Развијене земље улажу велике напоре да валоризују културу на начин који ће допринети очувању њене суштинске вредности али истовремено истичу и све већи значај културе и културне индустрије која треба да генерише одређену вредност која доприноси јачању економије и свеопштог благостања у друштву. Без обзира на ове потребе може се рећи да на територији Косова и Метохије, али и других околних земаља питање валоризације културе, кутурних вредности генерално и културног наслеђа није актуелизовано на сличан начин и у довољној мери.

С обзиром на тему тезе која се односи на валоризацију културних вредности у циљу јачања туристичке понуде потребно је у најкраћем истаћи неке од основних проблема вредновања културе и културних вредности. Избор аутора у изради тезе је стављен на потребу вредновања културно историјског наслеђа Косова и Метохије, што је најинтригантнија тема с обзиром на активности тзв. Републике Косова да постане чланица UNESCO и на противљење Републике Србије да се та активност реализује у страху од наставка угрожавања српског вековног наслеђа на овој територији.

1.1. Проблеми у валоризацији културе и културних вредности

Питање валоризације културних вредности је веома комплексно из разлога што су култура и економија у историји развоја цивилизације често биле различито тумачене. У валоризацији културе и културних вредности дискусија између сектора културе и економије је актуелна деценијама. Неразумевање између економиста и представника културног сектора, уметника, оснивача и

доносиоца одлука је неопходно превазићи на начин који уважава културне особености, али с друге стране и уз ограничења која генерише економска ситуација једне земље. Култура у савременом друштву треба да докаже своју вредност на начин који је разумљив доносиоцима одлука.

Шта вредност значи и шта је вредновање је веома тешко питање зато што свака заинтересована страна има свој одговор који је апсолутно легитиман. Као што култура и туризам имају много дефиниција тако је и појам вредности и вредновања је дубоко упитан. Вредност значи и префенције и жељу некога за специфичном услугом у специфичном временском тренутку. У литератури је много радова написано на основу дискусија о томе које су карактеристике културне робе и услуга виђене као вредне, а мање о њеној самој валоризацији културе.

Раније су развијене земље давале већу подршку развоју културе, али се ситуација драстично променила у светлу светске економске кризе. Неки стручњаци су истакли да је настала ``хладнија клима у односу на финансирање културних активности``. Од 1990. године развијене земље анализирају економске бенефите који генеришу финансирање културе. Влада и друге финансијске институције подржавају одрживу културу која доказује своју вредност користећи методе који одговарају потребама доносиоца одлука. Зато користе алате и методе који тај њихов бенефит доказују у преовлађујућем језику евалуације и процене јавних политика. Тако се појављују разне методе и индикатори који се примењују у јавним политикама какве су нпр. јавно здравље, заштита животне средине, чак и у култури иако значајно мање због потребе њихове адаптације на културне специфичности.[201]

Економисти се укључују активно у процес валоризације културе и културних вредности. Култура и креативна индустрија се истиче као потреба у програмима подршке међународних институција, националних влада, невладиног сектора и других заинтересованих субјеката. У свом раду UNESCO истиче важност културне индустрије у промовисању културног диверзитета и обезбеђењу једнаког демократског приступа култури''.[202]

---

[201] Hasan Bakhshi, Alan Friman, Graha Hitchen, april 2009, Measuring intrinsic value –how to stop wa[illegible]and love economics http://mpr.ub.uni-muenchen.de/14902

[202] UNESCO culture , trade and globalisation http://www.unesco.org/culture/industries/trade

Међународне институције такође постављају питање важности културе у јавним активностима инсистирајући на идеји да је културу неопходно вредновати на неки од могућих начина.[203] Питање за доносиоце одлуке је да ''ако размотримо да подржимо једну личност или културну групу, а другу не, на основу чега доносимо такву одлуку. Реалност је да је садашње стање *''zero sum game``* зато што нема довољно средстава за све и она се требају правилно алоцирати.[204]

Оно што је у модерном свету доказано јесте да културни процеси на различите начине доприносе позитивној друштвеној и економској трансформацији. *Leslie* у свом раду истиче да је у Великој Британији ''култура данас као и свуда чудесна роба која више даје него што узима. Као из Гримове бајке она је чаробна ствар која даје и даје,, генерише и иницира вредност, за државу и приватан сектор.''[205]

Arjo Klamer истиче у свом раду да су културна добра значајна много више од економске вредности која им је додељена. Он изности пар ставова који следе:[206]

- културна добра су имала свој значај у свакој од фаза развоја човечанства;
- процес валоризације јесте неопходан;
- да има разних начина како потребну валоризацију остварити, као и да је
- од самог почетка развоја економије-теорије Адама Смита познато да ниједна влада нити међународна заједница немају снаге (лимитиране су) да генеришу вредност која је заиста важна људима.

---

[203] Culture and Public Action, Vijayendra Rao, Michael Walton Stanford University Press, Stanford University, California, (2004), Interntional Bank for Reconstruction and Devlopment, The World Bank

[204] Department for culture, media and sport, (2010), ESRC Economic & Social Research Council, Arts&Humanities research Council
Measuring the value of culture: A report of the Department for Culture, Media and Sport, Dr Dave O`Bruen, AHRS/ESRC Placement Fellow.

[205] Esther Leslie (2006), Add Value to Content The Valorisation of culture Today EIPCP, Evropski institut.

[206] Arjo Klamer, (2004), Cultural Goods are good for More than their economic Value pp. 138-162 Culture and Public Action, Vijayendra Rao, Michael Walton Stanford University Press, Stanford University, California, 2004 Interntional Bank for Reconstruction and Devlopment, The World Bank

Као уредник књиге: Вредност културе *Arja Klamer* истиче комплексност веза између економије и уметности инсистирајући на разумевању суштинске вредности културе у односу на инструменталну.[207]

Економиста *David Throsby* покушава у свом раду да пронађе ближу везу између економске и суштинске вредности културе имајући на уму њихове разлике (Сл.23). Зато он истиче и друге вредности културе какве су: естетска, духовна, историјска, симболична и аутентична, које све заједно доприносе укупној вредности културног објекта, институције или искуства. Он истиче неопходност разлике културне валоризације од економске валоризације.

Извештај *Allen Consultung Group* је потврдио да 93 % Аустралијанаца виде наслеђе као витални део који представља национални идентитет.[208,209] Националне и локалне заједнице се у целом свету охрабрују да валоризују културу која представља срж заједничког идентитета. Ово питање је посебно значајно за мањинске заједнице на Косову, каква је и српска. У оваквим условима на Косову је потребно неговати разноврсност културног наслеђа. Интересантне су актуелна дешавања која се дешавају по овом питању чак и у далекој Кенији. Сличност је аутор тезе нашао (у компарацији Косова и Кеније) када се ради о важности просторног планирања и архитектонске важности културно-историјског наслеђа. Просторно планирање је једна од најслабијих карика развоја друштва на Косову. Интеграција културног наслеђа у урбане планове захтева иновативан и креативан урбани дизајна, а не злонамерна тумачења.[210]

---

[207] Arjo Klamer, The Value of Culture On the realtionship between economics and arts. Amsterdam University Press Amsterdam 1996.

[208] Valuing the priceless, the value of historic heritage in Australia. Paper Economic value of heritage tourism in City of Perth , WA 2008 http//www.cityofperth.wa.gov.au

[209] The Alen Consulting Group, 2005, Valuing the Priceless, The value of heritage protection in Australia, Research report, Heritage Chairs and Office in Australia and New Zealand, Sydney

[210] Valorization of cultural heritage in the Nairobi central business district through special planning Said Athman Mtwana. A research Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Award of Master of Arts (planning) Degree, Department of Urban and Regional Planning University of Nairobi, May 2015

Слика. 23 Концепт културне вредности (Timothy& Boyd 2003[211])

Основна културна функција наслеђа је директна уклопљеност (инкорпорираност) у простор и активан живот у њему, али и у области образовања, преношењу знања и искуства из прошлих историјских периода, јачање националног поноса, оригиналности и културне аутентичности .

Throsby посебно истиче важност ''независне процене културне вредности у циљу информисања доносиоца одлука у основи културно историјског наслеђа, без обзира на који је начин економска процена истог реализована.'' *Mourato and Mazzanti* истичу да је економска вредност моћан алат јер ''игнорисање може водити прецењивању или потцењивању културних добара када је потребно да се пропорционално редукују постојећи ресурси имајући у виду и друге јавне потребе (приоритете какви су нпр. образовање и здравство).[212]

Оно што јесте чињеница је да културна вредност једног добра опстаје у економској вредности. Многе замке игнорисања економске вредности у мерењу

---

[211] Timothy, D.J&Boyd, S.W 2003 Heritage Tourism. Edinborough, Pearson education.Ltd.

[212] Susana Mourato, Massimiliano Mazanti, Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects , Ed M. de la Torre and R. Mason, (2002). pages 51-76 . Introduction in Assessing the values of Cultural Heritage Research Report, The Getty Conservation Institute, Los Angeles MouratoS., &MazzantiM., (2002),'Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects' in *Assessing the Values of Cultural Heritage*,TheGetty Conservation Institute, Los Angeles

културних вредности треба мудро избећи у блиској будућности, а нарочито како ефикасно вредновати културу у смислу њеног економског и друштвеног утицаја.

Историјско наслеђе не само да представља могућност да се туристи упознају са дугогодишњом историјом на простору кога посећују, већ значајно доприноси друштвеном и економском благостању. Културно историјски објекти који су под заштитом државе и они који изазивају посебан археолошки или историјски интерес су јединствени за многе земље. Тако је у Северној Ирској први пут јула 2012. објављен Извештај о економској вредности културног наслеђа Северне Ирске.[213] Посебан значај је дат теми да ''се охрабре млади људи да препознају вредности културног наслеђа.''[214]

Веома је важно у будућем процесу валоризације имати на уму колико је заиста добара под заштитом имајући на уму да наведени извештај потврђује даје '' свака фунта која је уложена у јавни сектор након тога генерише 3 до 4 фунте из приватног сектора. ''

Такође на Косову треба имати на уму различите квалитативне бенефите којима историјско наслеђе доприноси развоју економије. То су:

- Привући туристе и креирати нова радна места
- Охрабрити економију (мала и средња преузећа)
- Јачати друштвену кохезију заједнице
- Јачати културни идентитет, понос на своју заједницу
- Креирати безбедан заједнички простор за све припаднике заједнице
- Важна полазна тачка за даљи економски развој
- Развијање вештина младих и њихове волонтерске склоности, и жељу да остану у локалној заједници.

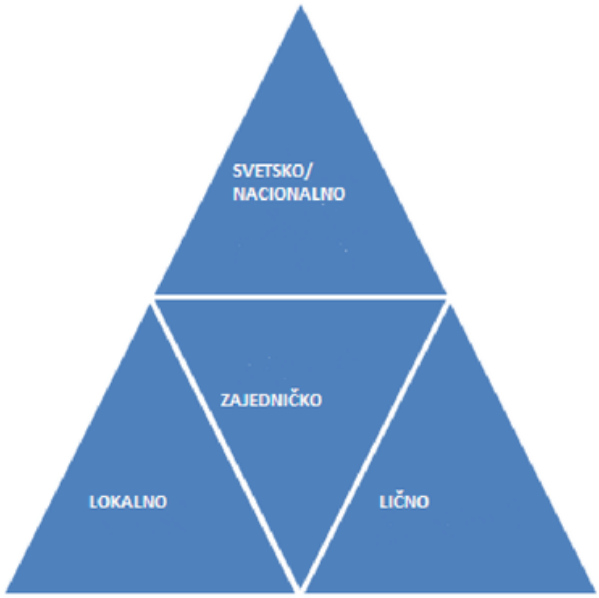
67

[213] Study of the Economic Value of Northern Ireland `s Historic Environment- Summary Report. Department of the Environment, June (2012), EFTEC and RSM McClure Watters

[214] Časopis Openning Doors Newslater on Northern Ireland s Built Heritage July (2012), Engaging Young People with Historic Buildings Regenerating our past Building New opportunities

1.2. Валоризација културно историјског наслеђа у циљу јачања туристичке понуде

На територији Косова и Метохије се препознаје и важан појам ког су увели у свој рад *Timothy* и *Boyd*- а[215] односи се на и појам заједничког културног наслеђа на сваком нивоу друштвене организације, од локалног до глобалног. Овај фактор је веома важан у процесу валоризације културног наслеђа.

Слика.24 Нивои наслеђа. Извор: Timothy, D.J&Boyd, S.W 2003 Heritage Tourism. Edinborough, Pearson education.Ltd.

Подела културних добара се врши на покретна и непокретна културна добра и важна је за сам процес валоризације. Тржиште не може бити исто за једна и друга добра, зато што за непокретна добра тржиште на коме се валоризује нека вредност не постоји.

Зато је важно нагласити те разлике између разних врста културног добра која су:

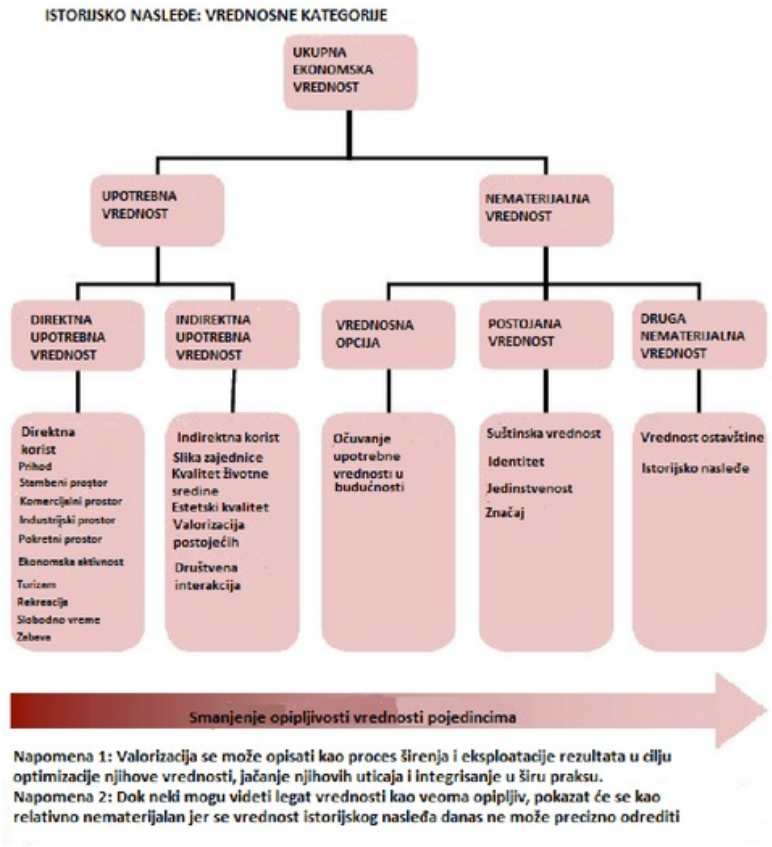
[215] Timothy, D.J&Boyd, S.W 2003 Heritage Tourism. Edinborough, Pearson education.Ltd.

а) Споменик културе је грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима везаним за одређену средину, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја.

б) Просторна културно-историјска целина је урбано или рурално насеље или њихови делови,односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја.

У зависности од значаја културна добра разврставају се у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја. Грађевине верске намене које су на Косову најприсутније ''оцртавају градитељске идеје и неимарску вештину човечанства кроз векове. Човеков стваралачки гениј и његове огромне градитељске моћи су коришћене да трајно обележе време у ком је живео. Многе од најлепших грађевина света настајале су из његове религиозне потребе. Историја архитектуре почива на грађевинама које су верски споменици: цркве и храмови, синагоге и џамије, ступе и зигурати, пирамиде и пагоде. Рекло би се да су народи кроз векове трошили велики део своје енергије, својих богатстава и своје вештине на оно што је називано њиховим опијумом, радо и понизно су давали све што су имали да створе дом ономе коме-пошто је свемоћан и вечан дом није ни био потребан.''[216]

[216] Флавио Конти,"Раскош религија,"Вук Караџић, Београд 1978.г. стр. 6.

Слика.25 Категорије вредности историјске баштине, Source I Serageldin 1999 Very special Places. The architecture and Economic of Intervening in Historic Cities, The World Bank, Washington

Валоризација културно историјског наслеђа се на простору бивше СФРЈ коме је и Косово припадало углавном заснивала на културним вредностима одређеним на основу важеће законске регулативе у посматраном временском периоду. Економска валоризација културно историјског наслеђа и културних добара је генерално изостајала. Након 2000. године многи споменици културе различитог културног значаја су угрожени управо због неодрживости финансирања њихове заштите. Најтрагичнији су примери многих споменика из периода Другог светског рата, музеји и друга културна добра која су често потпуно руинирана услед прихватања концепта либералне економије у свим друштвеним сферама, па и у култури. У Републици Србији је у току перманентна дискусија о раду доносиоца одлука у области културе, с обзиром да је рад најважнијих културних институција угрожен у значајној мери. Поразна је

чињеница да су у Београду многи музеји затворени због дугог и нетранспарентног процеса њихове рестаурације.

Издвајања из буџета за културу су значајно умањивана из године у годину услед приоритета који се давао и даје многим другим друштвеним областима. Та издвајања су иако недовољна због саме економске ситуације у којој се република налазила била стална мета критика запосленика културе и шире јавности. Слична ситиација се може приметити и у другим државама насталим на територији бивше СФРЈ, самом Косову , али и многим другим државама у свету, како развијеним тако и неразвијеним.

Питање очувања културно-историјског наслеђа је веома важно с обзиром на његову вишеструку функцију која је препозната у друштву, а посебно у области развоја културног туризма. Политика вредновања културног наслеђа је и у складу са многим документима Европске уније какви су на пример Стратегија за паметан, одржив и инклузиван раст и Стратегија културног наслеђа усвојена 2014 године.[217] Културно наслеђе утиче на економски, друштвени и културни развој као и на област животне средине.[218]

Многе развијене земље попут САД, В. Британије, Аустралије, Канаде, Кине и других интензивно се последње две деценије баве валоризацијом културног наслеђа. У једном од таквих пројеката у Аустралији истиче се да је ''вредност увек била основа очувања културног наслеђа и да ниједно друштво не улаже напоре у очувању нечега што сматра недовољно вредним.''[219,220]

На Косову се такође треба имати на уму став ког су изнели *Gibson* и *Pendlebury* да су ''све форме вредности друштвено конструисане и када се ради о наслеђу. Они свој став доказују на примеру *Stonehenge* чији је настанак у ''дугој историји тумачен на више начина, од којих су неки били конфликтни,'' као и то ''да су интерпретације често повезиване са актуелним циљевима и потребама које су се уклапале у шире идеолошке и политичке дискурсе, чије ће наслеђе

[217] www.europanos rg/UPLOADS/FILS/Towards an EU Strategy for Cultural Heritrage final.pdf RTHe EU Council Conclusions on Cultural Heritage as strategic resources for a sustainable Europe, The EU 2012 Strategy.

[218] CFe Cultural Heritage counts for Europe Project 2015 Summary Report

[219] M. de la Torre and R. Mason, (2002), Introduction in Assessing the values of Cultural Heritage Research Report, The etty Conservation Institute, Los Angeles

[220] Olga Lvova, (2013), Valuing cultural heritage, Economic and Cultural Value of the Colosseum, Olga Lvova Tamere University of Applied Science Bachelor Thesis November 2013

превладати са кооперативних и конфликтиних позиција што доводи у сумњу суштинске вредности у вези са спомеником културе.''[221]

Актуелно вредновање културног наслеђа у свету се свакодневно дешава са строго рачуноводственог аспекта.[222] Осим овог и начин који је условљен дневно политичким дешавањима може бити једнако погубан за културно наслеђе на Косову. На основу постојања овог наслеђа се планира значајан сегмент друштвеног и економског развоја који може бити угрожен када се престане финансирање међународне заједнице за њихово очување.

На територији КиМ постоји богато културно наслеђе свих етничких група које никада није било предмет економске валоризације. У будућности је овај процес неупитан зато што средства неопходна за очување овог наслеђа постају све значајнија ставка у буџету. Нажалост метода валоризације није усвојена нити је она препозната ни у једном стратешком документу.

1.3. Економска валоризација културе (културног наслеђа)

Концепт економске валоризације културног наслеђа се базира на начин који је усвојен у процесу валоризације животне средине (природних ресурса).[223] Овај концепт је промовисао *Perman* који је ту вредност разумео као укупан збир вредности које један ресурс поседује.[224] Укупна економска вредност – UEV (*total economic value*) је концепт који је доказан као прихватљив у валоризацији културног наслеђа у теорији и пракси развијених земаља.

За потребе дисертације аутор се одлучио да појам ''укупне економске вредности'' посматра као новчани израз промена у нивоу друштвеног благостања, изазван променама у квантитету и квалитету културних ресурса. Имајући у виду чињеницу да поједини културни ресурси на различите начине

---

[221] Lisanne Gibson, John Pendlerbery, (2009), Valuing Historic Environment. Taylor and Francis, Ashgate

[222] Stanton P. (1997), Governmental Accounting for heritage assets:economy social implications International Journal od Social Economy vol 24 , no 7-9 pp. 988-1006

[223] Freeman A.M. 2003 The Management of Environmental and Recourse values Theory and methods 2nd edition. Resources for the future Washington DC.

[224] Perman, R. Ma, Y. McGilvray, J. (1996): *Natural Resource & Environmental Economics.* London and New York: Longman.

представљају корист за друштвену заједницу, нарочито у односу на њихову основну поделу на покретна и непокретна културна добра, неопходно је ову укупну вредност посматрати са два различита аспекта. Покретна културна добра имају тржиште на коме се дефинише њихова цена у односу на понуду и потражњу, док непокретна немају тржиште на коме се може одредити њихова економска вредност.

Укупна економска вредност се састоји из ″вредности коришћења″ и ″вредности некоришћења″, или другачије речено ″вредности пасивног коришћења″ културног ресурса. Вредност некоришћења (каква је нпр. егзистенцијална вредност) је настала као резултат многих расправа у научној заједници.[225] Ипак, давне 1967. године у свом чланку објављеном у *American Economic Reviev*, *John Krutilla* је предложио компромис који је иницирао жељене промене. Он је истакао да економска наука треба да усвоји концепт који је постао познат као "постојање вредности." Формално, променљиве у "функцији коришћења '' не могу препознавати само количина производње и потрошње неке робе, већ и свести о постојању друштвених и физичких карактеристика света у коме се те активности одвијају. Имплицитно, потрошачи су спремни да плате одређени део трошкова за овакав облик вредности који се препознаје у областима животне средине и културе.[226] Концепт је прихваћен и након свега многи економисти су уложили и улажу напоре да вредност изразе у валути (доларима или некој другој). [227]

Анализом различитих извора приликом реализације може се приметити да је већина аутора препознавала вредност некоришћења као део активности у

[225] Nelson, R. H. (1997). Does "existence value" exist?: environmental economics enriches on religion. Independent Review, 1(4), 499+. Retrieved from http://go.galegroup.com/ps/i.do?p=AONE&sw=w&u=ussd&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA19918181&asid=b379f1d2b22f306b7029b99707ca8a82

[226] Krutilla J.V.(1967), Reprinted from American economic review, Conservation reconsidered Am Econ Rev 57()4): 777-786 Krutilla, J. V., & Resources for the Future. Conservation reconsidered. Washington, D.C.: Resources for the Future.

[227] Mitchell, Robert, and Richard Carson. (1989), Using Surveys to Value Public Goods: The Contingent Valuation Method. Washington, D.C.: Resources for the Future. Portney, Paul R. (1994). The Contingent Valuation Debate: Why Economists Should Care. Journal of Economic Perspectives 8 (Fall): 3-17.

политикама развијених земаља, да се заштити животна средина и културно наслеђе. [228]

Throsby је у својим радовима истицао да највећи проблем економске валоризације културе лежи у разумевању тржишних и нетржишних бенефита културних добара. Он је истакао да је вредност коришћења бенефит коју има појединац, домаћинство или компанија „кроз директно коришћење услуга културног добра, нпр. ако се ради о културно-историјском објекту он се може користити за становање, рад у њему или изнајмљивање. Такође он истиче вредност некоришћења као пасивну вредност зато што се не препознаје на тржишту.[229]

Вредност коришћења укључује:

- директну употребну вредност, када појединци користе културно добро/а на неки од могућих начина;
- индиректну употребну вредност, када друштво има индиректне користи од културног добра;
- опциону вредност, када је неко спреман да плати за могућност да нека заинтересована страна има могућност његовог коришћења у будућности, нпр. да једног дана посети то место.[230]

Вредност некоришћења се препознаје у два облика:

- вредности егзистенције, која се огледа у вредновању културног наслеђа из нематеријалних побуда, без тренутне користи или очекивања неке користе у будућности; Егзистенцијална вредност која указује на задовољство и свест да неко културно добро постоји.
- вредност заоставштине, која представља оно што су људи тренутно спремни да плате, тј. да прихвате трошкове очувања културног добра, у циљу могућности да и будуће генерације уживају у употреби културног добра.

[228] Ruijgrok (2006), ECM The three economic values of cultural heritage: a case study in Netherlands J Cult Herit 7: 206-213

[229] David Throsby. The Value of heritage Heritage economics workshop ANU 11-12 October 2007 www.environmental.gov.au/resource/economics-heritage

[230] Productivity Commission 2006, Conservation of Australia's Historic Heritage Places, Report No. 37, Canberra. http://www.pc.gov.au/inquiries/completed/heritage/report/heritage.pdf

Вредност заставштине која указује на важност очувања културног добра за будуће генерације такође је преузета из теорије о заштити животне средине.

Вредност заоставштине је вредност некоришћења , која се огледа у вољи да се плате трошкови за очување робе или услуга за будуће генерације независно од тога да ли је нека особа лично користи то добро или услугу (Табела.16).[231]

Укупна економска вредност (УЕВ) *Total Economic value*				
Вредност коришћења			Вредност некоришћења	
Директна употребна вредност	Индиректна употребна вредност	Опциона вредност	Вредност заоставштине	Егзистенцијална вредност

Табела.16 Компоненте укупне економске вредности

Закључак може бити идентичан оном ког је изнео *Throsby* на конференцији о вредновању културног наслеђа у Лондону. Он је изјавио да ''што више људи вреднују културу тј. културно добро, они су вољни да плате већу цену за њих.'' [232]

Једна од најважнијих студија у којој је коришћењем сложеног модела вредност исказана економска вредност културног наслеђа изражена у еврима реализована је у Холандији. *Ruijgrok* је указала да је конзервација културног наслеђа захтевана инвестиција која треба имати своју економску оправданост. У раду су по први пут приказане три економске вредности значајне за културно наслеђе, међу којима је и перцепција рекреативне вредности.[233]

[231] Tanya O `Garrra, (2009), Bequest Values for Marine Resources: How Important for Indigenous Communities in Less Developed Economies Environmental Resource economic 44: 179-202 http://esl.fem.ipb.ac.id/uploads/media/Bequest_Values_for_Marine_Resources.pdf

[232] Throsby David, (2006), The value of cultural heritage: What can economics tell us in Clark K.Ed Capturing the public value of Heritage: The proceedings of the London Conference 25-26 January 2006 London English Heritage 40-44

[233] Ruijgrok (2006),ECM 2006 The three economic values of cultural heriiatge a case study in Netherlands J Cult Herit 7: 206-213

Без обзира на важност валоризације културе и културних добара ипак се нарочито у области коју обрађује докторска дисертација, а тиче се валоризације културних вредности на Косову и Метохији у функцији туристичке понуде не сме занемарити чињеница да се неки аспекти културно-историјског наслеђа, нпр. њихова суштинска вредност, вреднована веома субјективно [234] не може реално изразити новчаном вредношћу[235] на начин какав данас захтевају утицајне међународне финансијске организације. У основи дугогодишње дискусије и даље се "налази разлика између економске и културне вредности која је релеватна за изненађујуће широк спектар културних добара и услуга."[236]

Неопходно је ради тога правовремено иницирати процес процене економске вредности који се може упоредити са инвестиционим трошковима очувања сваког добра појединачно. Ипак, како *Ruijgrok* истиче доносиоци одлука не користе економску вредност приликом доношења одлука. Они користе процену експерата (*expert judgement*). Тако се не даје значај економској вредности него се користе специфичне информације које неки објекат или област садржи о прошлости. И тако док економисти мисле о приходима, историчари мисле и даље о вредности коју представља садржај неког објекта у процесу обезбеђења информација из прошлости. Тако се економска вредност користи у процесу анализе трошкова и добити (*cost benefit analyse*).

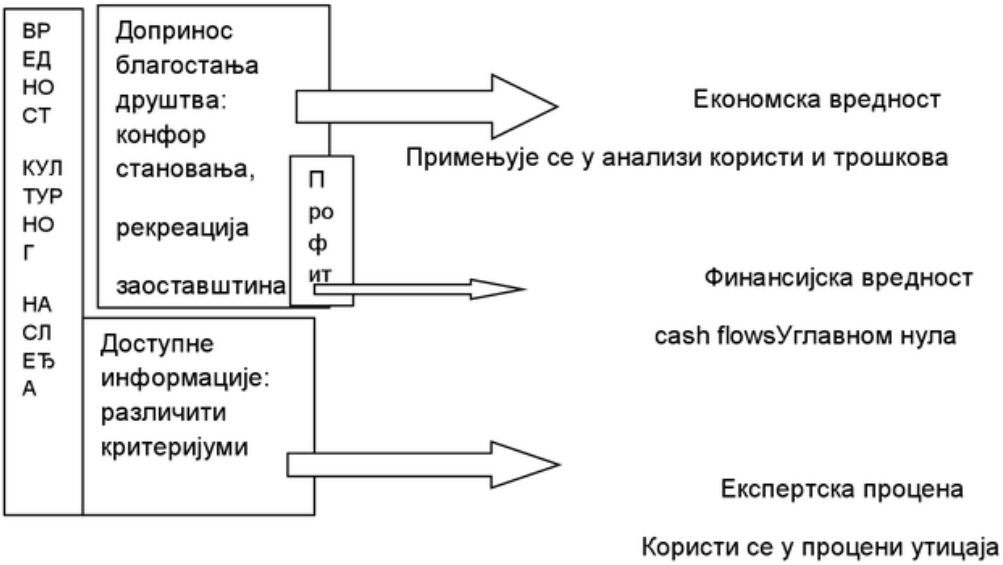
---

[234] Rodgers Bardenhagen, (2010), George O. Rogers, Eric K. Bardenhagen,(2013), Natural and Cultural Resource Valuation: A Place-Based, Resource-Driven Approach http://people.tamu.edu/~grogers/Rogers_Publications/Natural%20and%20Cultural%20Resource%20ValuationS&NR%209July2013.pdf

[235] O'Briaen (2010), Measuring the value of Culture Report fotto the department of Culture and Sports, Art and Humanities Research C Council

[236] Hutter, Michael and David Throsby (eds.) (2008), Beyond Price: Value in Culture, Economics, and the Arts. New York: Cambridge University Press.

Различите вредности културног наслеђа Руијгрок 2006 је приказана на слици.12

Слика.12 Различите вредности културног наслеђа

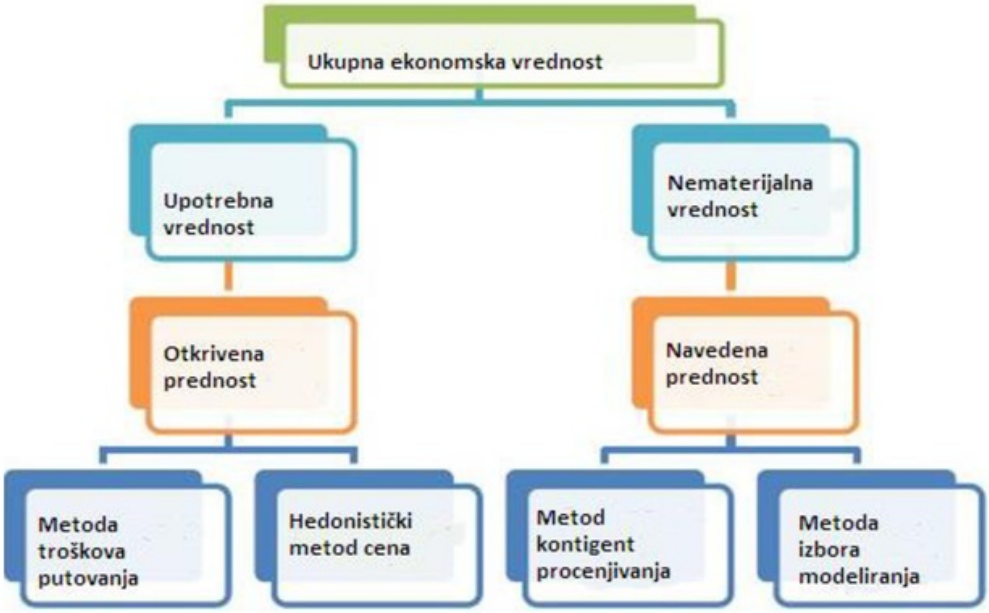
На територији КиМ постоји богато културно наслеђе свих етничких група које никада није било предмет економске валоризације. У будућности је овај процес неупитан зато што средства неопходна за очување овог наслеђа постају све значајнија ставка у буџету.

1.4. Технике економске валоризације

У циљу одређивања укупне економске вредности добрима која немају своје тржиште (карактеришу се вредностима некоришћења) и имају општи интерес, неопходне су специфичне технике валоризације. У оваквим случајевима је немогуће користити анализу трошкова и користи (Cost Benefit Analysis- CBA) која у примењеној економији заузима значајно место. Методе које се користе у валоризацији културе су се показале корисне у многим земљама.

Њихове предности су препознате једнако као и одређени недостаци, тј. ограничења. *Bedate* је истакао важност три овакве методе: хедонистичко одређивање цена, метод путних трошкова и метод условног вредновања које без обзира на многа ограничења која их чине несавршеним, "представљају валидне методе које обезбеђује реалне информације неопходне у процесу управљања културним наслеђем."[237]

Најважније методе које се могу применити у процесу економске валоризације културе и културних добара, која су основ за развој културног туризма јесу технике које су приказане на слици уз кратко објашњење у даљем тексту дисертације.

Слика 27. Технике економског вредновања (Bateman et al. 2002)[238]

[237] Bedate A, Herrero L.C. Sanz J.A. (2004), Economic valorization of the cultural heritage: application to f r case studies in Spain.Journal of Cultural Heritage, Volume 5 Issue 1, pp 101-111.

[238] Bateman, I., Carson, R. T., Day, B., Hanemann, M., Hanleys, N., Hett, T., Jones-Lee, M., Loomes, G., Mourato, S., Ozdemiroglu, E., Pearce, D., Sugden, R. and Swanson, J. (2002) *Economic valuation with stated preference techniques: a manual*.Edward Elgar: Cheltenham

Постоје две основне групе техника вантржишне валоризације (Слика 27.) које као такве могу бити коришћене у процесу валоризације културних добара. То су:

Технике откривених преференција, код којих се преференције изводе из информација које се прикупљају на стварном тржишту. Преференције за културним добрима за која постоји тржиште, нпр. за различита културна доба и услуге које се нуде се детектују праћењем активности потрошача, корисника тих услуга.

Технике исказаних преференција које се користе када се информације и подаци прикупљају директно од потрошача, путем коришћења разних упитника.

Технике откривених преференција су карактеристичне када се вредности културних добара изводе из података о реализованим трансакцијама на тржишту на које културна добра имају утицај. На пример, то су трансакције чији су предмет одређене робе и услуге које су резулат активности културе. Тада се истражује понашање потрошача на постојећим тржиштима где се огледају одређене последице њихових преференција за неким културним добром или услугама. Из ове групе техника у литератури и пракси се најчешће користе следеће технике:

- Хедонистичко одређивање цена
- Метод путних трошкова;

Хедонистичко одређивање цена се односи на анализу оних тржишта на којима одређене културне активности или само постојање неког културног добра имају утицаја на цену.[239] Овај метод се често користи за тржиште некретнина, на ком друштвени утицај културе као фактор може значајно утицати на цену, што је доказано у раду *Ruijgrok*. На пример, близина неког светски познатог културног добра може значајно повећати цену некретнине. Разлика у цени квадратног метра стамбене површине, уз претпоставку да су сви остали фактори исти, открива информацију вредности такве локације за заинтересовану страну. Ова

55

[239] Rosen S. (1974), Hedonic prices and implicit markets: Production differentiation in pure competition. Journal of Political Economy 82: 34-55.

разлика се изражава кроз спремност да се плати (*willingness to pay- WTP*) могућност уживања у одређеном културном добру.

Коришћењем одговарајућих статистичких техника овај метод показује колики је део цене генерисан утицајем културног добра, као и колико су људи спремни да плате да би се одређено културно добро сачувало. Основни недостаци методе су да је веома скупа у смислу потребног времена и новца да се значајан број података прикупи и обради, као и постојање одређених друштвених услова који на исту могу значајну утицати (адекватна база података о некретнинама и промету).

Метод путних трошкова полази од чињенице да се вредност културних ресурса сагледа кроз трошкове путовања и боравка у одређеним културним добрима.Трошкови настали потребом да се ужива у културном добру користе се као приближан индикатор вредности културног добра, нпр. неке културно историјске просторне целине. [240] И ова метода има многобројне критичаре зато што не уважава одређене опције када нпр. туристи станују ближе самој културној дестинацији, тј немају значајних трошкова да дођу до дестинације на којој се културно добро налази. Има негативних страна методе које се огледају у скупом процесу истраживања и занемаривању података о туристима који путују на кратке дестинације. *Forest* са сарадницима истиче да се да туристи могу да уживају и да и дужа путовања прихватају као део искуства. [241]

Ова метода је коришћена у проценама у многим земљама нпр Јерменији,[242] Великој Британији, Португалији [243], и другим.

Технике исказаних преференција

[240] Eftec (2005) *Valuation of the Historic Environment: The scope for using results of valuation studies in the appraisal and assessment of heritage-related projects and programmes: Executive summary* London:

[241] Forrest, D., Grime, K. and Woods, R. (2000) 'Is it worth subsidising regional repertoary theatre?' *Oxford Economic Papers* 52 381-397

[242] Alberini, A. and Longo, A. (2006) 'Combining the travel cost and contingent valuation behavior methods to value cultural heritage sites: Evidence from Armenia' *Journal of Cultural Economics* 30 287-30

[243] Fonseca, S. and Rebelo, J. (2010) 'Economic valuation of cultural heritage: Application to a museum located in the Alto Douro wine region' *Revista de turismo y patrimonio cultural* 8(2) 339-350

Технике исказаних преференција омогућавају да се економске вредности утврде за широк круг роба које нису предмет тржишних трансакција. Оне представљају једини начин да се одреди вредност некоришћења еколошких ресурса. У њих спадају:

- Метод условног вредновања
- Метод моделовања хипотетичког избора

Метод условног вредновања

У истраживању условног вредновања појединци дају директан одговор на питање да ли су спремни да плате за корист од културних добара, или колико су спремни да плате да би се неко културно добро сачувало за будуће генерације.

Условно вредновање полази од дефинисања културног добра, затим од дефинисања начина његовог коришћења, као и од облика његовог финансирања. Ситуација коју испитаник вреднује је хипотетичка, зато се и назива "условном", али се од њега очекује да одговори као да се ради о реалној ситуацији на тржишту. Избор питања у овом процесу је веома важан како би се избегли одређени недостаци саме методе.

Резултати истраживања се обрађују економетријским техникама које доводе до резултата, а то је просечна вредност коју је испитаник спреман да плати у ту сврху.

Највећи број критика ове методе односи се на израду и квалитет упитника који се приликом истраживања користи. Ипак сама метода је веома корисна нарочито уколико се користи за валоризацију локалних музеја, књижара и архива.

Моделовање хипотетичког избора су методе које се састоје од више различитих прегледних техника, којима је заједничко да уместо што траже од испитаника да прецизно изрази спремност појединца да плати за наведено добро или његово очување уз захтев да се рангирају понуђене алтерантиве.

Овај метод је важан зато што се укључивањем цена као једног од атрибута за сваку од датих алтернатива добија могућност монетарног вредновања.

1.5. Важност валоризације у туризму

Туристичка валоризација је сигурно једна од најзначајнијих тема теорије о туризму. Валоризација која се користи у туризму је стручно методолошки поступак који представља процену туристичких атрактивности, свих оних појава, објеката и простора који имају поред осталих карактеристика и својство да су атрактивни, интересантни за туристе и да кроз њих туристи могу задовољити своју туристичку потребу. Валоризација је неопходна да се јасно дефинише шта је приоритетно очувати од богатог културног наслеђа за будуће генерације али је важно имати на уму свест о финансирању исте. Валоризације је веома скупа и компликована а у условима који тренутно владају на Косову потпуну валоризацију богатог истоијског наслеђе је немогуће извршити у блиској будућности.

Превиђања листа *Economist* из давне 1994. године које је у свом раду истакао професор Морeу су да '' и развијена земља попут Италије, тако богата уметничким и историјским благом губи битку да конзервира и очува своје историјско наслеђе. ''

Оно што се огледа у пракси јесте да поред бројних наглашавања о важности валоризације за развој туризма осим интересовања у академској заједници веће активности у овој области изостају.[244] Заправо валоризација је веома скуп процес и захтева напоре свих заинтересованих страна. И ако је њена суштина била препозната најпре у самим зачецима службе заштите у Србији резултати су веома дискутабилни.[245] Због непознавања споменичких својстава објеката или целина, како у прошлости тако и данас, чак и из најплеменитијих побуда долазило је до потпуног уништавања значајних споменика културе, а и градитељства истакао је професор Ненадовић.

Забрињава да многи предуслови за процес валоризације нису креирани ради чега она није реализована у значајној мери, иако је њен значај за будући

[244] Edward Morey 2001 Valuing and Preserving Site specific cultural resources in Italy: Some of the issues. http://www.colorado.edu/Economics/morey/papers/valuation-italy.pdf

[245] S. M Nenadović. (1980), Zaštita graditeljskog nasleđa, Beograd, Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet

развој туризма огроман. У Стратегији развоја туризма у период 2016-2025. године само се на једном месту у свом садржају спомиње процес валоризације, и то у делу 10.1 који се тиче маркетиншког позиционирања Републике Србије на страни 70. Тако се туристичко позиционирање Србије препознаје у туристичкој валоризацији Дунава у целом његовом пловном делу, као и додатна афирмација Београда што представља тржишну опцију за брзо постизање резултата ''quick win.''

Циљеви туристичке валоризације који су препознати јесу:

- Процена туристичке вредности свиих појединачних објекта или неког простора у целини
- Процена могућности туристичке посете
- Процена неопходних инвестиционих активности како по обиму инвестиција тако и по врсти објеката
- Заштита простора у коме се планира развој туризма
- Организација туристичких активности
- Туристички маркетинг.

Један од метода који се користи у туристичкој валоризацији је комбиновани квалитативно-квантитативни компаративан метод. Основни принципи ове сложене методе су следећи:

- Могу се поредити искључиво туристичке атракције исте врсте;
- Потребно је утврдити елементе на основу којих се врши валоризација и компарација;
- Врши се избор индикатора какви су нпр. Најчешће тражени мотиви, специфичности дестинације и слично;
- У неким случајевима је могуће укључивање комплементарних мотива.

Предуслов за реализацију туристичке валоризације јесте да неки објекат поседује туристичка својства, а пре свега својство атрактивности, уникатности, знаменитости, специфичне естетске вредности тј. Да својим својствима задовољава потребе туриста. Валоризација има основу о цени простора на коме се врше анализе, који је вид туризма на њему најприхватљивији, шта је све

неопходно да објекат буде препознат као атрактивани које стандарде применити у поступцима просторног уређења.

На територији КиМ је потребно имати на уму специфичност валоризације културно–историјских целина где се анализирају следећи елементи:

- Туристичко географски положај у односу на места из којих туристи долазе, приступачност дестинације у односу на саобраћајну инфраструктуру
- Уметничке вредности саме целине, њихово одређење на основу културног значаја.
- Туристичка вредност амбијент ако се допуњује вредностима географског простора, биолошком разноврсношћу, амбијенталном уређењу, очуваној природи
- Туристичка атрактивност и препознатљивост у смислу туристичке посећености.
- Изграђеност и опремљеност простора која се огледа у основним и допунским садржајима објеката
- Уклопљеност у туристичко богатство и процена туристичке вредности са комплементарним мотивима дестинација.

У процесу валоризације неопходно је истаћи значај коришћења адекватне базе података која представља основу за њену реализацију. На територији КиМ ова база података још увек није устројена у потпуности. У напорима да постане равноправни члан UNESCO-а, косовске институције су креирале многа документа којима потврђују своју наводну опредељеност за равноправну заштиту културног наслеђа свих заједница. Оно што је забрињавајуће јесте да се у документу Стратегија за културно наслеђе 2017. до 2027. говори о потреби валоризације у складу са критеријумима светског културног наслеђа (на страни 8) а да у њеној изради није учествовала ни једна особа српске националности.[246]

У савременој литератури може се наћи много предлога и модела за реализацију валоризације туристичких објеката али не постоји јединствен модел

[246] Министарство културе, омладине и спорта Косова. Стратегија за културно наслеђе 2017 до 2027

који се може применити у свакој прилици. Основ је да ако постоји законска регулатива и база података која је што прецизнија, овај процес постаје лакши и прецизнији. У Хрватској је реализован пројекат који се односи на важност племићких кућа који је изазвао велику пажњу заинтересованих страна. У процесу валоризације су коришћени различити индикатори од којих су најважнији:

А) Конзерваторски критеријуми валоризације;

Б) Културно историјски критеријуми валоризације;

В) Архитектонско-конструктивни критеријуми валоризације, и

Г) Специфични амбијентални услови валоризације.

Тако су у групу критеријума А укључени следећи критеријуми:

- Оригинално стање објекта
- Оригинално стање помоћни хобјеката (штала и др)
- Оригинално стање пејзажа
- Очување различитих фаза у изградњи објекта
- Раритет објекта
- Постојање историјских извора важних за истраживање и рестаурацију.

У групу критеријума Б укључени су следећи критеријуми:

- Вредности у складу са периодом изградње
- Културно историјске вредности, и
- Естетско-уметничке вредности

У групу критеријума В укључени су следећи критеријуми:

- постојећи грађевински услови;
- материјал од кога је изграђен објекат;
- очување унуташњости објекта, и

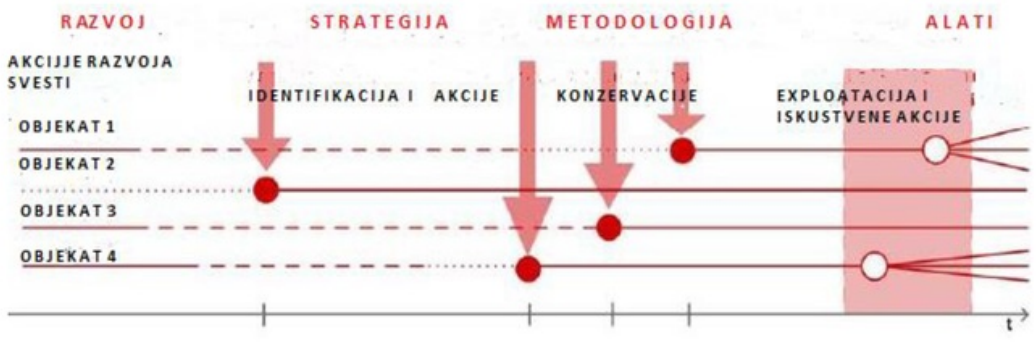
- очување покретних ствари у објекту.

У групу критеријума Г укључени су следећи критеријуми:

- очување околног амбијента
- очување паркова и башта
- услови урбаног окружења у коме се објекат налази.[247]

Осим спорадичних предлога разних модела од којих је један од највише експлоатисаних модел Hillary du Cross[248] неопходно је изабрати општи модел на коме ће касније заинтересоване стране реализовати валоризацију која ће садржати много више од актуелно коришћених индикатора који су углавном засновани на нормативно правној регулативи заштите културног наслеђа а мање узима у обзир сложене економске и друштвене околности.

Аутор представља такав модел адаптиран из рада који се односи на валоризацију неопипиљивог наслеђа (Слика.28). Модел се заснива на активностима и развоју алата који служи да се фокусира на размену знања међу актерима, и генерисање иновација које у себе инкорпорирају и искуство и друштвене околности, и креирају специфичан прозводно услужни технолошки систем.

[247] Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci Criteria for valorization of manors. Addenum for selection of the most valuable Croatian manors. http://www.scitaroci.hr/ en / articles/ pdf /cri_for_valorisation.pdf

[248] Cros Hilary 2000 Planning for sustainable cultural heritage Tourism in Hong Kong Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR

Слика. 28 Фазе валоризације културног наслеђа[249],

Закључак након свега напред наведеног је да је на територији КиМ, као и на укупној територији Републике Србије иновирани процес валоризације у циљу јачања туристичке понуде могуће реализовати тек када се креирају сви неопходни предуслови за исто.[250] Њу је неопходно реализовати на начин којим се анулирају негативни политички сигнали да је српско наслеђе на КиМ било валоризовано на штету наслеђа других што се често истицало од стране одређених установа и институција тзв. Републике Косова. Валоризација историјског наслеђа у функцији јачања туристичке понуде ће се урадити у складу са одређеним документима и како се тврди светским критеријума заштите и очувања истих. До тада је једино могуће користити у највећој мери валоризацију која је већ препозната у националним и међународним документима, иако је она базирана углавном на њиховом културно-историјском значају.

75

[249] Eleonora Lupo International Association of Societies of design Research 2007 Emerging trends in design research Hong Kong, Polytechnic University Intangible cultural heritage valorization a new filed for design research in practice 12 do 15 November

35

[250] Жељко Бјељац, Александра Томић, Невена Ћурчић, Туризмолошка валоризација нематеријалне културне баштине Србије по Хилари ду Крос моделу (2014), Етно антроплошки проблеми год 9 свеска 1 стр.195-217

V. ЕМПИРИЈСКИ ДЕО ИСТРАЖИВАЊА

1. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Спроведено емпиријско истраживање које се односило на испитивање ставова анкетираних о условима развоја културног туризма на Косову и Метохији је експлоративног карактера. У самом процесу истраживања није постојала могућност коришћења података неке од институција који би у себи садржали егзактне податке о проблему. Република Србија и у својој Статегији развоја туризма за период од 2016. до 2025. истиче проблем недостатака података на територији КиМ, а институције у Приштини не поседују податке за тзв . северни део. Аутор дисертације је зато спровео самостално истраживање путем упитника[251] како би се испитали ставови грађана, како оних који живе и раде у локалним заједницама, тако и других заинтересованих грађана за пруочавани предмет истраживања. Истраживање је спроведено на територији КиМ углавном у северном делу, у општинама са већински српским становништвом.

Анкетирање је вршено у циљу сакупљања података (писменог) по унапред припремљеним и формулисаним питањима. Главни извор података је испитаник. Број испитаника је био установљен проценом адекватности узорка. Инструмент истраживања је био упитник јасно и одређено формулисаних питања која су у складу са темом дисертације. Истраживање је обављано у периоду од новембра 2016. до марта 2017. године. Анкетни упитник је креиран на начин да се у првом делу, на основу 4 постављена питања добију одговори који се односе на основне карактеристике испитаника, а затим у другом делу , одговарањем на осталих 20 питања оцене ставови који се односе на актулено стање у туристичкој делатности и оцене о важности туризма за будући развој КиМ. Упитник је

[251] Прилог број: Упитник за испитанике

подељен у 200 примерака али је од наведеног броја анализирано свега 150, од којих је на крају у анализи искоришћено 130 упитника који су у целости попуњени на задовољавајући начин.

Процес истраживања је релаизован у три фазе: прикупљање података, сређивање и груписање података и статистичка анализа.

Прикупљени подаци сређени (груписани) су рангирањем, табеларним и графичким приказивањем. Даља обрада реализована је статистичким техникама. Интерпретација резултата истраживања дисертације је дата текстуално уз примену одређених графичких поступака.

Статистичке методе које су коришћене у анализи јесу следеће:

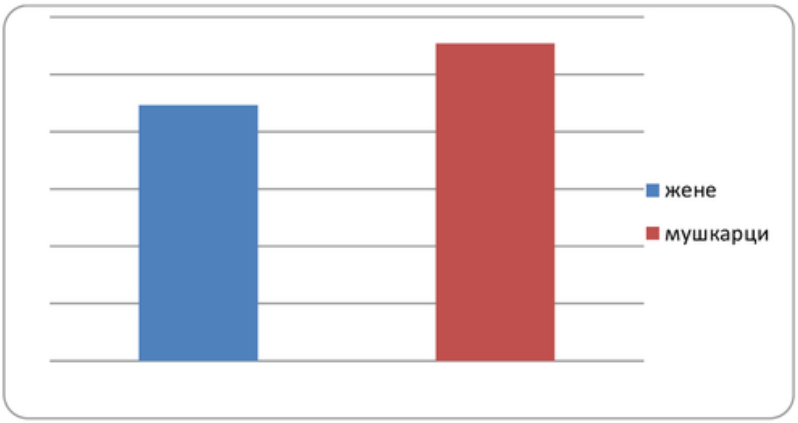
1. анализа фреквенције појављивања истих одговора,
2. анализа утицаја променљивих П1, П2, П3 и П4 на остале променљиве (линеарни модел, уз ANOVA анализу)
3. анализа корелација за одређене групе променљивих.

База података из упитника је креирана у програму Excell, а анализе су рађене у програмском пакету StatSoft Statistica 10.

1.1. Карактеристике испитаника добијене анализом упитника

Укупан број испитаника који су анкетирани износи 130. Променљива пол (П1) је показала да је међу испитаницима било 44,6% жена и 55,4% мушкараца.

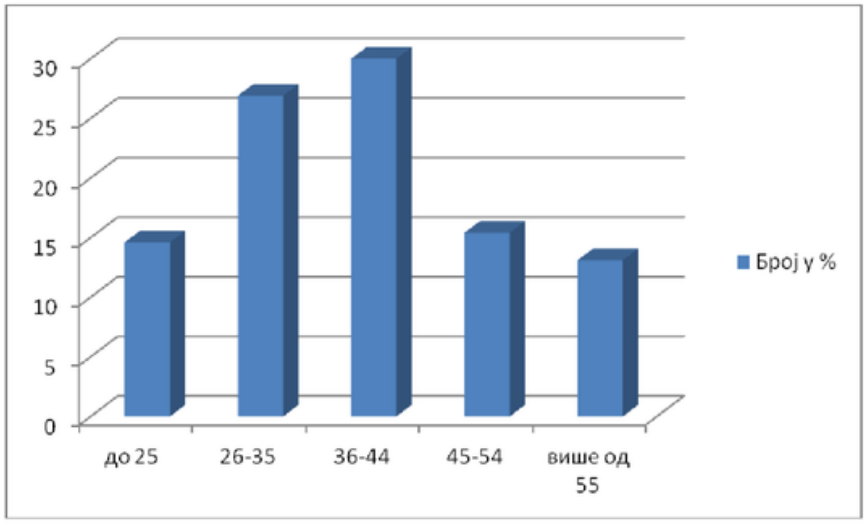
Графикон 1: Приказ броја испитаника (%) према полу

Извор: Аутор, на основу истраживања

Расподела вредности година старости испитаника у анкети (променљива П2), показала је да је 14,6% испитаника старо до 25 година, 26,9% испитаника је старо између 26 и 35 година, 30,0% испитаника је старо између 36 и 44 године, 15,4% испитаника је било између 45 и 54 године, а 13,1% испитаника је било старије од 55 година.

Графикон 2: Приказ броја испитаника (%) према годинама старости

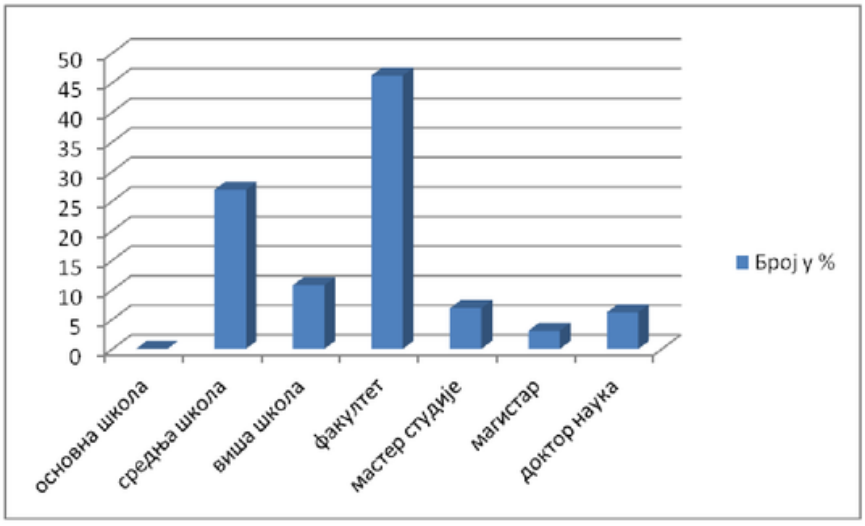

Извор: Аутор, на основу истраживања

Учесталост различитих ниво образовања испитаника (променљива П3): доктори наука - 6,2%, испитаници који су одбранили магистарску тезу - 3,1%,

испитаници који су завршили мастерс студије - 6,9%, факултетски образовани испитаници - 46,2%, виша школа - 10,8% испитаника и испитаници који су завршили средњу школу - 26,9%.

Графикон 3: Приказ броја испитаника (%) према степену образовања

Извор: Аутор, на основу истраживања

Променљива П4 показала је заступљеност појединих градова из којих су дошли комплетно попуњени анкетни листови. Тако је из Новог Сада дошло 1,5% попуњених анкетних листића, из Београда 6,2%, из К. Митровице 56,9%, из Врњачке Бање 2,3%, из Новог Пазара 3,1%, из Крагујевца 1,5%, Краљева 3,1%, из Лепосавића 5,4%, из Јагодине 0,8%, из Звечана 6,9%, из Рашке 0,8%, из Бора

је било 0,8% испитаника, из Приштине 0,8%, из Зубиног Потока 1,5%, из Загреба 1,5%, из Горње Сочанице и Сочанице по 0,8%, из Крушевца 1,5%, из Велике Плане 0,8%, из Гораждевца 0,8%, из Ниша 0,8% и из Будве 1,5% испитаника (Табела.17).

Табела.17 Порекло и број анкетираних испитаника

Место	Проценат (%)
Београд	6,2
Бор	0,8
Будва	1,5
Велика Плана	0,8
Врњачка Бања	2,3
Горња Сочаница	0,8
Гораждевац	0,8
Јагодина	0,8
Краљево	3,1
Крагујевац	1,5
Крушевац	1,5
Косовска Митровица	56,9
Лепосавић	5,4
Нови Сад	1,5
Нови Пазар	3,1
Приштина	0,8
Рашка	0,8

Сочаница	0,8
Загреб	1,5
Зубин Поток	1,5

Међу испитаницама женског пола старих до 25 година старости, највише је оних који су завршили средњу школу (пријављено место пребивалишта: Београд - у 2 случаја, К. Митровица- 5, Крагујевац - 1, Горња Сочаница - 1, Крушевац - 1, Велика Плана - 1, Гораждевац - 1), затим испитанице које су завршиле вишу школу (пријављено место пребивалишта: Врњачка Бања - 1 и Сочаница - 1 испитаница), а факултет је завршила једна испитаница из К. Митровице.

Међу испитаницама женског пола старих између 26 и 35 година старости, највише је оних који су завршили средњу школу (пријављено место пребивалишта: К. Митровица- 3, Врњачка Бања - 1, Нови Пазар - 1 испитаница) и испитаница са завршеним факултетом (са местима становања: К.. Митровица - 2 испитанице, Краљево - 1, Бор - 1, Ниш - 1 и Будва - 1), затим испитанице са мастер дипломом (из К. Митровице - 2) ииспитанице са завршеном вишом школом (из Звечана - 1 испитаница).

Међу испитаницама женског пола старих од 36 до 44 године старости било је највише факултетски образованих (са пријављеним боравиштем у К.. Митровици - 4, Новом Пазару - 1, Звечану - 1 и Зубином Потоку - 1 испитаница), затим на вишим школама (испитанице из К. Митровица - 3 и Новог Пазара - 1 испитаница), испитаница које су завршиле средњу школу (из Београда - 1, К. Митровице 1 и Краљева - 1), као и једна испитаница која је завршила магистарске студије из К. Митровице.

По броју испитаница женског пола, у старосној доби од 45-54 године, доктори наука су најбројнији (места становања испитаница: Нови Сад - 1, Загреб – 2 и Крушевац - 1 испитаница), затим следе факултетски образоване испитанице (К. Митровица - 1 и Звечан - 2 испитанице), а једна испитаница је била из К. Митровице.

Међу испитаницама женског пола, старијих од 55 година, налази се 1 доктор наука (из К. Митровице), 1 факултетски образована особа (из К.

Митровице), 1 особа са завршеном вишом школом (из Звечана), и особе које су завршиле средњу школу (2 из К. Митровице и 1 из Краљева).

По броју испитаника мушког пола најбројнији су факултески образовани (Београд - 2 испитаника, К...Митровица - 3 и Лепосавић - 1 испитаник), затим следе особе са одбрањеним мастер радом (3 испитаника из К. Митровице) и по један магистар из К. Митровице и доктор наука из Лепосавића, као и једна особа која је завршила вишу школу и станује у Јагодини.

Међу испитаницима мушког пола по броју су предњачили факултетски образоване особе (са местима становања: К..Митровица- 15 испитаника и Лепосавић - 2 испитаника), особа са одбрањеном докторском тезом (из Београда - 1 испитаник), испитаник са одбрањеним мастер радом (из К.Митровице - 1 испитаник), са завршеном вишом школом (из К.Митровице - 1 испитаник) и са завршеном средњом школом (из К. Митровице - 1 испитаник).
Испитаници мушког пола старих до 25 година старости, који су завршили средњу школу долазе из градова К..Митровица - 3 и из Звечана - 1.

Факултетски образовани испитаници мушког пола су такође предњачили и у интервалу старости од 36 до 44 године. Међу овим испитаницима било је 9 из К. Митровице, 1 испитаник из Београда, 1 из Врњачке Бање, 2 испитаника из Лепосавића, и по један из Приштине и из Будве. По бројности затим следе испитаници који имају завршену средњу школу (испитаници имају пријављено боравиште у: Лепосавићу - 1 испитаник, Звечану - 2 и Рашкој - 1 испитаник).

Међу испитаницима мушког пола старости 36 до 44 године има још особа које су завршиле магистарске студије (из К. Митровице - 1), особа које су одбраниле мастер рад (из НовогСада - 1 и Звечана - 1) и особа које су завршиле вишу школу (из К. Митровице - 1 и из Зубиног потока - 1 испитаник).

Према броју испитаника мушког пола, старијих од 55 година, предњаче факултетски образоване особе (место становања: Београд - 1 и К.Митровица - 3), а у овој групи испитаника налазе се још и 1 доктор наука (из К. Митровице), 1 магистар из Новог Пазара, 1 особа са одбрањеном мастер тезом из Крагујевца, 2 особе које су завршиле вишу школу, које станују у К. Митровици, и по 1 особа која је завршила средњу школу и станује у К. Митровици и Краљеву.

2. ПРЕЗЕНТАЦИЈА И ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊСА ДОБИЈЕНИХ АНАЛИЗОМ УПИТНИКА

2.1. Утицај културе и потенцијал културног туризма на Косову и Метохији

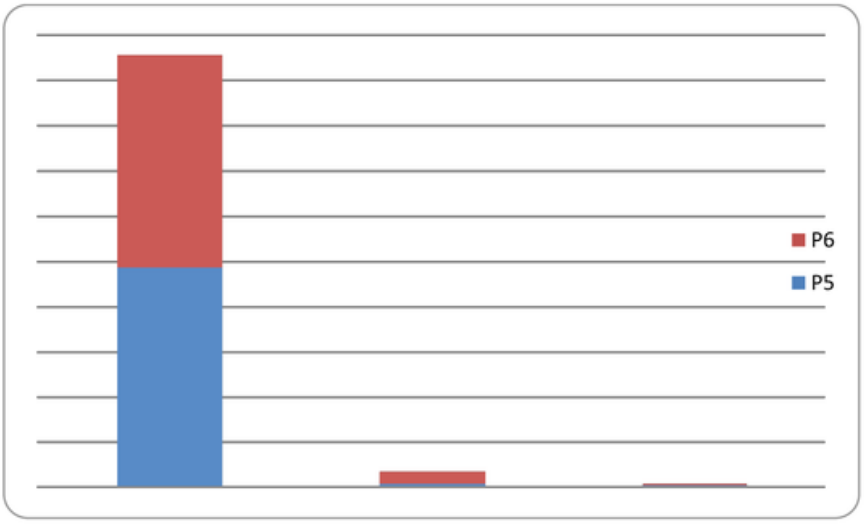
Питања број 1 и 2 односила су се на препознавање важности културе на имиџ КиМ и оцену да ли на овој територији постоје адекватан потенцијал за развој културног туризма.

На питање број 1: Да ли сматрате да култура утиче на имиџ Косова и Метохије (променљива П5), фреквенција одговора се кретала у следећим распонима: Да - 97,7%, Незнам - 1,5% и Не - 0,8%, а на питање број 2: Према Вашем мишљењу да ли Косово и Метохија поседује адекватан потенцијал за развој културног туризма? (променљива П6), фреквенција одговора се кретала у распонима: Да - 93,8%, Незнам 5,4% и Не - 0,8. На питање да ли Косово и Метохија поседује адекватан потенцијал за развој културног туризма, значајан утицај је имао пол испитаника (статистички значајно на нивоу п<0,10).

На основу анализе корелација између променљивих П5 и П6, показало се да је степен корелације релативно висок (постоји позитивна корелација р=0,477, статистички значајно на нивоу п<0,001), што указује да култура значајно утиче на имиџ Косова и Метохије (променљива П5) и да Косово и Метохија поседује адекватан потенцијал за развој културног туризма (исказано преко променљиве П6). Релативно низак коефицијент корелације је разлог неодлучности, углавном

млађих испитаника, који нису успели да успоставе међузависност између питања П5 и П6 и давали су опречне одговоре.

Графикон 4: Приказ променљивих П5 и П6 у процентима (%)

Извор: Аутор, на основу истраживања

На питање број 3: За које од наведених дестинација сматрате да су значајне за понуду туризма Косова и Метохије? Испитаници су одговарали заокруживањем следећих локација и манифестација: Сакрални објекти (променљива П7), Зимски центар Брезовица (променљива П8), Црквине, стара гробља, записи (променљива П9), Спомен обележја (споменици, чесме, плоче и др.) (променљива П10), Сеоски туризам (променљива П11), Спомен парк Газиместан (променљива П12), Језеро Газиводе (променљива П13), Традиција,

фолклор и гастрономија (променљива П14), Рајска бања у Бањској (променљива П15), Споменици природе (променљива П16), Старе виле (променљива П17) и Остало (променљива П18).

На питање број 4 у коме је садржана променљива П7, да ли су сакрални објекти значајни за туристичку понуду Косова и Метохије, 77,3% испитаника је дало позитиван одговор, а 22,3% негативан одговор. Утицај фактора годишта испитаника се показао као статистички врло значајан, на нивоу п<0,01, а негативан одговор је понуђен углавном код млађих испитаника.

Зимски центар Брезовица је означен као значајан објект за туристичку понуду Косова и Метохије (променљива П8), пошто је 85,4% испитаника одговорило потврдно, а 14,6% је одговорило негативно на ово питање. Утицај фактора годишта испитаника се показао као статистички врло значајан, на нивоу п<0,05, а негативан одговор је понуђен углавном код млађих испитаника.

Црквине, стара гробља и записи нису означени као значајан фактор у туристичкој понуди Косова и Метохије (променљива П9), пошто се тако изјаснило 83,1% испитаника, док се свега 16,9% испитаних изјаснило позитивно о могућности ових споменика као значајних туристичких дестинација. Утицај фактора годишта испитаника се показао као статистички врло значајан, на нивоу п<0,01, а негативан одговор је понуђен углавном код млађих испитаника.

Слична ситуација је забележена и код спомен обележја (споменици, чесме, плоче и др.), (променљива П10), где је забележено 88,5% негативних одговора испитаника и свега 11,5% позитивних одговора.

Донекле сличан тренд у одговорима забележен је и код питања о сеоском туризму као значајном фактору у туристичкој понуди Косова и Метохије (променљива П11), пошто се 73,1% испитаника негативно изјаснило о тој могућности, док се 26,9% испитаника изразило позитивно у вези могућности да сеоски туризам значајније учествује у туристичкој понуди Косова и Метохије.

Нешто повољнији став испитаника је забележен на питање да ли спомен парк Газиместан може да фигурише као значајан фактор у туристичкој понуди Косова и Метохије (питање П12), на које је негативно одговорило 58,5% испитаника, а 41,5 % се позитивно изјаснило.

На питање да ли језеро Газиводе има туристички потенцијал за развој туризма у понуди Косова и Метохије (питање П13), проценат негативних

одговора је био знатно мањи - 25,4%, а проценат позитивних одговора је износио 74,6%.

На питање да ли традиција, фолклор и гастрономија могу да буду значајан фактор за развој туризма у понуди Косова и Метохије (питање П14), проценат негативних одговора био је 70,8%, а проценат позитивних одговора био је 29,2%.

Капацитет за развој туризма у Рајској бањи у Бањској (променљива П15), позитивно је оцењен код 66,2% испитаника, а негативно код 33,8% испитаника. Утицај фактора места пребивалишта испитаника се показао као статистички врло значајан, на нивоу п<0,01.

Споменици природе (променљива П16), означени су негативно као потенцијални центри развоја туризма на Косову и Метохији - 80,0%, док се 20,0 испитаника позитивно изјаснило у вези споменика природе као туристичке дестинације. Значајан утицај образовања испитаника (статистички значајно на нивоу п<0,10) говори о еколошкој свести испитаника.

Старе виле (променљива П17) нису означене као значајне дестинације у туристичкој понуди Косова и Метохије (95,4%), а свега 4,6% испитаника се позитивно изјаснило о њиховом значајном утицају у туристичкој понуди. При оцењивању старих вила као потенцијалних центара за развој туризма, значајан утицај је имало годиште испитаника.

На питање да ли постоје неке друге могућности за развој туризма које нису поменуте у анкетном упитнику, 98,5% испитаника се негативно изразило, а свега 1,5% се изразило позитивно.

У Табели.13 приказане су корелације између променљивих П7-П18, које описују које дестинације на Косову и Метохији су значајне за развој туризма. Из табеле се види да постоје позитивне корелације између променљиве П7 (значајност сакралних објеката за туристичку понуду Косова и Метохије) и променљивих П9 и П10 (значајност црквина и старих гробаља, као и спомен обележја) и да су ове корелације статистички значајне на нивоу п<0,01. Висока статистичка значајност ових корелација указује на занимање испитаника и на сличност туристичких садржаја на овим локацијама.

Променљива П7 је такође у статистички значајној корелацији са променљивом П15 (Рајска бања као атрактивна туристичка дестинација) и то на нивоу п<0,01, док су корелације променљиве П7 са П12 и П14 (спомен парк

Газиместан и традиција, фолклор и гастрономија) статистички значајни на нивоу п<0,05 (Табела 18). Из ових резултата се може закључити да значајни историјски артефакти и локације, као и сакрални објекти привлаче пажњу једног дела туриста, који је такође заинтересован за традиционалне приредбе и гастрономска искуства.

Променљива П8 (погодност Зимског центра Брезовице као туристичке дестинације) је у позитивној корелацији са П15 (Рајска бања као атрактивна туристичка дестинација), на статистички значајном нивоу п<0,05.

Позитивна корелација променљиве П9 (црквине, стара гробља и записи, погодне као туристичке дестинације) са променљивама П10 (спомен обележја као туристичке дестинације), П12 (спомен парк на Газиместану), П14 (традиција фолклор и гастрономија као активности за покретање туризма) и П16 (споменици природе), остварена је на статистички значајном нивоу п<0,01, а такође позитивне корелације променљиве П9 остварене су са променљивама П11 и П15 (сеоски туризам и Рајска бања као места погодна за развој туризма), статистички значајна на нивоу п<0,05 (Табела.14).

Позитивна корелација променљиве П10 (спомен обележја) са променљивама П12 (спомен парк на Газиместану), П14 (традиција фолклор и гастрономија као активности за покретање туризма) и П16 (споменици природе), остварена је на статистички значајном нивоу п<0,01.

Променљиве П11 и П12 (сеоски туризам и споменик на Газиместану, као туристичка дестинација) су статистички значајно (на нивоу п<0,01) у корелацији са променљивом П14 (традиција, фолклор и гастрономија као акције за развој туризма на Косову и Метохији) (Табела.19). Овакви резултати наводе на закључак да сеоски туризам, споменик на Газиместану и традиција, фолклор и гастрономски садржаји привлаче исти тип туриста.

Променљиве П13 (језеро Газиводе као туристичка дестинација) и променљива П15 (Рајска бања као туристичко одредиште) су у негативној корелацији, на нивоу п<0,05. Ово значи да афинитети испитивача нису једнаки односно да туристи који одлазе на језеро Газиводе не би ишли и у Рајску бању.

Табела.18 Корелације између променљивих П7-П18, описују дестинације на Косову и Метохији које су значајне за развој туризма

	П8	П9	П10	П11	П12	П13	П14	П15	П16	П17	П18
П7	0,142	0,545⁺	0,267⁺	0,170	0,180*	-0,108	0,220*	0,405⁺	0,144	-0,120	-0,068
П8		0,159	0,121	-0,158	0,088	-0,106	0,065	0,215*	0,117	0,011	0,125
П9			0,413⁺	0,185*	0,324⁺	0,032	0,339⁺	0,202*	0,285⁺	-0,003	0,110
П10				0,104	0,279⁺	0,104	0,295⁺	-0,002	0,359⁺	0,034	0,150
П11					0,008	0,081	0,254⁺	0,009	0,126	0,113	0,064
П12						0,070	0,311⁺	0,062	-0,038	0,110	0,020
П13							0,109	-0,224*	-0,013	-0,123	0,074
П14								0,117	0,055	0,099	0,056
П15									0,011	-0,080	-0,090
П16										0,072	0,093
П17											0,270*

*⁺корелације значајне на нивоу п<0,01; *корелације значајне на нивоу п<0,01; необележене корелације нису статистички значајне*

На питање број 4: да ли сте били на неком од наведених места културно-историјског значаја на Косову и Метохији? Понуђени одговори су били идентични као код питања: за које од наведених дестинација сматрате да су значајне за понуду туризма Косова и Метохије? Испитаници су одговарали заокруживањем следећих локација и манифестација: Сакрални објекти (променљива П19), Зимски центар Брезовица (променљива П20), Црквине, стара гробља, записи (променљива П21), Спомен обележја (споменици, чесме, плоче и др.) (променљива П22), Сеоски туризам (променљива П23), Спомен парк Газиместан (променљива П24), Језеро Газиводе (променљива П25), Традиција, фолклор и

гастрономија (променљива П26), Рајска бања у Бањској (променљива П27), Споменици природе (променљива П28), Старе виле (променљива П29) и Остало (променљива П30).

Сакрални објекти су означени као често посећивани туристички локалитети на Косову и Метохији (променљива П19), на основу спроведене анкете (проценат испитивача који се изјаснио био је 73,1%, а проценат негативно изјашњених био је 26,9%).

Зимски центар Брезовица (променљива П20) је такође означен као туристичка дестинација која је привукла велико интересовање испитаника, па је број позитивних одговора на питање да ли су посетили ту дестинацију износио 73,8%, а број испитаника који још нису посетили овај зимски центар износио је 26,2%.

Испитаници ове анкете углавном нису посећивали црквине, стара гробља и прегледали старе записе (променљива П21), при чему је проценат испитника био 76,2%, а 23,8% испитаника се позитивно изјаснило. Овде треба напоменути да је годиште испитника значајно утицало на понуђени одговор, статистички значајно на нивоу $п<0,05$. Углавном млађи испитаници су се негативно изјашњавали у одговорима на ово питање.

Спомен обележја (споменици, чесме, плоче и др.) на територији Косова и Метохије, привукла су пажњу малог броја испитаника ове анкете (променљива П22), па је проценат негативних одговора био 74,6%, а проценат испитаника који су се позитивно изјаснили био је 25,4%. Значајан утицај на ово питање је имало годиште испитаника (статистички значајно на нивоу $п<0,05$), а известан значај имао је и пол испитаника (статистички значајно на нивоу $п<0,10$). Као и у претходном питању, углавном су се млађи испитаници негативно изјашњавали у одговорима на ово питање.

Нешто већи проценат испитаника се изјаснио позитивно на питање да ли су боравили у неком месту везаном за сеоски туризам на Косову и Метохији, променљива П23, при чему је проценат позитивних одговора био 34,6%, а проценат негативних одговора био је 65,4%.

Спомен парк Газиместан (променљива П24) означен је као дестинација на којој су испитаници анкете боравили у проценту од 59,2%, док су се 40,8% испитаника изјаснили негативно по овом питању.

Језеро Газиводе (променљива П25) је означено као дестинација на којој је било 76,2% учесника анкете, а 23,8% испитаника није имало прилике да тамо борави. Место становања учесника анкете (променљива П4) била је значајна за одређивње одговора (статистички значајно на нивоу п<0,05).

Традиција, фолклор и гастрономски туризам (променљива 26) није наишао на интересовање испитаника ове анкете, па је проценат негативних одговора био веома висок - 66,9%, док је проценат позитивних одговора на анкету био 33,1%.

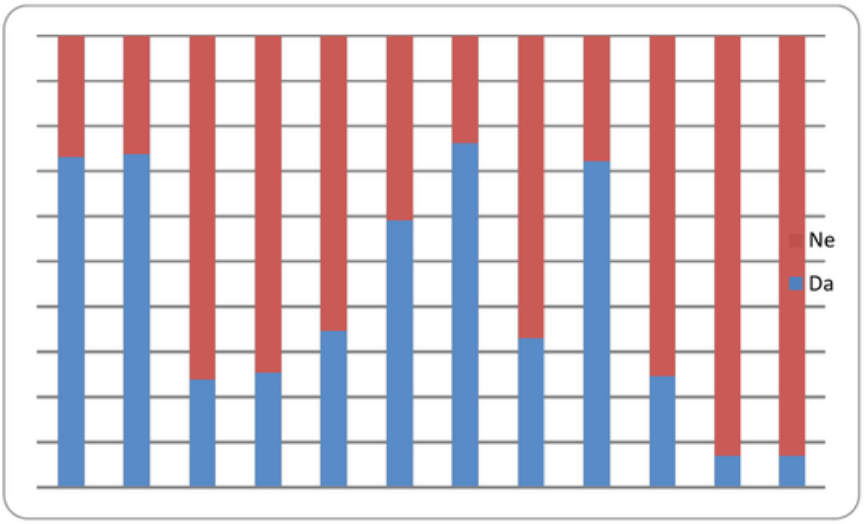
Слично претходном питању, значајан број учесника анкете је боравио у Рајској бањи (променљива 27), чак 72,3%, а 27,7% учесника анкете није боравило на овој туристичкој дестинацији.

Споменици природе (променљива П28) нису измамили значајнији интерес учесника анкете, па је проценат негативних одговора био 75,4%, док је проценат позитивних одговора био 24,6%. Значајан утицај на одговор на ово питање имао је пол учесника анкете (променљива П1), и то статистички значајно на нивоу п<0,05.

Старе виле (променљива П29) нису биле туристичке дестинације на Косову и Метохији за 93,1% учесника анкете, док се 6,9% испитаника позитивно изразило на ово питање.

Висок проценат негативних одговора забележен је на питање да ли сте били на неком другом месту на Косову и Метохији (променљива П30), које није обухваћено питањима у анкети (93,1% одговора), а позитивних одговора је било 6,9%.

Графикон 5: Приказ позитивних и негативних одговора за променљиве П19-П30 у процентима (%)

Извор: Аутор, на основу истраживања

У Табели.19 приказане су корелације између променљивих П19-П30, које описују које дестинације на Косову и Метохији су посетили учесници анкете. Из табеле се види да постоје позитивне корелације између променљиве П19 (сакрални објекати важни за туристичку понуду Косова и Метохије) и променљивих П20, П21 и П27 (зимски центар Брезовица и црквине и стара гробља, као и Рајска бања у Бањској) и да су ове корелације статистички значајне на нивоу п<0,01. Висока статистичка значајност ових корелација указује на занимање испитаника и на сличност туристичких садржаја на овим локацијама (туристички комплекси на Брезовици и Бањској).

Променљива П20 (посећеност зимског центра Брезовица) је у позитивној корелацији са П21 и П27 (црквине и стара гробља, као и Рајска бања) и у негативној корелацији са П23 (сеоски туризам), статистички значајне на нивоу п<0,01. Ово указује да су се учесници анкете више одлучивали за посету туристичким комплексима са хотелским смештајем, него сеоском туризму и да профил туристе јасно прави разлику између ова два вида туризма. На ову констатацију о сеоском туризму се надовезује и негативна корелација променљиве П20 са променљивом П28 (која описује посете споменицима природе на Косову и Метохији), која је статистички значајна на нивоу п<0,05.

Променљива П21 (посећеност цркава и старих гробаља) је у позитивној корелацији са посећеношћу спомен обележја учесника анкете (променљива П22), и то на статистички значајном нивоу п<0,01. Ова променљива је такође позитивно корелисана са променљивама П26 и П28 (традиција, фолклор и гастроомија и споменици природе), статистички значајно на нивоу п<0,05, што показује тежњу дела испитаника за посећивању локација које имају духовне садржаје, лепоте природе и традиционалне, завичајне елементе на сеоским дестинацијама. Посећеност спомен обележја учесника анкете (променљива П 22) је у корелацији са П24 и П28 (спомен парк на Газиместану и споменици природе), статистички значајно на нивоу п<0,01, указују занимање испитаника за посећивање локација које имају духовне садржаје и лепоте природе.

Променљива П22 је такође у корелацији са променљивама П25 и П29 (посећеност језера Газиводе и старих вила на простору Косова и Метохије), статистички значајно на нивоу п<0,05, што такође указују занимање испитаника за посећивање локација које имају духовне садржаје и лепоте природе, као и хотелски смештај.

Позитивна корелација променљиве П23 (сеоски туризам) ипроменљивих П25 и П28 (посећеност дестинација језеро Газиводе и споменици природе), статистички значајно на нивоу п<0,01, указују занимање испитаника за посећивање локација које садрже лепоте природе, али и хотелски смештај. Уочена је негативна корелација са променљивом П27 (посећеност Рајској бањи), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и позитивна корелација са променљивом П26 (традиција, фолклор, гастрономија), статистички значајно на нивоу п<0,05, као што се и очекивало, а што указују занимање испитаника за посећивање локација које имају садржаје лепоте природе и традицонално гостопримство на селу.

Променљива П24 (посећеност испитаника спомен парку Газиместан) је у позитивној корелацији са променљивом П25 (посећеност испитаника језеру Газиводе), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и у позитивној корелацији са променљивама П26, П28 иП29 (традиција, фолклор и гастрономија, споменици природе и старе виле), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Посећеност испитаника језеру Газиводе (променљива П25) је у позитивној корелацији са променљивама П26 и П28 (традиција, фолклор и гастрономија,

споменици природе), као и у негативној корелацији са променљивом П27 (посећеност испитаника Рајској бањи), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П26 традиција, фолклор и гастрономија) је у позитивној корелацији са П28 (споменици природе), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и у позитивној корелацији са променљивом П29 (старе виле), статистички значајно на нивоу п<0,05. Такође је примећена и негативна корелација са променљивом П27 (посећеност испитаника Рајској бањи), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Посећеност испитаника Рајској бањи (променљива П27), негативно је корелисана са променљивом П28 (споменици природе), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Између променљивих П28, П29 и П30 (посећеност испитаника споменицима природе, посећеност старим вилама и неким другим дестинацијама које нису наведене у анкети) постоји позитивна корелација, статистички значајно на нивоу п<0,01.

Табела.19 Корелације између променљивих П19-П30, описују дестинације на Косову и Метохији које су значајне за развој туризма

	П20	П21	П22	П23	П24	П25	П26	П27	П28	П29	П30
П10	0,345^{+}	0,267^{+}	0,119	-0,112	0,115	-0,103	0,009	0,396^{+}	-0,152	0,106	-0,100
П20		0,238^{+}	0,131	-0,249^{+}	-0,043	-0,073	0,059	0,293^{+}	-0,184*	-0,027	0,042
П21			0,501^{+}	-0,025	0,171	0,107	0,216*	-0,029	0,179*	0,059	0,059
П22				0,062	0,233^{+}	0,208*	0,110	-0,130	0,361^{+}	0,187*	-0,022
П23					0,096	0,294^{+}	0,217*	-0,306^{+}	0,304^{+}	0,123	0,058
П24						0,275^{+}	0,218*	-0,155	0,184	0,228*	0,041
П25							0,286^{+}	-0,458^{+}	0,284^{+}	0,013	0,013

П26		-0,224*	0,277	0,193* 0,128
П27		-0,241+	-0,036	-0,036
П28			0,335+	0,265+
П29				0,402+

*+корелације значајне на нивоу п<0,01; *корелације значајне на нивоу п<0,01; необележене корелације нису статистички значајне*

Упоредне корелације између променљивих П17-П18, које описују које дестинације на Косову и Метохији су значајне за развој туризма и П19-П30, које описују да ли су учесници анкете посетили неку од тих локација, приказане су у Табели.20.

Променљиве П7 и П19 су описале атрактивност сакралних објеката као туристичких дестинација и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете на Косову и Метохији. Високо изражена позитивна корелација између ове две променљиве (статистички значајна на нивоу п<0,01) указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације, па се њихово мишљење може сматрати као произашло на основу личног искуства.

Променљиве П8 и П20 које су описале атрактивност зимског центра Брезовица као туристичке дестинације и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете на Косову и Метохији су показале позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Променљиве П9 и П21 су приказале атрактивност црквина и старих гробаља као туристичких дестинација и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете. Високо изражена позитивна корелација између ове две променљиве (статистички значајна на нивоу п<0,01) указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове

локације, па се њихово мишљење може сматрати као произашло на основу личног искуства.

148

Променљиве П10 и П22 које су описале атрактивност спомен обележја на Косову и Метохији као туристичих дестинација и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете су показале позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Променљиве П11 и П23 које су описале атрактивност сеоских туристичких дестинација и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете на Косову и Метохији су показале позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Променљиве П12 и П24 које су описале атрактивност спомен парка Газиместан као туристиче дестинације и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете су показале позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ову локацију.

Променљиве П13 и П25 које су описале атрактивност језера Газиводе као туристичке дестинације и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете, имале су позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Променљиве П14 и П26 које су описале атрактивност традиционалних манифестација, фолклора и гастрономских садржаја као туристичке дестинације и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете на Косову и Метохији показале су позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Променљиве П15 и П27 које су описале атрактивност Рајске бање као туристичке дестинације и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете на Косову и Метохији су показале позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Променљиве П16 и П28 које су описале атрактивност споменика природе као туристичке дестинације и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете на Косову и Метохији су показале позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Променљиве П17 и П29 које су описале атрактивност старих вила као туристичких дестинације и да ли су учесници анкете имали прилике да их посете на Косову и Метохији нису показале статистички значајну везу, што указује на релативно малу посећеност ових локација,

Остали туристички садржаји исказани променљивама П18 и П30, показали су позитивну корелацију (статистички значајна на нивоу п<0,01) што указује да су се учесници анкете који су се позитивно изразили о овом питању, такође и посетили ове локације.

Табела.20 Упоредне корелације између променљивих П17-П18 и П19-П30

Корелацијепроменљивих	Корелационикоефицијенти
П7-П19	0,758⁺
П8-П20	0,299⁺
П9-П21	0,614⁺
П10-П22	0,398⁺
П11-П23	0,287⁺
П12-П24	0,286⁺
П13-П25	0,420⁺
П14-П26	0,231⁺
П15-П27	0,502⁺
П16-П28	0,250⁺
П17-П29	0,084
П18-П30	0,212*

*⁺корелације значајне на нивоу п<0,01; *корелације значајне на нивоу п<0,05; необележене корелације нису статистички значајне*

2.2. Искоришћеност потенцијала туризма

На питање број 5 које гласи: колико често сте посетили место од културно-историјског значаја на Косову и Метохији? (променљива П31) 1,5% учесника анкете је одговорило да никада нису били на таквом месту, 36,9% је одговорило да је било између 1 и 2 пута, 23,8% учесника анкете је одговорило да је било између 3 и 4 пута, 1,5% је одговорило да је било од 4 до 5 пута, а 36,2% испитаника је одговорило да је било више од 5 пута, па је укупна средња

вредност броја пута колико су учесници анкете посетили место од културно-историјског значаја на Косову и Метохији већи од 3,54 пута.

На питање број 6 да ли су локалитети културно-историјског наслеђа на Косову и Метохији приступачни за посете и обиласке (променљива П32), 7,7% испитаника је одговорило да се у потпуности не слаже са оваквом констатацијом, 23,1% испитаника је одговорило да се не слаже, 16,9% је одговорило да се нити слаже, нити се не слаже, највећи број испитаника се сложио са овом констатацијом (44,6% испитаника), а 7,7% испитаника је изјавило да се у потпуности слаже са овом констатацијом.

На питање да ли су локалитети културно-историјског наслеђа у довољној мери укључени у постојећу туристичку понуду (променљива П33), 5,4% учесника анкете се у потпуности није сложило, 43,8% испитаника се није сложило, 28,5% учесника анкете се није нити сложило, нити се није сложило, 20% учесника анкете се сложило, а 2,3% се употпуности сложило.

На питање да ли локалитети културно-историјског наслеђа промовисани као део постојеће туристичке понуде (променљива П34), 3,8 испитаника се у потпуности није сложило, 27,7% испитаника је изјавило да се не слаже, 23,1% учесника анкете је изјавило да се нити слаже, нити се не слаже, 40% је изјавило да се слаже са овом констатацијом, а 5,4% испитаника је рекло да се у потпуности слаже са овом констатацијом.

На питање да ли су локалитети културно-историјског наслеђа посећени од стране туриста (променљива П35), 3,8% испитаних је одговорило да у потпуности не слаже, 15,4% је изјавило да се не слаже са овом констатацијом, 26,9% испитаника је изјавило да се нити слаже нити се не слаже, 52,3% испитаника је изјавило да се слаже са овом констатацијом, а 1,5% је изјавило да се у потпуности слаже са овом тврдњом. Променљива П3, која показује образовање испитаника анкете се показала утицајном при одговору на питање да ли су локалитети културно-историјског наслеђа посећени од стране туриста (променљива П35), статистички значајно на нивоу п<0,10.

На питање да ли су локалитети културно-историјског наслеђа интересантни за локално становништво (променљива П36), 2,3% испитаника је одговорило да се у потпуности не слаже, 3,1% учесника анкете се изјаснило да се не слаже, 10% анкетираних се изјаснило да се нити слаже, нити се не слаже,

73,8% испитаника се изјаснило да се слаже са овом констатацијом, а 10,8% анкетираних је изјавило да се у потпуности слаже са овом констатацијом.

На питање да ли су локалитети културно-историјског наслеђа детаљно описани у промотивним материјалима (брошуре, водичи, каталози и др.) (променљива П37), 13,1% испитаника је изјавило да се у потпуности не слаже са овом тврдњом, 39,2% анкетираних је изјавило да се не слаже са овом тврдњом, 34,6% анкетираних је изјавило да се нити слаже, нити се не слаже,11,5% испитаника је изјаснило да се слаже са овом тврдњом, а 1,5% испитаника је изјавило да се у потпуности слаже са овом тврдњом. На одговоре на ово питање статистички значајно је утицао пол учесника анкете, статистички значајно на нивоу п<0,05.

На питање да ли су организоване посете локалитетима културно-историјског наслеђа пропраћене услугама туристичких водича (променљива П38), 13,1% учесника анкете се у потпуности није сложило са изложеном тврдњом, 40,8% је изјавило да се не слаже, 28,5% испитаника се изјаснило да нити се слаже, нити се не слаже са изнетом тврдњом, 14,6% испитаних учесника анкете је изјавило да се слаже, а 3,1% испитаника се у потпуности сложило са овом констатацијом.

Из табеле.21 која показује корелације између променљивих П32-П38, које описују искоришћеност туристичких капацитета на Косову и Метохији, види се да је променљива П36 (локалитети културно-историјског наслеђа су интересантни за локално становништво) у позитивној корелацији са променљивом П34 (локалитети културно-историјског наслеђа су промовисани као део постојеће туристичке понуде) и негативној корелацији са П35 (локалитети културно-историјског наслеђа су посећени од стране туриста). Ови одговори се требају посматрати у ширем аспекту перцепције безбедности туриста на деловима КиМ где се одређене дестинације налазе.

Табела.21 Корелације између променљивих П32-П38, које описују искоришћеност туристичких капацитета на Косову и Метохији

	П33	П34	П35	П36	П37	П38
П32	0,123	-0,085	0,023	0,051	0,065	-0,103
П33		0,133	0,061	0,092	0,072	-0,069

П34	0,008	0,186*	0,082	-0,057
П35		-0,226*	0,121	-0,018
П36			-0,085	-0,142
П37				0,075

**корелације значајне на нивоу п<0,05; необележене корелације нису статистички значајне*

2.3. Културне манифестације од значаја за културни туризам КиМ

На питање број 7 за које од наведених културних манифестација сматрате да су значајне за понуду културног туризма Косова и Метохије? Понуђено је неколико одговора: Видовданско песничко причешће, на Газиместану (променљива П39), Старосрпски извори, у Истоку (променљива П40), Ликовна изложба "Косовски пејсаж" у Штрпцу (променљива П41), Дечји фестивал забавне музике "Цвркути са Ибра" у Косовској Митровици (променљива П42), Фестивал фолкорног ансамбла и група Космета у Лепосавићу (променљива П43), Манифестација Rock Fest у Косовској Митровици (променљива П44), Манифестација "Bajk Rock Misija" у Косовској Митровици (променљива П45), Програми Културног центра (променљива П46).

Највећи број учесника анкете, 55,4% испитаника је одговорило позитивно на питања да ли сматрају "Видовданско песничко причешће" на Газиместану значајном манифестацијом за понуду културног туризма Косова и Метохије Променљива П39), а 44,6% се негативно изјаснило по овом питању. Показало се да образовање учесника анкете (исказно преко променљиве П3) статистички значајно утиче на одговор на ово питање, статистички значајно, на нивоу п<0,01.

По мишљењу учесника ове анкете, 26,9% анкетираних је изјавило да је манифестација Старосрпски извори" у Истоку (променљива П40) значајна за туристичку понуду на Косову и Метохији, а 73,1% испитаника се негативно изјаснило на ову тврдњу. Слично као код претходног питања, показало се да образовање учесника анкете (исказно преко променљиве П3) статистички значајно утиче на одговор на ово питање, статистички значајно, на нивоу п<0,10.

Манифестација ликовна изложба "Косовски пејсаж" у Штрпцу није се показала као значајна за употпуњавања туристичке понуде Косова и Метохије

(променљива П41), пошто се чак 79,2% учесника негативно изјаснило на ову тврдњу, а свега 20,8% учесника је дало позитивно мишљење на ову констатацију. Показало се да образовање учесника анкете (исказно преко променљиве П3) статистички значајно утиче на одговор на ово питање, статистички значајно, на нивоу п<0,10, а посебно значајан било је годиште учесника анкете, који је статистички значајно утицао на одговор анкетираног на ово питање, статистички значајно на нивоу п<0,01.

Манифестација Дечји фестивал забавне музике "Цвркути са Ибра" у Косовској Митровици (променљива П42) није сматрана за значајнију манифестацију према одговорима 54,6% учесника анкете, а 45,4% учесника се изјаснило позитивно по овом питању.

Манифестација Фестивал фолкорног ансамбла и група Космета у Лепосавићу (променљива П43) изазвала је позитивне одговоре 33,1% испитаника анкете на питање да ли је то значајна манифестација за употпуњавање туристичке понуде Косова и Метохије, а 66,9% испитаника се негативно изјаснило по овом питању.

На питање да ли је манифестација Rock Fest у Косовској Митровици значајна за употпуњавање туристичке понуде Косова и Метохије (променљива П44), 54,6% испитаника се позитивно изјаснило, а 45,4% анкетираних се негативно изјаснило. Променљиве П2 (годиште испитаника анкете) и П4 (место становања испитаника) биле су веома значајне на формирање одговора анкетираног на ово питање.

На питање да ли је манифестација "Bajk Rock Misija" у Косовској Митровици значајна за употпуњавање туристичке понуде Косова и Метохије (променљива П45), 39,2% испитаника се негативно изразило, а 60,8% испитаника је позитивно одговорило на постављено питање.

На питање да ли су програми Културног центра значајни за употпуњавање туристичке понуде Косова и Метохије (променљива П46), 17,7% испитиваних одговорило је позитивно, а 82,3% испитиваних се определило за негативан одговор. Променљива П2 (годиште учесника анкете) била је врло значајна за формирање одговора на ово питање, статистички значајна на нивоу п<0,05.

На питање да ли су изложбе, концерти и књижевне вечери значајни за употпуњавање туристичке понуде Косова и Метохије (променљива П47), највећи

број испитаника негативно је одговорио (81,5%), а 18,5% анкетираних је позитивно одговорило на ово питање. Променљива П2 (годиште учесника анкете) била је врло значајна за формирање одговора на ово питање, статистички значајна на нивоу п<0,05.

На питање да ли има неких садржаја који нису побројани у анкети, а значајни за употпуњавање туристичке понуде Косова и Метохије (променљива П48), негативно се изјаснило 96,9% испитаника, а свега 3,1% испитаника се позитивно изјаснило.

У Табели.22 приказане су корелације између променљивих П39-П48, које описују културне манифестације на Косову и Метохији.

Променљива П39 ("Видовданско песничко причешће" на Газиместану) је у позитивној корелацији са променљивом П41 (Ликовна изложба "Косовски пејсаж" у Штрпцу) и у негативној корелацији са променљивом П45 (Манифестација "Bajk Rock Misija" у Косовској Митровици), статистички значајно на нивоу п<0,01, што показује да овакве манифестације имају другачији формат туристичких посетилаца. Променљива П39 је такође у позитивној корелацији са променљивом П40 (Старосрпски извори у Истоку), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П40 (Старосрпски извори у Истоку) је у позитивној корелацији са променљивом П41 (Ликовна изложба "Косовски пејсаж" у Штрпцу) статистички значајно на нивоу п<0,01, као и променљивом П42 (Дечји фестивал забавне музике "Цвркути са Ибра" у Косовској Митровици), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П41 (Ликовна изложба "Косовски пејсаж" у Штрпцу) је у негативној корелацији са променљивом П43 (Фестивал фолкорног ансамбла и група Космета у Лепосавићу), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и у позитивној корелацији са променљивама П42 и П47 (Дечји фестивал забавне музике "Цвркути са Ибра" у Косовској Митровициии Изложбе, концерти и књижевне вечери), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П42 (Дечји фестивал забавне музике "Цвркути са Ибра" у Косовској Митровици) је у позитивној корелацији са промељивом П47 (Изложбе, концерти и књижевне вечери), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П43 (Фестивал фолкорног ансамбла и група Космета у Лепосавићу) је у позитивној корелацији са променљивом П46 (Програми Културног центра) и негативној корелацији са променљивом П47 (Изложбе, концерти и књижевне вечери), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П44 (Манифестација Rock Fest у Косовској Митровици) је у негативној корелацији са променљивом П45 (Манифестација "Bajk Rock Misija" у Косовској Митровици), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П46 (Програми Културног центра) је у негативној корелацији са П47 (Изложбе, концерти и књижевне вечери), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П47 (Изложбе, концерти и књижевне вечери) је у позитивној корелацији са П48 (остале манифестације, које нису на списку питања у анкети), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Табела.22 Корелације између променљивих П39-П48, које описују културне манифестације на Косову и Метохији

	П40	П41	П42	П43	П44	П45	П46	П47	П48
П39	0,228*	0,394+	0,023	-0,135	0,149	-0,278+	-0,058	0,156	0,164
П40		0,383+	0,189*	-0,145	0,047	-0,099	-0,087	0,074	-0,006
П41			0,213*	-0,332+	0,060	0,022	-0,157	0,193*	0,017
П42				-0,055	0,088	-0,031	-0,098	0,279+	0,014
П43					0,045	0,020	0,410+	-0,346+	-0,161
П44						-0,416+	-0,057	-0,043	0,014
П45							0,168	-0,108	0,052
П46								-0,453+	-0,150
П47									0,259+

+*корелације значајне на нивоу п<0,05;* **корелације значајне на нивоу п<0,05; необележене корелације нису статистички значајне*

2.4. Оцене анкетираних о манифестацијама културе, традиције и историју Косова и Метохије

На питање број 8 да ли манифестације презентују културу, традицију и историју Косова и Метохије (променљива П49), 0,8% испитаника је одговорило да се у потпуности не слаже са постављеним питањем, 2,3% анкетираних се изјаснило да се не слаже, 3,8% је изјавило да се нити слаже нити се не слаже, чак 75,4% се изјаснило позитивно, а 17,7% се у потпуности се слаже са постављеним питањем.

На питање да ли су манифестације посећене од стране туриста и локалног становништва (променљива П50), 2,3% испитаника се изјаснило да се у потпуности не слаже са овом тврдњом, 3,8% се не слаже, 15,4% испитаника се нити слаже нити се не слаже са овом констатацијом, 66,2% испитаника се слаже са овом констатацијом, а 12,3% се у потпуности се слаже.

Учесници анкете су на питање да ли су значајне манифестације које прате додатни садржај и за провођење слободног времена туриста (променљива П51) одговорили на следећи начин: 5,4% испитаника је одговорио да се у потпуности не слаже, 32,3% је изјавило да се не слаже, 39,2% испитаника је одговорило да се нити слажем нити се не слаже, а 23,1% је изјавио да се слаже са том констатацијом.

На тврдњу да ли су информације о манифестацијама доступне у промотивним материјалима (брошуре, водичи, каталози и др.) (променљива П52), у потпуности се слаже 7,7% испитаника, не слаже се 39,2% упитаних учесника анкете, нити се слаже, нити се не слаже 28,5% анкетираних, а слаже се 20% испитаника.

На констатацију да су манифестације заступљене у туристичкој понуди током целе године (променљива П53), у потпуности се не слаже 5,4% испитаника, не слаже се 42,3% анкетираних, нити се слаже, нити се не слаже 29,2% испитаника у анкети, слаже се 20,8% испитаника, а у потпуности се слаже свега 1,5% анкетираних.

Тврдња да је програм манифестација интересантан за посетиоце (променљива П54) наишла је на неслагање у потпуности код 3,1% анкетираних, неслагање 8,5% испитаника, став да се нити слажу нити се не слажу код 24,6% учесника анкете, чак 59,2% учесника анкете се позитивно изразило, а у потпуности се сложило 4,6% учесника анкете.

Констатација да манифестације пружају туристима високо квалитетан доживљај током боравка на Косову и Метохији (променљива П55) наишла је на став потпуног неслагања код 8,5% учесника анкете, на негативан став код 32,3% анкетираних, на став да се нити слажу нити да се не слажу код 33,8% испитаника, на позитиван одговор код 23,1% испитаника и да се у потпуности слажу код 2,3% анкетираних учесника анкете.

У Табели.23 приказане су корелације између променљивих П49-П55, које описују оцене анкетираних о манифестацијама културе, традиције и историје Косова и Метохије.

Променљива П49 (манифестације презентују културу, традицију и историју Косова и Метохије) је у позитивној корелацији са променљивом П54 (програм манифестација је интересантан за посетиоце), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П50 (манифестације су посећене од стране туриста) је у позитивној корелацији са променљивом П54 (програм манифестација је интересантан за посетиоце), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и позитивно корелисан са променљивом П52 (информације о манифестацијама су доступне у промотивним материјалима - брошуре, водичи, каталози и др.) и негативно корелисан са променљивом П53 (Манифестације су заступљене у туристичкој понуди током целе године) статистички значајно на нивоу п<0,05. Ово израчунавање показује важност систематског приступа организовања туристичке понуде, од пружања информација о манифестацијама да ли су доступне у промотивним материјалима - брошуре, водичи, каталози и др., осмишљавања квалитетног програма манифестација који би био интересантан за посетиоце, до циља да су манифестације посећене од стране туриста.

Променљива П51 (манифестације прате додатни садржаји за провођење слободног времена туриста) је у позитивној корелацији са променљивом П55 (манифестације пружају туристима висококвалитетан доживљај током боравка на Косову и Метохији), статистички значајно на нивоу п<0,05. Овај резултат показује важност систематског приступа организовања туристичке понуде и нуђење додатних туристичких садржаја за провођење слободног времена

туриста, чиме се туристима нуди висококвалитетан доживљај током боравка на Косову и Метохији.

Променљива П52 (информације о манифестацијама су доступне у промотивним материјалима - брошуре, водичи, каталози и др.) је у позитивној корелацији са променљивом П53 (Манифестације су заступљене у туристичкој понуди током целе године.), статистички значајно на нивоу п<0,01. И овај резултат показује важност систематског приступа организовања туристичке понуде информисање заинтересованих о манифестацијама, припремање увек доступних промотивних материјала у форми брошура, водича, каталога и др., како би туристички капацитети били у туристичкој понуди током целе године.

Табела.23 Корелације између променљивих П49-П55, које описују оцене анкетираних о манифестацијама културе, традиције и историје Косова и Метохије

	П50	П51	П52	П53	П54	П55
П49	-0,044	0,135	-0,043	-0,055	0,216*	-0,076
П50		0,127	0,187*	0,120	0,232+	-0,191*
П51			0,106	-0,076	0,041	0,223*
П52				0,335+	-0,147	0,104
П53					-0,047	0,041
П54						-0,088

*+корелације значајне на нивоу п<0,05; *корелације значајне на нивоу п<0,05; необележене корелације нису статистички значајне*

2.5. Афирмација туристичких садржаја на Косову и Метохији

На питање које су институције најзначајније за афирмацију и укључивање културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма Косова и Метохије? Понуђени одговори у анкетном листу били су: Културни центар "Драгиња Жарковић" (променљива П56), Библиотека "Вук Караџић" (променљива П57), Канцеларија за Косово и Метохију-Влада Републике Србије (променљива П58), Европска Унија, Савет Европе, UNESCO (променљива П59), Привремене институције Косова (променљива П60), Туристичка организација (променљива

П61), Локална самоуправа општина Косова и Метохије (променљива П62), Хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке (променљива П63) и остало (променљива П64).

На питање из анкетног листића да ли културни центар "Драгица Жарковић" (променљива П56) афирмише и укључује културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма Косова и Метохије, позитивно је одговорило 30,8% испитаника, а 69.2% се изјаснило негативним одговором.

На питање да ли библиотека "Вук Караџић" афирмише и укључује културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма (променљива П57), 80% испитаника је одговорило негативно, а 20% је одговорило позитивно.

Питање да ли канцеларија за Косово и Метохију-Влада Републике Србије афирмише и укључује културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма (променљива П58) 37,7% испитника се изјаснило негативно, док је 62,3% испитаника позитивно одговорило на ово питање.

На питање да ли Европска Унија, Савет Европе, UNESCO афирмишу и укључују културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма (променљива П59) 63,8% испитаника се позитивно изјаснило, а 36,2% испитаника је одговорило негативно. Променљива П2, која показује узраст испитаника студије је била значајна при формирању одговора испитаника, статистички значајно на нивоу п<0,01.

На питање да ли привремене институције Косова афирмишу и укључују културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма (променљива П60), 56,9% испитаника се негативно изјаснило, а 43,1% испитаника се позитивно изјаснило. Променљива П4, која показује место боравка испитаника студије је била значајна при формирању одговора испитаника, статистички значајно на нивоу п<0,01.

На питање да ли туристичка организација афирмише и укључује културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма (променљива П61) позитивно је одговорило 52,3% анкетираних, а 47,7% испитиваних учесника анкете се негативно изразило.

На питање да ли локална самоуправа општина Косова и Метохије афирмише и укључује културну баштину и стваралаштво у понуду културног

туризма (променљива П62), 46,2 испитаника се позитивно изразило, а 53,8% није дало позитиван одговор.

На питање да ли хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке активности афирмише и укључује културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма (променљива П63), позитивно је 68,5% испитаника, а негативно се изразило 31,5% учесника анкете.

На питање да ли постоје још неке институције које нису поменуте у анкетном листу, а да афирмишу и укључују културну баштину и стваралаштво у понуду културног туризма (променљива П64), 98,5% испитаника се негативно изразило, а 1,5% испитаника се изразило позитивно.

У табели. 24 приказане су Корелације између променљивих П56-П64, које описују афирмација туристичких садржаја на Косову и Метохији.

Променљива П56 (Културни центар "Драгица Жарковић" као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуди културног туризма) је у позитивној корелацији са променљивама П58 и П60 (Канцеларија за Косово и Метохију-Влада Републике Србије и Привремене институције Косова као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма), у негативној корелацији са променљивама П57 и П59 (библиотека "Вук Караџић" и Европска Унија, Савет Европе, UNESCO као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П57 (библиотека "Вук Караџић" као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) је у позитивној корелацији са променљивом П59 (Европска Унија, Савет Европе, UNESCO као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) и негативној корелацији са П60 (привремене институције Косова), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и у позитивној корелацији са П63 (Хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке организације), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П58 (Канцеларија за Косово и Метохију-Влада Републике Србије као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) је у негативној корелацији са променљивом П59 (Европска Унија, Савет

Европе, UNESCO као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) и негативној корелацији са променљивом П63 (Хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке организације), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П59 (Европска Унија, Савет Европе, UNESCO као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) је у негативној корелацији са променљивом П60 (Привремене институције Косова као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) и позитивној корелацији са променљивом П63 (Хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке организације), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П60 (Привремене институције Косова као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) је у негативној корелацији са променљивом П63 (Хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке организације), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П61 (Туристичка организација као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) је у позитивној корелацији са променљивом П63 (Хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке организације), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и са променљивом П62 (локална самоуправа општина Косова и Метохије као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма), статистички значајно на нивоу п<0,05.

П62 (локална самоуправа општина Косова и Метохије као афирматор културне баштине и стваралаштва у понуду културног туризма) је у позитивној корелацији са променљивом П63 (Хотелијери, приватне туристичке агенције и други носиоци туристичке организације), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Табела.24 Корелације између променљивих П56-П64, које описују афирмација туристичких садржаја на Косову и Метохији

	П57	П58	П59	П60	П61	П62	П63	П64
П56	-0,539^{+}	0,336^{+}	-0,570^{+}	0,337^{+}	-0,089	-0,127	-0,368^{+}	-0,051
П57		-0,162	0,502^{+}	-0,235^{+}	0,016	0,124	0,194*	0,093
П58			-0,267^{+}	0,120	-0,041	-0,063	-0,252^{+}	0,099

П59	-0,454^{+}	0,073	0,001	0,519^{+}	-0,096
П60		-0,037	-0,180	-0,214*	0,020
П61			0,221^{+}	0,273^{+}	0,004
П62				0,175*	-0,008
П63					0,049

$^{+}$*корелације значајне на нивоу п<0,05;* **корелације значајне на нивоу п<0,05; необележене корелације нису статистички значајне*

2.6. Унапређење понуде културног туризма Косова и Метохије

На питање број 10 који би од понуђених елемената допринели унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије? Предложено је неколико одговора које су заокруживали учесници анкете, а понуђени одговори су били: здравствении, бањски туризам (променљива П65), Организација гастрономских манифестација (променљива П66), Креирање културних рута (променљива П67), Повезивање понуде културног туризма Косова и Метохије са понудом околних држава, који имају Променљива П68), Организација већег броја манифестација током целе године (променљива П69), Транзитни туризам (променљива П70), Сарадња носилаца туристичке понуде иинституција културе на иновирању постојеће понуде културног (променљива П71), Правна регулатива о очувању, заштити и коришћењу локалитета културно- историјског наслеђа (променљива П72), Употпуњавање понуде културног туризма додатним садржајима као што су активни одмор, спорт (променљива П73), Манастирске туре (променљива П74) и Остало (променљива П75).

На питање да ли ће здравствени и, бањски туризам допринети унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије (променљива П65), 13,1% испитаника се изјаснило негативно, а 86,9% анкетираних је одговорило позитивно. Променљива П3, која описује образовање испитаника ове анкете показала се значајном, статистички значајна на нивоу п<0,05, а променљива П1 која описује пол испитаника се показала статистички значајном приодређивању одговора испитаника на ово питање, статистички значајно на нивоу п<0,10.

На питање да ли ће организација гастрономских манифестација допринели унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије

(променљива П66), 73,1% учесника се негативно изразило, а 26,9% је дало позитиван одговор на ово питање. Променљива П2, која описује узраст испитаника ове анкете показала се значајном, статистички значајна на нивоу п<0,05.

На питање да ли ће креирање културних рута допринети унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије (променљива П67), 47,7% испитаника се негативно изразило, а 52,3% испитаника се изразило позитивно. Променљива П2, која описује узраст испитаника ове анкете показала се значајном, статистички значајна на нивоу п<0,10.

На питање да ли ће повезивање понуде културног туризма Косова и Метохије са понудом околних држава, допринети унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије (променљива П68), позитивно је одговорило 42,3% испитаника, а негативно 57,7%.

На питање да ли ће организација већег броја манифестација током целе године допринети унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије (променљива П69), негативно је одговорило 65,4% испитаника, а 34,6% анкетираних се позитивно изјаснило.

На питање да ли ће транзитни туризам године допринети унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије (променљива П70), негативно је одговорило 83,8% испитаника, а позитивно 16,2% испитаника. Променљива П2, која описује узраст испитаника ове анкете показала се значајном, статистички значајна на нивоу п<0,10.

На питање да ли ће сарадња носилаца туристичке понуде и институција културе на иновирању постојеће понуде културног садржаја допринети унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије (променљива П71), негативно је одговорило 81,5% испитаника, а 18,5% испитаника се позитивно изјаснило.

На питање да ли ће правна регулатива допринети очувању, заштити и коришћењу локалитета културно-историјског наслеђа (променљива П72), позитивно је одговорило 43,1% испитаника, а 56,9% испитаника је негативно одговорило.

На питање да ли ће употпуњавање понуде културног туризма додатним садржајима као што су активни одмор и спорт допринети унапређењу понуде

културног туризма Косова и Метохије (променљива П73), 51,5% испитаних је одговорио позитивно, а 48,5 се изјаснило негативним одговором.

На питање да ли ће манастирске туре допринети унапређењу понуде културног туризма Косова и Метохије (променљиве П74), позитивно је одговорило 79,2% учесника анкете, а негативно 20,8% испитаника.

На питање да ли постоји неки други начин, који није предложен у овој анкети за унапређење понуде културног туризма Косова и Метохије (променљива П75), учесници су одговорили на не постоји (98,5%), а позитивно је одговорило 1,5%.

На основу Табеле.25 може се закључити да је променљива П65 у негативној корелацији са променљивом П69 (здравствени, бањски туризам), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и у позитивној корелацији са променљивом П66 (Организација гастрономских манифестација) и негативној корелацији са променљивом П74 (Манастирске туре), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П66 (Организација гастрономских манифестација) је у позитивној корелацији са променљивом П67 (Креирање културних рута) и негативној корелацији са променљивом П68 (Повезивање понуде културног туризма Косова и Метохије са понудом околних држава), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П67 (Креирање културних рута) је у позитивној корелацији са променљивом П70 (Транзитни туризам) и негативној корелацији са променљивом П74 (Манастирске туре), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П68 (Повезивање понуде културног туризма Косова и Метохије са понудом околних држава) је у позитивној корелацији са променљивом П72 (Правна регулатива о очувању, заштити и коришћењу - историјског наслеђа), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П69 (Организација већег броја манифестација током целе године) је у позитивној корелацији са променљивом П73 (Употпуњавање понуде културног туризма додатним садржајима као што су активни одмор, спорт), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и са променљивом П74 (Манастирске туре), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П71 (Сарадња носилаца туристичке понуде и институција културе на иновирању постојеће понуде културног садржаја) је у негативној корелацији са променљивом П72 (правна регулатива о очувању, заштити и коришћењу локалитета културно-историјског наслеђа), а променљива П73 (Употпуњавање понуде културног туризма додатним садржајима као што су активни одмор, спорт) је у позитивној корелацији са променљивом П74 (Манастирске туре), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Табела.25 Корелације између променљивих П56-П64, које описују афирмацију туристичких садржаја на Косову и Метохији

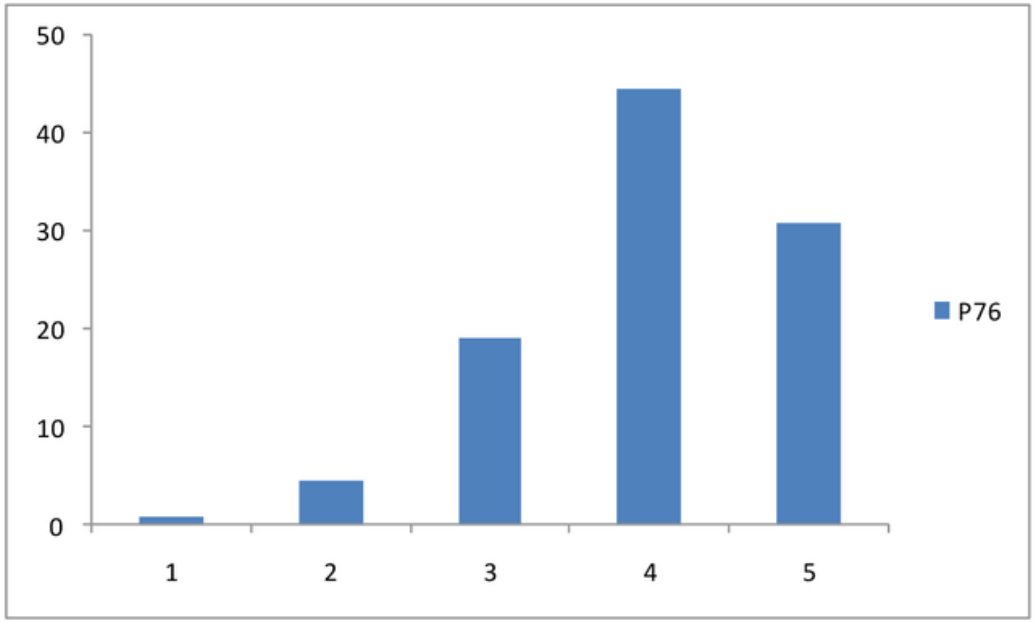
	П66	П67	П68	П69	П70	П71	П72	П73	П74	П75
П65	0,188*	0,001	-0,008	-0,290+	0,042	0,003	0,032	0,057	-0,193*	-0,136
П66		0,436+	-0,257+	0,099	0,026	0,078	-0,069	0,107	-0,145	0,064
П67			-0,105	0,036	0,189*	0,032	0,007	0,065	-0,205*	0,118
П68				-0,067	0,106	0,111	0,185*	0,068	-0,062	-0,020
П69					-0,137	0,124	-0,154	0,269+	0,221*	0,039
П70						-0,033	0,069	0,143	0,041	0,119
П71							-0,293+	-0,046	0,007	0,105
П72								0,020	0,023	-0,145
П73									0,265+	-0,122
П74										-0,065

+*корелације значајне на нивоу п<0,05;* *корелације значајне на нивоу п<0,05; необележене корелације нису статистички значајне*

2.7. Туризам као делатност која доприноси економском опоравку КиМ

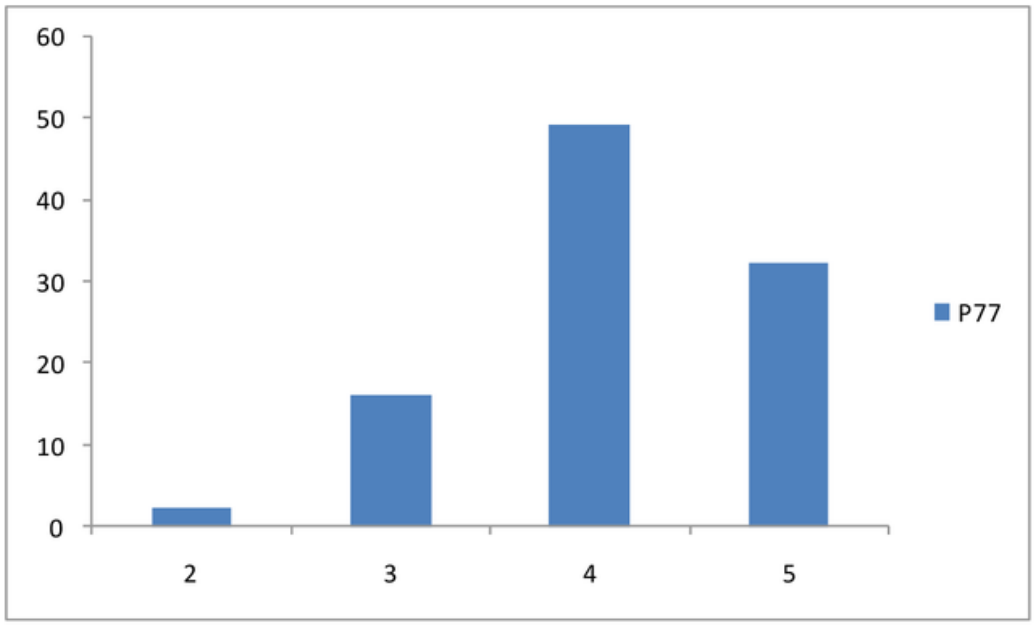
На питање број 11 да се оцени у којој мери развој туризма утиче на економски опоравак (променљива П76), уписане оцене су биле: 1 (0,8% анкетираних), 2 (4,6% испитаника), 3 (19,2% испитаних), 4 (44,6% одговора) и 5 (30,8% оцена). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика 15. који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена

за ово питање износила је 4,00. Статистички значајан утицај на нивоу п<0,05, на одговор на ово питање имала је променљива П2, која показује узраст испитаника.

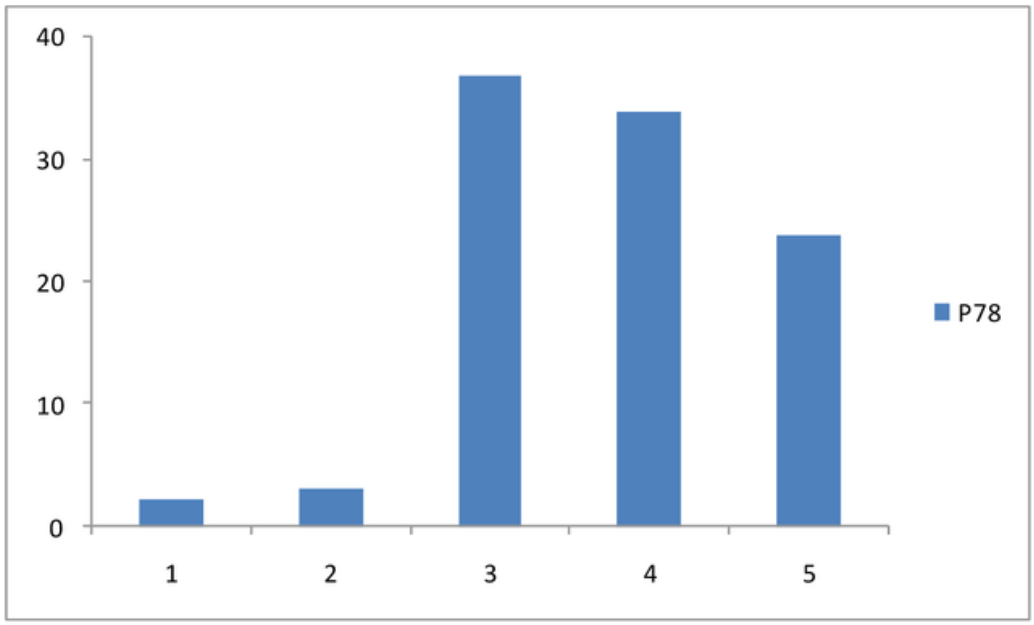
Слика.29 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П76 (у којој мери развој туризма утиче на економски опоравак)

На питање број 12 да се оцени у којој мери је очување културно-историјског наслеђа важно за економски опоравак (променљива П77), оцене уписане у анкету су биле: 2 (код 2,3% анкетираних), 3 (за 16,2% испитаника), 4 (за 49,2% испитаних у анкети) и 5 (код 32,3% анкетираних). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика 16, који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 4,12.

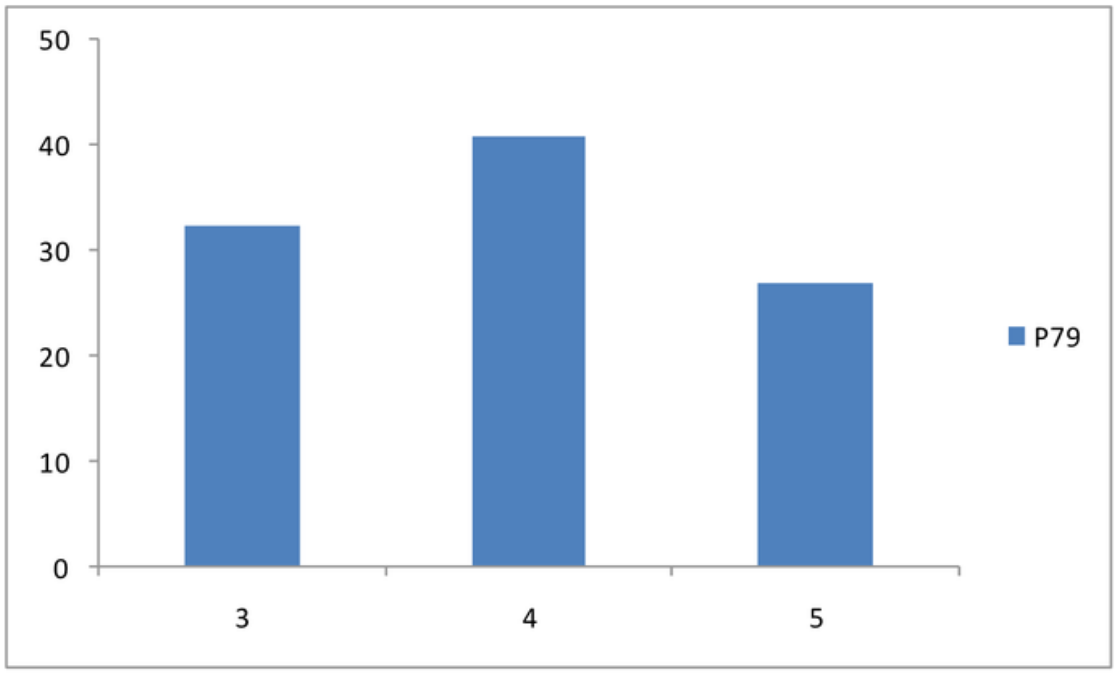
Слика.30 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П77 (у којој мери је очување културно-историјског наслеђа важно за економски опоравак)

На питање број 13 у којој мери је економски опоравак важан за процес помирења на територији Косова и Метохије (променљива П78), добијени су следећи одговори: 1 (2,3% испитаника), 2 (3,1% анкетираних), 3 (36,9 % одговора у анкети), 4 (33,8% одговора) и 5 (23,8% испитаника у анкети). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика 17. који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,74. Статистички значајан утицај на нивоу п<0,10, као одговор на ово питање имала је променљива П2, која показује узраст испитаника.

Слика.31 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П78 (у којој мери је економски опоравак важан за процес помирења на територији Косова и Метохије)

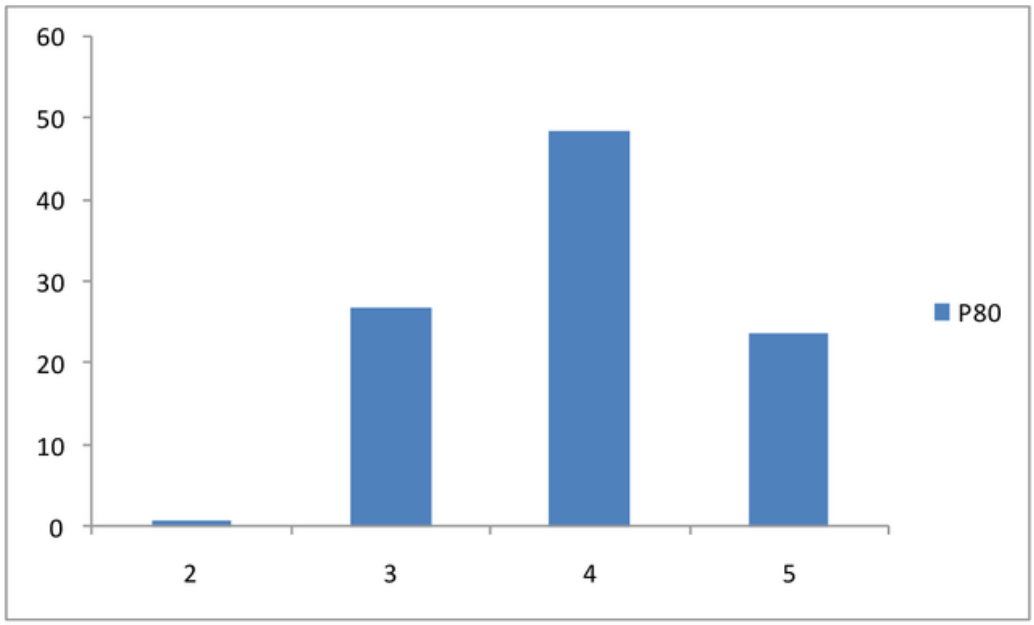
На питање број 14 у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту привредних грана (променљива П79), добијени су следећи одговори: 3 (32,3% одговора), 4 (40,8% испитаника) и 5 (26,9% одговора учесника у анкети). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика 18. који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,95.

Слика.32 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П79 (у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту привредних грана)

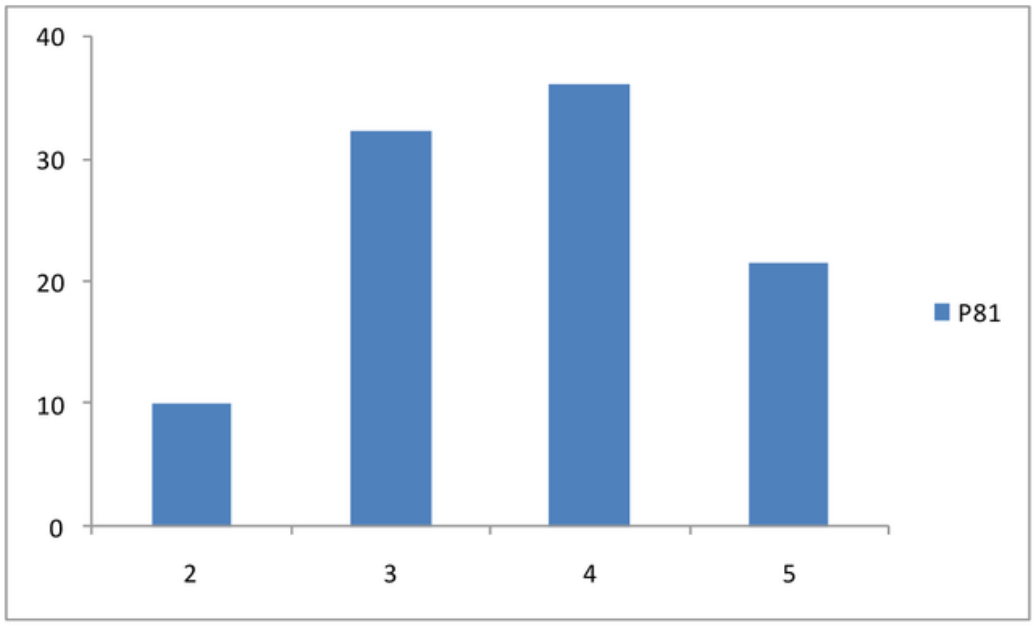
На питање број 15 у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма, добијени су следећи одговори (променљива П80): 2 (0,8% испитаника), 3 (26,9% испитаника), 4 (48,5 одговора у анкетама) и 5 (23,8% анкетираних).

На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика.33 који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,95.

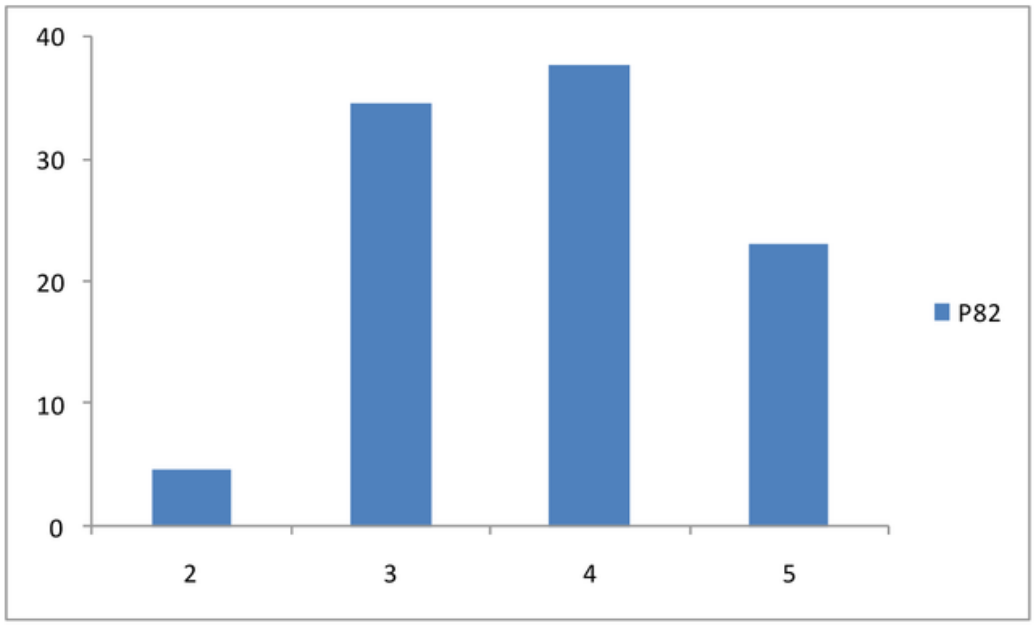
Слика.33 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П80 (у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма)

На питање број 16 колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији (променљива П81), добијени су следећи одговори: 2 (10,0% одговора), 3 (32,3% одговора испитаника), 4 (36,2% одговора) и 5 (21,5% одговора испитаника). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика 20. који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,69.

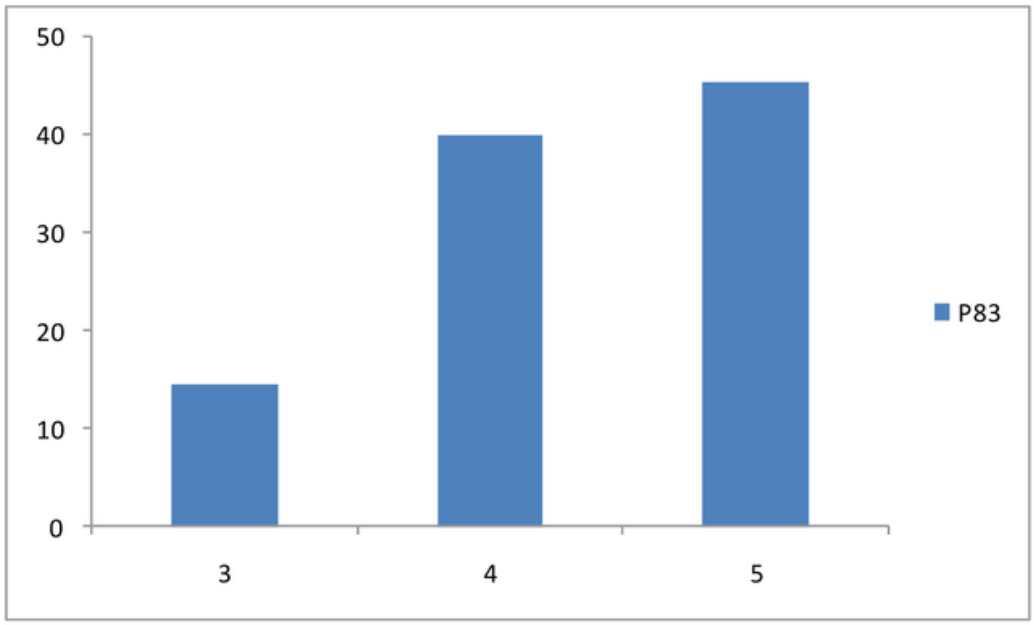
Слика.34 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији)

На питање број 17 у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду (оцена П82), добијени одговори су били: 2 (код 4,6% испитаника), 3 (за 34,6% одговора), 4 (за 37,7% анкетираних) и 5 (за осталих 23,1% анкетираних). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика.21 који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,79.

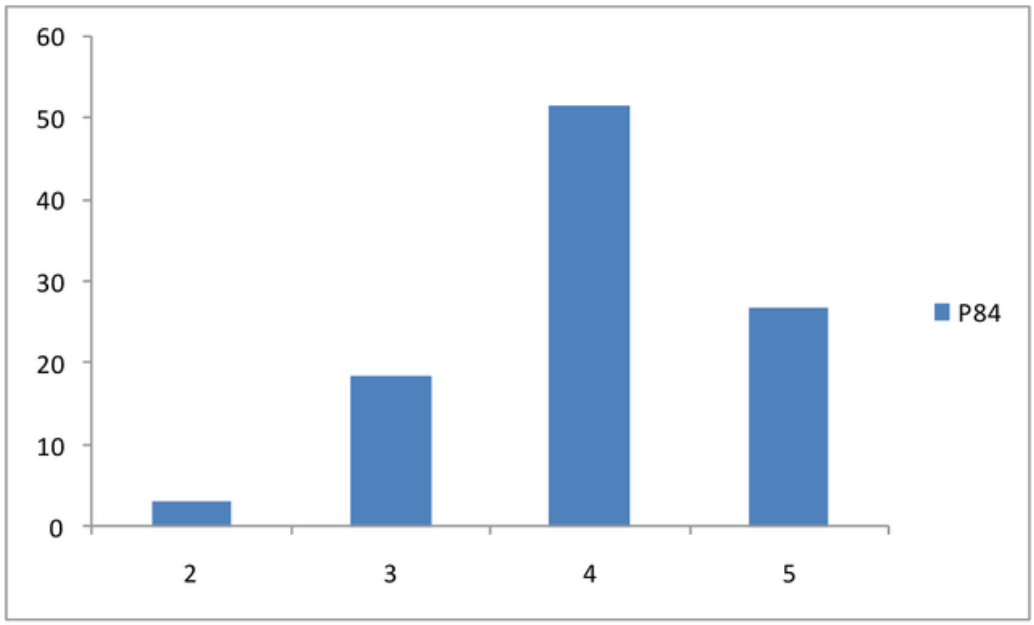
Слика.35 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду)

На питање број 18 колико је важна сарадња са локалном заједницом за туристичку понуду (питање П83), добијени су следећи одговори: 3 (14,6% одговора), 4 (40,0% испитаника) и 5 (45,4% анкетираних). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика.36 који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 4,31.

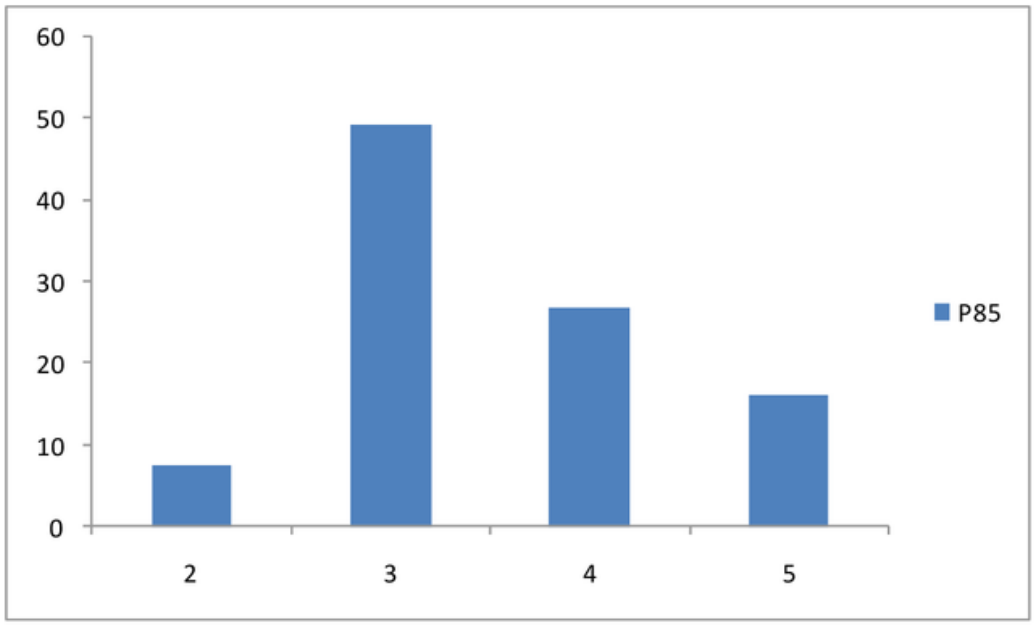
Слика.36 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П83 (колико је важна сарадња са локалном заједницом за туристичку понуду)

На питање број 19 колико је важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва (променљива П84), добијени су следећи одговори: 2 (3,1% одговора), 3 (18,5% испитаника), 4 (51,5% одговора испитаника) и 5 (26,9% одговора). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика 27. који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 4,02. Статистички значајан утицај на нивоу п<0,10, на одговор на ово питање имала је променљива П1, која показује пол испитаника.

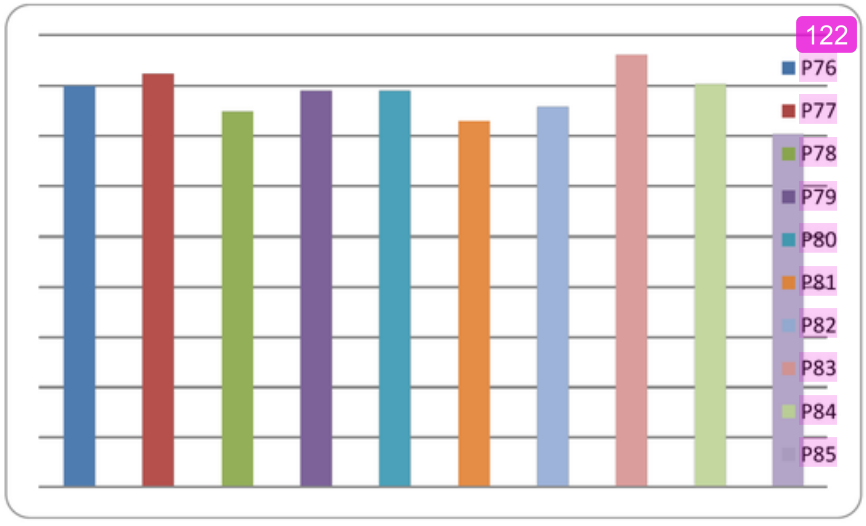
Слика.37 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П84 (колико је важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва)

На питање број 20 колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно-историјског наслеђа (променљива П85), добијени су следећи одговори: 2 (7,7% одговора), 3 (49,2% одговора), 4 (26,9% испитаника) и 5 (16,2% анкетираних). На основу прикупљених оцена нацртан је хистограм, слика 38. који показује расподелу учестаности појединих оцена. Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,52.

Слика.38 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно- историјско гнасленђа).

Графикон 6: Приказ средње вредности променљивих П76-П85

Извор: Аутор, сопствена истраживања

На графикону 6. написане су корелације између променљивих П76-П85, које описују могућности економског опоравка на Косову и Метохији.

Променљива П76 (у којој мери развој туризма утиче на економски опоравак) је у позитивној корелацији са променљивама П77 (у којој мери је очување културно-историјског наслеђа важно за економски опоравак), П78 (у којој мери је економски опоравак важан за процес помирења на територији Косова и Метохије), П80 (Оцените у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма), П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији), П83 (колико је важна сарадња са локалном заједницом за туристичку понуду), П84 (колико је важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва) и П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно-историјског наслеђа;), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П77 (у којој мери је очување културно-историјског наслеђа важно за економски опоравак) је у позитиној корелацији са променљивама П78 (у којој мери је економски опоравак важан за процес помирења на територији Косова и Метохије), П79 (Оцените у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту привредних грана), П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији), П83 (колико је важна сарадња са локалном заједницом за туристичку понуду), П84 (колико је важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва) и П85, статистички значајно на нивоу п<0,01, а такође и позитивно корелисана са променљивом П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П78 (у којој мери је економски опоравак важан за процес помирења на територији Косова и Метохије) је у позитивној корелацији са променљивама П79 (Оцените у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту привредних грана), П80 (Оцените у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма), П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији) и П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду), статистички значајно на нивоу п<0,01, као и позитивно

корелисана са променљивама П84 (колико је важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва) и П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно-историјског наслеђа;), статистички значајно на нивоу п<0,05.

Променљива П79 (Оцените у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту привредних грана) је позитивно корелисана са променљивама П80 (Оцените у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма), П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији), П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду) и П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно-историјског наслеђа), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П80 (Оцените у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма) је позитивно корелисана са променљивама П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиштена Косову и Метохији), П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду) и П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно- историјског наслеђа), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији) је позитивно корелисана са променљивама П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду) и П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно-историјског наслеђа), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду) је позитивно корелисана са променљивом П85, статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П83 (колико је важна сарадња са локалном заједницом за туристичку понуду) је позитивно корелисана са променљивама П84 (колико је

важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва) и П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно-историјског наслеђа;), статистички значајно на нивоу п<0,01.

Променљива П84 (колико је важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва) је позитивно корелисана са променљивом П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно-историјског наслеђа;).

Табела.26 Корелације између променљивих П76-П85, које описују могућности економског опоравка на Косову и Метохији

	П77	П78	П79	П80	П81	П82	П83	П84	П85
П76	0,460^{+}	0,229^{+}	0,115	0,278^{+}	0,370^{+}	0,126	0,389^{+}	0,200^{+}	0,323^{+}
П77		0,362^{+}	0,291^{+}	0,122	0,244^{+}	0,195*	0,386^{+}	0,266^{+}	0,327^{+}
П78			0,240^{+}	0,243^{+}	0,301^{+}	0,270^{+}	0,159	0,187*	0,202*
П79				0,461^{+}	0,307^{+}	0,327^{+}	-0,098	0,136	0,244^{+}
П80					0,487^{+}	0,246^{+}	0,071	0,128	0,286^{+}
П81						0,460^{+}	0,178	0,059	0,407^{+}
П82							0,151	0,034	0,264^{+}
П83								0,316^{+}	0,258^{+}
П84									0,299^{+}

$^{+}$*корелације значајне на нивоу п<0,05;* **корелације значајне на нивоу п<0,05; необележене корелације нису статистички значајне*

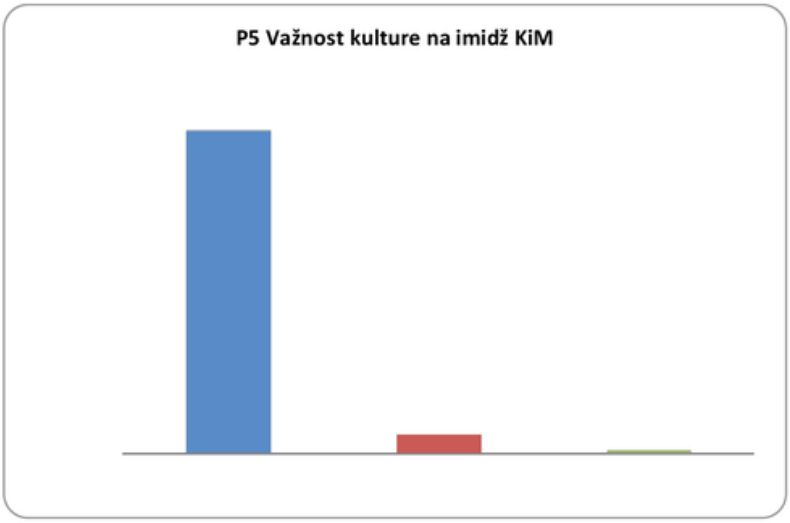
2.8. Оцена потврђивања основне и посебних хипотеза у дисертацији

У раду се пошло од основне хипотезе да **валоризација културних вредности на територији Косова и Метохије доприноси јачању свести свих заинтересованих страна о потреби креирања алата (модела) који су неопходни за њихово препознавање као атрактивног, савременог и конкурентног туристичког производа**. Ова хипотеза је доказана у самој дисертацији навођењем савремене литературе у развијеним земљама, стратешким документима у земљи и резултатима који су добијени анализом ставова испитаника.

Питања број 1 и 2 из Упитника односила су се на ``**препознавање важности културе на имиџ КиМ**`` и оцену ``**да ли на овој територији постоје адекватан потенцијал за развој културног туризм**а.``

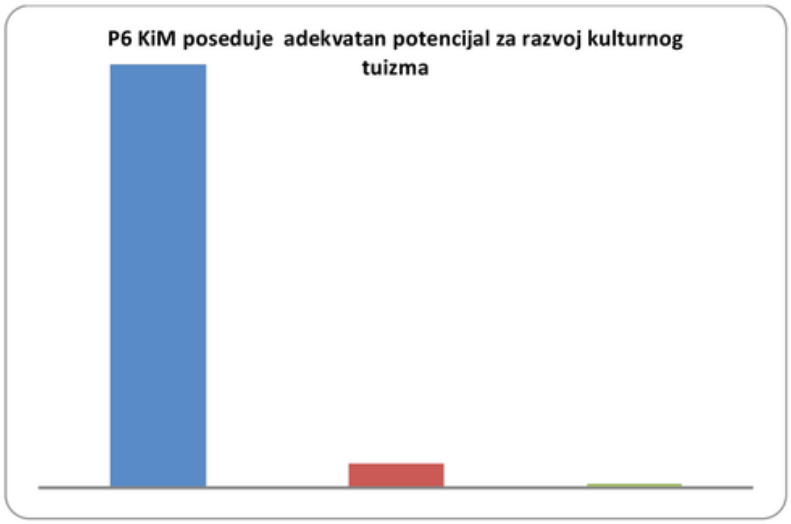
На основу анализе корелација између променљивих П5 и П6, показало се да је степен корелације релативно висок (постоји позитивна корелација p=0,477, статистички значајно на нивоу п<0,001), што указује да култура значајно утиче на имиџ Косова и Метохије (променљива П5) и да Косово и Метохија поседује адекватан потенцијал за развој културног туризма (исказано преко променљиве П6).

Графикон 7: Приказ променљиве П5 у процентима (%)

Извор: Аутор, на основу истраживања

Графикон 8: Приказ променљиве П6 у процентима (%)

Извор: Аутор, на основу истраживања

У дисертацији је приказано богато културно историјско наслеђе чији је значај препознат од стране испитаника ради чега га је неопходно адекватно валоризовати како би се исто препознало као значајно у креирању туристичке понуде у блиској будућности.

Посебна хипотеза 1 да је **очување културно-историјског наслеђа важно за економски опоравак, и процес помирења на територији Косова и Метохије** доказана је резултатима испитаника који су на питање у вези економског опоравка оценили оценама 4 у највећем проценту 49, 2% , и оценом пет 32, 3%. Значи 81, 5 % испитаника су изнели став да је очување културно историјског наслеђа важно за економски опоравак. **Средња оцена за ово питање је 4, 12.**

Такође на Питање које се односило на проценат помирења испитаници су највећим оценама одредили свој став. Са оценом четири их је оценило 33, 8 % испитаника, а са оценом пет 23 , 8 % испитаника, њих укупно 57, 6% мисли да је очување културно историјског наслеђа важно за процес помирења, нарочито након мартовског насиља када је огроман број српких светиња уништен у њему. **Средња оцена за ово питање износи 3, 74.**

На питање број 15 која се односи на посебну хипотезу **о унапређењу инфраструктуре и безбедности које доприноси расту културног туризма и јачања свих осталих привредних грана;** испитаници су највећим оценама изнели свој став на следећи начин. Са оценом четири их је оценило 48, 5 % испитаника, а са оценом пет 23 , 8 % испитаника, њих укупно 72,3% . **Средња оцена за ово питање износи 3, 95.** Ова посебна хипотеза је доказана и у извештајима водећих светских организација и многим радовима наведеним у коришћеној литератури приликом израде тезе , где се туристичка инфраструктура као и инфраструктура генерално и безбедност туриста спомињу као важни фактори развоја туризма (нпр. У Извештају и конкурентности у туризму за 2013. годину.[252]

Посебна хипотеза да је ``**развој иновативног туристичког производа и маркетинг дестинације у сарадњи са локалном заједницом е основ одрживог туризма**`` јесте препозната од стране испитаника. Они су оценом четири , њих 36,2% одговорили, а са оценом пет 21,5% , значи њих 57,7%. **Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,69**. Такође, су испитаници одговорили и у којој мери је важан маркетинг за туристичку понуду (променљива П82), оценом 4 (37,7% анкетираних) и оценом пет (23,1% анкетираних). **Средња вредност оцена за ово питање износила је 3,79.**

Посебна хипотеза која се односила на усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа са свим заинтересованим странама као основе развоја демократске заједнице (друштва) је такође идентификована од стране испитаника, али је отежавајућа околност ове потхипотезе нерешен статус КиМ и нарочито неповољан положај српске мањине на КиМ , и Српске православне цркве у чијем власништву се налази највећи део највреднијег наслеђа.

96

[252] *Travel Tourism Competetiveness Report, 2013,* http://www3.weforum.org /docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf

Такође, доказано је да савремени туриста који дестинације одређује на основу личног искуства стално трага за новим туристичким производима. Начин на који се могу смањити маркетиншки трошкови и допринети адекватној заштити културно-историјског наслеђа је питање за многобројне учеснике у процесу али и за вештине и квалитет људских ресурса у области туристичке делатности.

Посебна хипотеза да се `` **развој културног туризма се обезбеђује учешћем у регионалним иницијативама и свим облицима међународне сарадње које промовишу одрживи развој заједнице угрожене последицама конфликта**`` доказана је многим активностима субјеката међународне заједнице на територији КИМ, у којима се чак и КФОР ангажовао на промовисању културног диверзитета и очувању културно-историјских објеката у многим општинама на КиМ. Такође је ова потхипотеза доказана и анализом многих потписаних споразума, билатералних и мултилатералних са Европском Унијом, многим њеним чланицама али и у иницијативама о развоју културног туризма у земљама на Западном Балкану.

Закључак је да је добро одабрана методологија и њена адекватна примена као и пожртвован рад докторанда у теоријском и емпиријском делу потврдио основну и помоћне хипотезе постављене у дисертације и тиме креирао основу за будућа неопходна истраживања у решавању важног питања валоризације културних вредности у циљу јачања туристичке понуде на територији Косова и Метохије.

ЗАКЉУЧАК

У изради докторске дисертације се кренуло од хипотезе да валоризација културних вредности на територији Косова и Метохије доприноси јачању свести свих заинтересованих страна о потреби креирања алата (модела) који су неопходни за њихово препознавање као атрактивног, савременог и конкурентног туристичког производа. Ова хипотеза је доказана реализацијом истраживачких потпроблема и такође препозната у садржају стратешких докумената и акционих планова. [253] Основна хипотеза је указала на потребу да се процес валоризације осмисли и креира на начин да се избегне популаризација културних вредности појединачне етничке групе која живи на територији Косова и Метохије. Она треба бити осмишљена на начин који узима у обзир многобројне индикаторе, а не искључиво заснована на валоризацији културно-историјског значаја како се то дешавало у прошлости. Искуства развијених земаља у валоризацији културних вредности, пре свега културно историјског наслеђа су од немерљивог значаја у овом процесу. Овај процес неће бити лак ни једноставан због многобројних нежељених околности од којих су пре свега политичка нестабилност и проблем обезбеђења неопходних финансијских средстава у ову сврху. Валоризациони поступак представља интердисциплинарни рад. Процењивање ни једног објекта не може бити рад појединца, нити групе научника из исте научне области. Овај важан задатак треба да обавља група стручњака најразличитијих профила, заправо свих оних који су у ``датом `` случају неопходни. Та група стручњака треба да се састоји од архитекта, грађевинских инжењера историчара, историчара уметности, етнолога, антрополога, археолога, економиста, доносиоца одлука и креатора јавних политика, који сви заједно треба да обаве валоризациони поступак. У овом процесу се треба истаћи посебно улога самог власника објекта често верских заједница али и јавности у целини. Сам процес валоризације треба бити јасан и транспарентан како би се избегле додатне потешкоће и могући анимозитет између етничких заједница. Поступак

[253] Национална Стратегија заштите културног наслеђа 2017-2027 http://www.mkrs-ks.org/repository/docs/srb_strategija_za_naslede.pdf

валоризације се треба обављати са посебним сензибилитетом на територији КиМ имајући на уму тзв. вековни конфликт између Срба и Албанаца. Очекивања да се процес валоризације може обавити у кратком року су нереална зато што је потребно обезбедити довољан број експерата из различитих области, као и већ споменута финансијска средства.

Није непознато да се у историји Републике Србије дешавало да значајан део материјалног и нематеријалног наслеђа остане ван процеса валоризације. Закључак је да је процес валоризације континуиран, динамички процес и да се он никада не може завршити у целости. У развоју друштва су се смењали услови и односи, као и интересовања према одређеним културним вредностима. Многе вредности које су биле у историји запостављане су касније у неким другим временским периодима дефинисане као изузетно важне. Пример је актуелно занемаривање споменика из другог светског рата које је за време владавине Јосипа Броза Тита било дефинисано као приоритетно у процесу заштите, а сада су многи од њих руинирани готово до непрепознатљивости.

И на крају је неопходно истаћи да се у савременом друштву где је новац (капитал) основ моћи све више присутна принцип да се очува само најважније, најкорисније, оно што је самоодрживо и доноси профит који је потребан за његову даљу заштиту. Овај принцип, иако неприхватљив у целости из етичких разлога ипак треба имати на уму. Учесници у процесу валоризације имају велику одговорност да све што постоји у једном друштву класификују у складу са позитивним нормама, и одлуче шта је најважније сачувати за будућа покољења. Наравно, да је могуће у овом процесу очекивати и мање или веће грешке које се требају исправљати у ходу.

У самој изради дисертације важну улогу у креирању закључних препорука су имали и испитаници. Ставови испитаника су потврдили и помоћне хипотезе нпр. да је очување културно-историјског наслеђа важно за економски опоравак, и процес помирења на територији Косова и Метохије. Многобројни пројекти и активности које су уследиле након година сукоба и уништавања вековног наслеђа Срба на територији КиМ дају наду да ће у будућности процес заштите сакралних објеката бити адекватан њиховом значају за локалну и ширу заједницу (међународну с обзиром на статус који поседују многи од њих).

Унапређење инфраструктуре и безбедности значајно доприноси развоју културног туризма и самим тим јачању и осталих привредних грана. Позитивно је да је ово питање препознато као приритетно и многи акциони планови су креирани у циљу унапређења стања инфраструктуре. Нови туристи се одлучују за посету туристичким комплексима са хотелским смештајем, пре него сеоском туризму и праве јасну разлику између ова два типа туризма. Истраживање је показало тежњу испитаника за посећивањем туристичких дестинација које имају духовне садржаје, природне лепоте и традиционалне, завичајне елементе. Резултати истраживања су указали да је неопходан системски приступ организовања туристичке понуде и понуде додатних туристичких садржаја за провођење слободног времена туриста. Само на тај начин би се туристима пружио високо квалитетан доживљај током боравка на Косову и Метохији. Питање информисања заинтересованих о различитим манифестацијама захтева и ангажовање на припреми увек доступних, квалитетних промотивних материјала у форми брошура, водича каталога и другог како би туристички капацитети били у понуди током целе године. Туристи у савременом друштву траже додатне садржаје какви су активан одмор и спорт и ради тога туристичка понуда треба бити обогаћена овим сегментима. На територији КиМ постоје потенцијали за развој авантуристичког туризма који се може комбиновати са одређеним формама културног туризма. Јасне смернице за будући рад у процесу валоризације културних вредносту се огледа и у дефинисаној потреби сарадње и координације туристичких активности са понудама околних држава и препознавању важности израде правне регулативе о очувању, заштити и коришћењу локалитета културно историјског наслеђа. Усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа са свим заинтересованим странама је основ развоја демократске заједнице (друштва). Ради тога се развој културног туризма и обезбеђује учешћем у регионалним иницијативама и свим облицима међународне сарадње које промовишу одрживи развој заједнице угрожене последицама конфликта.

Развој иновативног туристичког производа и маркетинг дестинације у сарадњи са локалном заједницом је основ одрживог туризма ради чега се прецизније морају дефинисати улоге свих актера у овом процесу. Одређени дисонантни тонови су последица недеакватног степена безбедности на

одређеним деловима КиМ што такође треба имати на уму. Иновација у развоју туризма треба бити препозната кроз креирње до сада непостојећих производа на тржишту који ће пратити жеље туриста. Такав прооизвод треба да инкорпорира посету сакралним објектима који би у себе укључивао и едукативне активности али и уживање у локалним производима других привредних грана. Гастро туризам и еко туризма као и оживљавање малих сеоских домаћинстава такође може бити важно за будући развој туризма на КиМ. При томе треба имати на уму правило да нови туристички производи имају за циљ смањење маркетиншких трошкова и значајније одвајање за саму заштиту културно-историјског наслеђа. Савремене технологије и унапређење саме услуге корисницима у овом процесу су незаменљиве.

На крају с обзиром на околности значајно је нагласити да је у свакодневном раду потребно уложити много више напора да се КиМ препозна као респектабилна туристичка дестинација због недавног конфликта који је ову територију приказивао на крајње непопуларан начин. Истраживања широм света су потврдила да пост-конфликтне области какво је и КиМ требају обезбедити додатне захтеве како би туристичка понуда била богатија и препозната на тржишту. Ти додатни услови су: 1. Стално представљање КиМ као безбедне дестинације у региону и свету; 2. Инестиција у све облике инфраструктуре; и 3. Фокусирање на управљање могућим ризима

Унапређење и понуда нових производа базираних на искуству.[254]

Култура, туризам и културни диверзитет су за развој Косова важно тројство. У периоду стагнације, значајне економске кризе и одређеног разочарања становништва високом стопом незапослености и лошом економском ситуацијом сваки корак ка већем броју радних места, и бољим условима живота и рада значи напредак ка одрживом развоју друштва. Валоризација културних вредности је на том путу један од најважнијих задатака који из прошлости води ка будућности која може и треба бити значајно другачија.

ЛИТЕРАТУРА

[254]CBI. Product Fact Sheet. EU Tourism to post conflict areas. www.cbi.eu(www.cbi.eu)

1. Amy Gutmann A. (1993), The challenge of multiculralism in political ethics. Philososphy and Public Affairs 22 (3)
2. Albalate D, Fageda X. (2016), High speed rail and tourism: Empirical evidence from Spain. Transportation Research Part A: Policy & Practice [serial online] ;85: 174-185. Available from: Academic Search Premier, Ipswich, MA. Accessed January 14, 2017.
3. Aerodrom Priština,www.airportpristina.com
4. Arjo Klamer, (2004), Cultural Goods are good for More than their economic Value pp. 138-162 Culture and Public Action, Vijayendra Rao, Michael Walton Stanford University Press, Stanford University, California, 2004 Interntional Bank for Reconstruction and Devlopment, The World Bank
5. Arjo Klamer, The Value of Culture On the realtionship between economics and arts. Amsterdam University Press Amsterdam, 1996.
6. Alberini, A. and Longo, A. (2006) 'Combining the travel cost and contingent valuation behavior methods to value cultural heritage sites: Evidence from Armenia' *Journal of Cultural Economics* 30 287-304
7. Belloni R.(2009), "European Integration anf the Western Balkans": lessons prospects and obstacles Journal of Balkan and Near Eastern Studies Volume 11.Number 3.
8. Berhart K. D.(2010), "Abeceda prava Evropske unije", Kacelarija za publikacije Evropske unije, Luksemburg, http://euinfo.rs/files/Publikacije-srp/ 10 _Abeceda prava EU.pdf
9. Beogradska otvorena škola Danijela Božović. (2016), http://eupregovori.bos.rs /progovori-o-pregovorima/arhiva-vesti/291/2016/11/11/izvestaj-evropske-komisije -za-2016_-jaka-dvojka-za-srbiju.html 11. Nov 2016. Izveštaj Evropske komisije za 2016: Jaka dvojka za Srbiju
10. Bruce P. (2000), The roles of transport system in destination development, Tourism Management, Vol 21
11. Buhalis D., A.M. Tjoa., Jafari J., (editors), (1998=, Information and communication technologies in tourism: IT and the dynamic tourism market place, Conference proceedings ENTER'98, Istanbul, 21-23 January, 1998, Spinger-Verlag, Wien.
12. Buhalis, D Information and telecommunication technologies as a strategic tool for tourism enhacement at destination region. In book Information and Communication Technologies in Tourism Proceedings of the International Congference Innsbruk, Austria , Eds Stefan Klien, Beat Schmidt A Min Tjao, Hannes Werthmer .1996 . Springer Company Science str. 133
13. Bedate A, Herrero L.C. Sanz J.A. (2004), Economic valorization of the cultural heritage: application to four case studies in Spain.Journal of Cultural Heritage, Volume 5 Issue 1
14. Bateman, I., Carson, R. T., Day, B., Hanemann, M., Hanleys, N., Hett, T., Jones-Lee, M., Loomes, G., Mourato, S., Ozdemiroglu, E., Pearce, D., Sugden, R. and Swanson, J. (2002) *Economic valuation with stated preference techniques: a manual*.Edward Elgar: Cheltenham

15. Bulscu Bognár, Zsolt Almási. 2014 Transfigurations of the European Identity. Cambridge Scholars Publishing, UK.
16. Bouchenski M.(2004), General Vice Director for Culture at UNESCO Universal Forum of Cultures Tourism Culture and Susuatianbale decvelopment Mike Robinskon David Picard Prograne Cultural Tourism Development, Division of culture policies abd intercultural dialogue Culture sector UNESCO.
17. Cvijetić S. "The name game: Nomen est Omen? Central European ReviewVol 1, No 23 29 novembra 1999 www.ce-review.org/99/23/cvijetic23.html
18. Caws P.(1994), Identitity: Cultural. trsnscultural and Multicultural: In David T Goldebrg Multiculturalism Cambridge Blackwell 371-387
19. Center for Responsible Travel CREST http://www.responsibletravel.org /who WeAre/CREST% 20 Milestones%202015%20Update_Final.pdf
20. CREST Center for Responsible Travel 2016 Trends &Statistics 2016 Tresserras, J 2014 El Toursmo Naranja, el Color del Turismo Cultural y Creativo. Revista de Economia Creativa . Santiago Creativo (1) , pp 51-52http://www.responsi bletravel.org/whoWeAre/ CREST%20Milestones% 20 2015 %20Update_Final.pdf
21. Crni bilans nesreća na Kosovu 200.000 nesreća, 2000 smrtnih slučajevam Septembar (2015).http://kossev.info/strana/arhiva/crni_bilans _na_kosovu 200000 nesreca_2000_smrtnih_slucajeva/629
22. Culture and Public Action, Vijayendra Rao, Michael Walton Stanford University Press, Stanford University, California, (2004), Interntional Bank for Reconstruction and Devlopment, The World Bank
23. CHCFe Cultural Heritage counts for Europe Project 2015 Summary Report
24. Cros Hilary 2000 Planning for sustainable cultural heritage Tourism in Hong Kong Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council, SAR
25. CBI. Product Fact Sheet. EU Tourism to post conflict areas. www.cbi.eu(www.cbi.eu)
26. Chen Z., Haynes K E., (2012), Tourism Industry and High Speed Rail-Is there a linkage Evidence from China s High Speed Rail development, George Mason University School of Public Policy
27. Ćirilov, J., (2007), Kulturno i prirodno blago u Srbiji na listi UNESCO, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad
28. Ćirković S. M.(1989), Kosovo i Metohija u srednjem veku/Kosovo and Metohija in Middle Ages, u Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji/Kosovo and Metohia in Serbian history Belgrade; Miranda Vickers , The Albanians.A Modern history London, New York 1995 Noel Malkolm Kosovo a short History, London, 1998: Rene Gremaux Politics of Ethnic Domination in the Land of the living past, u Kosovo: Kosova : Confrontation of Coexistance Eds Ger Duijzings, G., D. Janjic, and S.Maliqi, eds. Kosovo-Kosova: Confrontation or Coexistence. Nijmegen, Netherlands: Peace Research Center, University of Nijmegen, 1996.
29. Čerović S. 2009 Strategijski menadžment u turizmu Unverzitet Singidunum Beograd

30. Čerović S. (2002). Raznovrsnost turističkog tržišta časopis Privredna izgradnja 2002 XLV; 3-4
31. Časopis Openning Doors Newslater on Northern Ireland s Built Heritage July (2012), Engaging Young People with Historic Buildings Regenerating our past Building New opportunities
32. David Throsby. The Value of heritage Heritage economics workshop ANU 11-12 October 2007 www.environmental.gov.au/resource/economics-heritage
33. Dečanski monasi, Manastir Visoki Dečani, Dečani, 2007
34. Dulović, V., (2007), Srbija na dlanu", Komshed.o.o, Beograd
35. Department for culture, media and sport, (2010), ESRC Economic & Social Research Council, Arts&Humanities research Council Measuring the value of culture: A report of the Department for Culture, Media and Sport, Dr Dave O`Bruen, AHRS/ESRC Placement Fellow.
36. Eleonora Lupo International Association of Societies of design Research 2007 Emerging trends in design research Hong Kong Polytechnic University Intangible cultural heritage valorization a new filed for design research in practice 12 do 15 November
37. Eftec (2005) *Valuation of the Historic Environment: The scope for using results of valuation studies in the appraisal and assessment of heritage-related projects and programmes: Executive summary* London:
38. Edward Morey 2001 Valuing and Preserving Site specific cultural resources in Italy: Some of the issues. http://www.colorado.edu/Economics /morey /papers/ valuation-italy.pdf
39. Esther Leslie (2006), Add Value to Content The Valorisation of culture Today EIPCP, Evropski institut.
40. Evropska komisija, Izveštaj o napretku Kosova u EU 2016.
41. European Neighbourhood Policy And Enlargement Negotiations, Kosovo Membeship status. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/ countries /detailed-country-information/kosovo_en
42. Europian Commission-Commission (2016), Staff Working Document, Kosovo. Report. Brussels. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites /near /files /pdf/key_documents/2016/20161109_report_kosovo.pdf
43. Eduard Par Sebenco "The Protection of cultural property and post conflict Kosovo".https://www.sqdi.org/wp-content/uploads/18.2_-_serbenco.pdf
44. EBRD Conects Kosovo to European Railway network, (2015), Viktorija Melohina. http://www.ebrd.com/news/2015/ebrd-connects-kosovo-to-european-railway-network.html
45. Fonseca, S. and Rebelo, J. (2010) 'Economic valuation of cultural heritage: Application to a museum located in the Alto Douro wine region' *Revista de turismo y patrimonio cultural* 8(2) 339-350
46. Forrest, D., Grime, K. and Woods, R. (2000) 'Is it worth subsidising regional repertoary theatre?' *Oxford Economic Papers* 52 381-397
47. Флавио Конти,"Раскош религија,"Вук Караџић, Београд 1978.

48. Freeman A.M. 2003 The Management of Environmental and Recourse values Theory and methods 2nd edition. Resources for the future Washington DC.
49. Fellesson M., & FrimanM.,(2008), Perceived Satisfaction with Public Transport Service in Nine European Cities. Journal of the Transportation Research Forum,47(3): 93
50. Grupa autora., (2011), Manastir Banjska, Beograd-Cetinje
51. Ger Duijzings (2000),New myths are needed. Reconciliation in Kosovo as an intelectuall challenge radionica Post - Kosovo Balkans Prespectives on Reconcilation SSEED/UCL , London, citirano u Patrik Honudus Mogu li Srbi i Albanci živeti zajedno Bezbednost zapadnog balkana, broj 4 ; Beograd (2007), CCVO BSSB, strana 4-12 CCCV Centar za civilno vojne odnose BSSN Beogradska škola za studije bezbednosti Bezbednost Zapadnog Balkana Mogu li Srbi i Albanci živeti zajedno Privatizacija bezbednosti Energetiska bezbednost broj 4 januar mart 2007 Patrik Hondus str. 4-12
52. Geić S. (2011), Menadžment selektivnih oblika turizma, Sveučilište u Splitu, Split
53. Gui Lohman. (2003), The Role of Transport in Tourism Development: Nodal Function and Management Practices International Journal of TourismResearch 5
54. Hutter, Michael and David Throsby (eds.) (2008), Beyond Price: Value in Culture, Economics, and the Arts. New York: Cambridge University Press.
55. Honeck Dale, (2012), LCD Export Divesification, Employment Generation and the''Green Economy'': What roles for tourism linkages, Geneva WTO Workin paper ERSD 2012-24 https://www.wto.org/ english/res _e/reser_ e/ersd 201224 _e.pdf
56. Hall, M. & Weiler, B. (1992). Introduction. What's special about special interest tourism? In B. Weiler, & C.M. Hall (Eds.), Special interest tourism. Bellhaven Press, London
57. Hrabovski-Tomić E.(2008), Selektivni oblici turizma, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica
58. Hodgson A.(1987), The Travel and Tourism Industry Pergamon Press London. Štetić Snežana (1995), Saobraćaj i turizam, Cicero, Beograd
59. Hasan Bakhshi, Alan Friman, Graha Hitchen, april 2009 Measuring intrinsic value –how to stop warring and love economics http://mpr.ub.uni-muenchen.de/14902
60. Helsinški komitet Norveške (2010), Univerzitet u Mostaru, Helsinški komitet za ljudska i manjinska prava Bosne i Hercegovine, Helsinški komitet za ljudska prava u Republici Srpskoj (BIH). "Interkulturno razumevanje i ljudska prava", Sarajevo
61. Ivanić, B., (2007), Bogorodica Sokolička ili Bogorodica Banjske?, Niš i Vizantija VI, Simpozijum Niš, 3-5 jun 2007, Zbornik radova
62. Izveštaj o pridruživanju EU
63. Izveštaj Evropske komisije o napretku država Balkana http://www.slobodnaevropa.org/a/izvestaj-evropske-komisije-o-napretku/28105752.html
64. Ivanović, M., (2013), Metohija Spomenici i razaranja, Prometej, Novi Sad
65. ILO (2011), Sectorial Activities Programe Poverty Reduction Through Tourism International Labour Office Geneva http://www.ilo.org/wcmsp5/ groups/public/ @ed_dialogue/ @sector/documents/ instructionalmaterial/wcms_162289.pdf

66. Investirajte u Prizren-brošura, Opština Prizren, preuzeto sa: http://kk.rks-gov.net/prizren/getattachment1ffd1851-bdda-412b-82ca-0e4e35f3461/Broshura--Investo-ne-Prizren-.aspx
67. Jovičić, D., (2008),"Stanje i perspektive razvoja banjskog turizma u Srbiji", Glasnik srpskog geografskog društva, sveska br.4
68. Jansen M.(2013), " Aid for Trade and Value Chains in Toursm". OECD UNWTO; WTO
69. Jashari Vedat. (2011), Road infrastructure Development and investement in Kosovo, Master thesis , Rochester Institute of Technology.
70. Janićijević, J., (2009), Kulturna riznica Srbije, Lento, Beograd
71. Katanić Z., Čerović S., Trend of economic development of Kosovska Mitrovica, Quality-Access to Success, 18 (S1), January 2017, Bucharest, Romania
72. King I., Mason W., (2006), "Peace at Any price How the world failed Kosovo", Cornel University Press, Ithaca NY and London.
73. Kaldor M. (1999), New and Old Wars Organized Violence in a Global Era, Stanford: Stanford University Press, California.
74. Katanić, Z., Značaj kulturno istorijskih spomenika Kosova i Metohije kao predmet turističke prezentacije sa posebnim osvrtom na njihov značaj u okviru svetske kulturne baštine, 7th International multidisciplinary scientific conference, EUROBRAND, Zrenjanin
75. Katunarić V. (1993), citirano iz Bognar "Ohranjanje pluralne družebe v kulturnem pomenu In Teorija in praksa" (7-8)
76. Kosovo Urgent Road Project, Consulting services for Road User Carges Study, Final Report and Appendicies, January (2004), Roughton International
77. Krutilla J.V.(1967), Reprinted from American economic review, Conservation reconsidered Am Econ Rev 57()4): 777-786 Krutilla, J. V., & Resources for the Future. Conservation reconsidered. Washington, D.C: Resources for the Future.
78. Kovačević, Lj., (2011), Svetostefanska hrisovulja, Spomenik SKA IV (1890). Povelja kralja Milutina manastiru Banjska 1-2, Beograd, (priredio Đorđe Trifunović).
79. Krasojević, B., (2014), Faze upravljanja kulturno-turističkim proizvodima u Srbiji, Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXVII, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture Vojvodine, Novi Sad
80. Kosovski Institut za zaštitu prirode, Izveštaj o stanju prirode 2008-2009, Priština, (2010)
81. Liotta P. (2004), USA, The Geopolitics of the Balkans: Outcomes and Posibilities. No .7/8-2004 Theory of ethnic conflict and sociology. http:// www. newbalkanpolitics.org.mk/item/The-Geopolitics-of-the-Balkans:Outcomes-and-Possibilities#.WHYD0X2U6Uk
82. Leiper N. (1990), Tourism Systems An Interdsisciplinary perspective. Palmerston North.
83. Les Lumsden ; Stephen J.Page Progess in Transport and Tourism Research Refolmulating the Tranport Tourism Interface and Future Research

Agenda.Chapter 1. Book Toursim and Transpot Issues and Agenda for the New Millenuim ed Lumson Pafe Elesevier Science, 2004 KTX Oxford UK
84. Lisanne Gibson, John Pendlerbery,(2009), Valuing Historic Environment. Taylor and Francis, Ashgate
85. Ljubinković, R., (1964), Crkva Svetih Apostola u Peći, Izdavački zavod Jugoslavija
86. Milentijević, G., Nedeljković, B., (2010), Termomineralne vode Banjske, potencijalnost, kvalitet, mogućnost korišćenja, Rudarski radovi, br.1, Komitet za podzemnu eksploataciju mineralnih sirovina
87. Mirela Slukan Altić Povijesna geografija Kosova. 2006, Golden Marketing, Tehnička knjiga
88. Mission Report UN (2003), ESCOR Cultural Heritage in Kosovo: Protection and Conservation of a Multi Etthnic Heritage in Danger.
89. Ministry of Transport and Communication. (2007), Project Appraisal Document on a Grant for a Kosovo Urgent Road Project, World Bank July 25, 2000, Report No 20555 KOS.
90. Master Plan for the Maintenance and Development of the Road Network in Kosovo 2001/2010, Final raport, July 2002, BCEOM
91. M. de la Torre and R. Mason, (2002), Introduction in Assessing the values of Cultural Heritage Research Report, The Getty Conservation Institute, Los Angele
92. Marija Maksin Mićić Uticaj transevropskih saobraćajnih koridora na regionalni razvoj i aglomeracione sisteme –iskustva u Srbiji, (2004), Economic annals no 163.
93. Министарство културе, омладине и спорта Косова. Стратегија за културно наслеђе 2017 до 2027
94. Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci Criteria for valorization of manors. Addenum for selection of the most valuable Croatian manors. http://www.scitaroci.hr/ en / articles/ pdf /criteria_for_valorisation.pdf
95. Mileusnić, S., (2007), Pećka Patrijaršija, Sveti apostoli Petar i Pavle, Sveti Dimitrije, Bogorodica Odigitrija, Sveti Nikola, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad.
96. Mileusnić, S., (2007), Visoki Dečani, Isus Hristos Svedržitelj Hristos Pantokrator, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč
97. Mileusnić, S., (1997),"Srednjovekovni manastiri Srbije", Prometej, Pravoslavna reč,Novi Sad
98. Mileusnić, S., (1999),Svetinje Kosova i Metohije", Vojnoizdavački Zavod, Beograd
99. Mileusnić, S., (2007), Visoki Dečani, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad
100. Mileusnić, S., (2007), Bogorodica Ljeviška, UNESCO u Srbiji, Pravoslavna reč, Novi Sad
101. Национална Стратегија заштите културног наслеђа 2017-2027 http://www.mkrs-ks.org/ repository/docs/srb_strategija_za_naslede.pdf
102. Nelson, R. H. (1997). Does "existence value" exist?: environmental economics enriches on religion. Independent Review, 1(4), 499+. Retrieved from http://go.galegroup.com/ps/i.do?p=AONE&sw=w&u=ussd&v=2.1&it=r&id=GALE%7CA19918181&asid=b379f1d2b22f306b7029b99707ca8a82

103. Nikolić, M., (2011), Savremeni pristupi u zaštiti i obnovi arheoloških lokaliteta kod nas i u svetu, Zbornik VI Regionalne konferencije o integrativnoj zaštiti, Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske, Banja Luka
104. Nikčević, R., Popović, M., Gajić, B. (2011) Manastir Sveti Arhanđeli, Svetigora, Beograd – Cetinje
105. Ordev I. (2009), Erasing Past: Destruction and Preservation of Cultural Heritage in Former Yugoslavia (Part II) Religion in Eastern Europe XXIX 1, page 1-19 Ordev I.(2009), 'ERASING THE PAST: DESTRUCTION AND PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN FORMER YUGOSLAVIA Part II (Continuation from the Previous Issue)', Religion In Eastern Europe, 29, 1, pp. 1-19, Academic Search Premier, EBSCOhost, viewed 21 January 2017.
106. O'Briaen (2010), Measuring the value of Culture Report fotto the department of Culture and Sports, Arts and Humanities Research C Council
107. Olga Lvova, (2013),Valuing cultural heritage, Economic and Cultural Value of the Colosseum, Olga Lvova Tamere University of Applied Science Bachelor Thesis November 2013
108. Patrisa Rajder-Direktor kancelarije USAID na Kosovu. www.blic.rs/vesti/drustvo/kosovo-u-dodatku-casopisa-nacionalna-geografija/96bs8p7
109. Pirjevec B., Kesar O., (2002), Počela turizma, Mikrorad d.o.o Zagreb
110. Poon A. (1996), Tourism, Technology and Competitive Strategies, CAB International, 4-5
111. Popesku J. (2009), Menadžment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, Beograd.
112. Pančić. Kombol. T, Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, UDK 008+338.48 str.48 prema: Gratton. C, and G. Richards (1996) The Economic Context of Cultural Tourism: Greg Richards (ed) Culture Tourism in Europe, CAB international, str: 77, prema: Myerscoogh, J. (1988) The Economic Importance of Arts in Britain, Policy Studies Institute, London
113. Pagliaria Franceska, Valeri Eva, de Abreu e Silva Joao, (2013), Is there an impact of High Speed rail on Tourism 13thWorld Conference of Transport Research 15 - 18 July 2013 Rio de Janeiro, Brasil
114. Page S., Kumsdon L., (2004), Toursim and Transport. Issuesand Agenda for the New Millenium, Eslsevier, Boston.
115. Perman, R. Ma, Y. McGilvray, J. (1996): *Natural Resource & Environmental Economics.* London and New York: Longman.
116. Productivity Commission 2006, Conservation of Australia's Historic Heritage Places, Report No. 37, Canberra. http://www.pc.gov.au/inquiries/ completed /heritage/report/heritage.pdf
117. Pančić. Kombol. T, (2006), Radovi zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, UDK 008+338.48, Kulturno nasleđe I turizam, br.16-17. str.48 prema: Gratton. C, and G. Richards (1996) The Economic Context of Cultural Tourism: Greg Richards (ed)

Culture Tourism in Europe, CAB international, str: 77, prema: Myerscoogh, J. (1988) The Economic Importance of Arts in Britain, Policy Studies Institute, London
118. Petković, S., (2010), Pećka Patrijaršija, Srpska Patrijaršija, Beograd
119. Popović, Ž. T., (2010), Manastiri i crkve u Srbiji, Neven, Beograd, Imprimator, Sremska Mitrovica
120. Pavlović, M., Gračanska povelja, Glasnik SND III, (1928), pp.105-140, Grujić, P.M., Eparhijska vlastelinštva,25. Janković, M., (1985), Episkopije I mitropolije
121. Радовић, В. Противпожарна заштита сакралних објеката на територији АПВ.
122. Rusevska I., Simonett O., Christina Stuhhlberger Ch., Bogdanović J., (2007), "Balkan vital graphics- Environment without borders" UNEP GRID-Arendal, http://old.grida.no/files/publications/balkan-vital-graphics/balkans-vital-graphic-full.pdf
123. Rockfeler SC.(1992) 88-96 Comment In Charles Taylor Multiculturalism and the Politics of Recognition Princeton, Princetn Univesity Press, New Yersey Multiculturails. Charles Taylor., K Anthony Appiah., Jurgen Habermas., Stephen C., Rockefeller., Michael Walzer., Susan Wolf., edited Amy Gutmann (1994), Princeton Unievrsity press.
124. Радовић В. (2010), Концепт управљања ризиком од природних катастрофа у туристичкој привреди Србије, *Пословна економија*, Факултет за услужни бизнис, Сремска Каменица 6 (4): 65-74
125. Radović, V. Protivpožarna zaštita sakralnih objekata na terirtoriji APV. Doktorska disertacija. Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu 2006.
126. Road Safety Strategy and Action plan for Kosovo (2015), European Aid 128976/C/SERKOS project Support and Implemntation of Transport Community Agreement EU TCA Ministry of Infrastructures. Data Statistics and Analysis of the traffic accidents 2013-2014, Traffic Directorate, Kosovo Police.
127. Riedlmayer H. (1999), Monument and Crime: The Destruction of Historic Architecture in Kosovo. Grey room 1, pp.108-122
128. Ruijgrok (2006), ECM The three economic values of cultural heritage: a case study in Netherlands J Cult Herit 7: 206-213
129. Rodgers Bardenhagen, (2010), George O. Rogers, Eric K. Bardenhagen,(2013), Natural and Cultural Resource Valuation: A Place-Based, Resource-Driven Approach http://people.tamu.edu/ ~grogers/Rogers_Publications /Natural% 20 and%20Cultural%20Resource%20ValuationS&NR%209July2013.pdf
130. Rosen S. (1974), Hedonic prices and implicit markets: Production differentiation in pure competition. Journal of Political Economy 82: 34-55.
131. Radovanović, S., Stanojlović, A., Todorović, I., Matković, S., Roksandić, S., Todorović, T., (2014), Svi srpski manastiri, Magic Map, Beograd
132. Rapajić, Z., (2009),"Manastiri Srbije Duhovni turizam", Admiral Books, Beograd
133. Spomenička baština Kosova i Metohije, (1999), Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Posebna izdanja br.22, Beograd

134. Statistički godišnjak Republike Kosovo (2015), Agencija za statistiku Kosova, Priština, str. 34https://ask.rks-gov.net/recos2011/repository/docs KOSOVO%20 POPULATION% 20PROJECTION%202011-2061.pdf
135. Security Community (2016), Issue 2/2016, Osnova za mir Zaštita kulturne baštine na Kosovu Paivi Nikander Valeri Zirl, http://www.osce.org/ sr/ magazine/277376
136. Stories OSCE mission in Kosovo (2015), Building Bridges Cultural heritage matters 24 March 2015
137. Source Citation (MLA 8th Edition) Schossler, Joana Carolina. "Transport and tourism in Brazil: An Ongoing Movement." *Mobility in History*, vol. 6, 2015, p. 165+. *Academic OneFile*, go.galegroup.com /ps/i.do?p=AONE&sw=w&u= ussd &v=2.1&id=GALE%7CA396768477&it=r&asid=7b2bd2d41ccfa99ef01c50d6d03e 072d. Accessed 14 Jan. 2017.
138. Shaban Buza, Ramadan Duraku, (2009), National Background report on transport of Kosovo (under UNSCR 1244), Priština
139. Stubbs J., Jegede F., (1998), The integration of rail and air transport in Britain Journal of Transport Geography 6 (1) 53-67.
140. Sasaki K., Ohashi T Ando A., (1997), High-speed rail transit impact on regional systems: does the Shinkasen contribute to dispersion?Annals of Regional Science 31, 77-98.
141. Susana Mourato, Massimiliano Mazanti, Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects , Ed M. de la Torre and R. Mason, (2002). pages 51-76 . Introduction in Assessing the values of Cultural Heritage Research Report, The Getty Conservation Institute, Los Angeles MouratoS., &MazzantiM., (2002),'Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects' in *Assessing the Values of Cultural Heritage*,TheGetty Conservation Institute, Los Angeles
142. Study of the Economic Value of Northern Ireland `s Historic Environment-Summary Report. Department of the Environment, June (2012), EFTEC and RSM McClure Watters
143. Stanton P. (1997), Governmental Accounting for heritage assets:economy social implications International Journal od Social Economy vol 24 , no 7-9 pp. 988-1006
144. Sveti arhijerijski sabor Srpske Pravoslavne crkve 2003
145. Obradović, M., (2014), monahinja Makarija, Manastir Sokolica biser sa Kosova i Metohije, Manastir Sokolica
146. Od Arhiepiskopa Danila II, (1935), "Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih", Preveo L. Mirković, SKZ, Beograd
147. Službeni list Republike Kosovo br 28 od 28 aprila 2014 Zakon broj 04/L-250 o Agenciji za vazdušno navigacijske usluge ASVN
148. S. M Nenadović. (1980), Zaštita graditeljskog nasleđa, Beograd, Univerzitet u Beogradu Arhitektonski fakultet

149. Tomka. D, (2001), Obrazovanje stanovišta i kulturne navike kao osnova uspešnog kulturnog turizma, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Kultura i turizam-intersektorsko povezivanje i multidisciplinarno obrazovanje, Sokobanja
150. Terzić S. (2004), "Kosovo and Metohija in 20th century The Political Ideological Demographic and Cultural coordinates of the ethnic Cleaning of serbs a from Southern areas of Serbia", Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts.
151. Tourism Towards 2030/Global Overview-Advance edition presented at UNWTO 19th General Assembly-10 October 2011. http://www.world-tourism.org
152. Thomas Bieger, Andreas Wittmer. Air Transport and Tourism-Perspectives and challenges for destinations, airlines and governments. Journal of Air Transport Management, Volume 12, Issue 1 , January 2006 pg 40-46.
153. Timothy, D.J&Boyd, S.W 2003 Heritage Tourism. Edinborough, Pearson education.Ltd.
154. The Alen Consulting Group, 2005, Valuing the Priceless, The value of heritage protection in Australia, Research report, Heritage Chairs and Office in Australia and New Zealand, Sydney
155. Tanya O `Garrra, (2009), Bequest Values for Marine Resources: How Important for Indigenous Communities in Less Developed Economies Environmental Resource economic 44: 179-202 http://esl.fem.ipb. ac.id/ uploads/ media/Bequest_Values_for_Marine_Resources.pdf
156. Throsby David, (2006), The value of cultural heritage: What can economics tell us in Clark K.Ed Capturing the public value of Heritage: The proceedings of the London Conference 25-26 January 2006 London English Heritage 40-44
157. UNESCO. (2001), Universal Declaration on Cultural Diversity.Paris, http://unesdoc.unesco. org/images/0012/001271/127160m.pdf
158. UN WTO Tourism Highlights (2016), Edition Tourism Toward 2030
159. United Nation Environmental Program UNEP, Towards a Gree Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Erdication UNEP. http://staging.unep.org/greeneconomy /Green Economy Report/tabid/29846/ Default.aspxpage 422
160. UNWTO 2015 Affiliate Members Report, Volume Twelve Global Report on Cultural Routes and Itineraries, Madrid, Spain.http://cf.cdn.unwto.org/sites/ all/files/pdf/global_report_cultural_routes_itineraries_v13.compressed_0.pdf
161. Udruženje motorizacije nevladina i neprofitna organizacija AMRKS http://www . amrks.org/sr/zeleznicki-saobracaj
162. UNESCO culture , trade and globalisation http://www.unesco.org /culture/ industries/trade
163. Valorization of cultural heritage in the Nairobi central business district through special planning Said Athman Mtwana. A research Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Award of Master of Arts (planning) Degree, Department of Urban and Regional Planning University of Nairobi, May 2015

164. Vijayendra Rao and Michael Walton (2004),editors, Chapter 1 Culture and Public Action Relationality Equality of Agency and development, pages 3-36. The International Bank for Reconstruction and Development The World Bank, Stanford University Press California.
165. Vesela Radović, Koncept upravljanja rizikom od prirodnih katastrofa u turističkoj privredi Srbije, Poslovna ekonomija, Fakultet za uslužni biznis, Sremska Kamenica6 (4): 65-74, 2010
166. Valuing the priceless, the value of historic heritage in Australia. Paper Economic value of heritage tourism in City Perth , WA 2008 http//www.cityofperth.wa.gov.au
167. Westlake J , D Robbins .Transportations.. In Chris Cooper , Fletcher, John, , Gilbert David Fyall Alan, and Stephen Wanhill (eds) Toursm Principles and Practise, 3rd edition Pearson Education Limited, Essex, (2005).
168. Woodward S., Steil B., (1995), "A European 'New Deal' for the Balkans," Foreign Affairs (November-December 1999): 97-98; Susan Woodward, Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War (Washington, D.C.: The Brookings Institution.
169. World Travel Tourism Council (2016), Travel & Toursim Economic Impact 2016 World,https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic%20impact%20research/regions%202016/ world 2016.pdf
170. Work Programe on Small Economies (2015), Committee on Trade and Developent session 15-2376 WT/COMTD/SE/W/31. Page:1-72
171. World Bank. Kosovo Quarterly Economic Briefing. Road Infrastructure in Kosovo, Januar March 2007
172. Жељко Бјељац, Александра Томић, Невена Ћурчић Туризмолошка валоризација нематеријалне културне баштине Србије по Хилари ду Крос моделу 2014 Етно антроплошки проблеми год 9 свеска 1

Интернет извори:

1.http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1451381/istorija-jezera-gazivode.html
2. http://www.skijalistasrbije.rs/sr/o-centru
3. dtk.rks-gov.net/tkk_objekti_sr.aspx?id=6229
4. http://www.kopaonik.rs/drevni-srpski-gradovi/
5. http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=100
6.http://gradovi.protego.rs/index.php/zastita-nepokretne-kulturne-bastine/lista-nkd?view=item&catid=5&id=177
7. http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=97
8. http://www.vaseljenska.com/drustvo/velika-hoca-postaje-drzava/

9. http://velikahoca.webs.com/
10. http://manastiriusrbiji.com/manastir-devic/
11. http://www.zaduzbine-nemanjica.rs/Decani/
12. http://www.media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/sudbina_kulturne_bastine.pdf
13. http://www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284418145
14. www.europanostra.org/UPLOADS/FILS/Towards an EU Strategy for Cultural Heritrage final.pdf RTHe EU Council Conclusions on Cultural Heritage as strategic resources for a sustainable Europe, The EU 2012 Strategy.
15. https://www.rks-gov.net/sr-Latn-cs/Qytetaret/LevizshmeriaDheKomunikimi/Pages/Telekomi.aspx
16. http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/Program_Vlade_Republike_Kosovo_2015-2015_srb_10_mars.pdf
17. http://www.italianvenue.com/news/201611302244-2015-a-golden-year-for-incoming-arrivals-at-64-thanks-above-all-to-the-germans-/
18. https://ec.europa.eu/neighbourhood/enlargement/sites/near/files/pdf/publication/2015/20150820_wbif_cf_1010_kos_tra.pdf Orient/East-Med Corridor (R10): the former Yugoslav Republic of Macedonia – Kosovo* – Serbia
19. https://www.wbif.eu/wbif-projects/details? code=PRJ-KOS-TRA-001
20. http://www.trainkos.com/sherbimet/transporti-i-udhetareve/?lang=en Železnice Kosova
21. http://www.kta-kosovo.org/poe-audit-reports-2005/railways-2005.pdf
22. http://www.gazetazyrtare.com/egov/index.php?option=com_content&task=view&id=88&Itemid=28&lang=bh
23. http://www.info-ks.net/vijesti/crna-hronika/53615/putevi-na-kosovu-serijske-ubice
24. https://www.wbif.eu/news-and-events/eu-to-provide-157-8-million-to-key-transport-and-energy-efficiency-projects-in-the-western-balkans
25. http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/tourism-travel-by-transport-modes
26. https://www.statista.com/statistics/305515/international-inbound-tourism-by-mode-of-transport/;
27. http://www.nytimes.com/2011/01/09/travel/09where-to-go.html?r=2&pagewanted=9
28. balkans.aljazeera.net/vijesti/kosovo-gradi-najmoderniji-ski-centar-na-balkanu
29. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf

ПРИЛОЗИ

СПИСАК ТАБЕЛА

Табела.1 Број туриста у хиљадама и потрошња туриста у милионима америчких долара у 2014. и 2015.години у европским субрегионима и земљама Западног Балкана.....46
Табела.2 Природни ресурси на територији КиМ 52
Табела.3 Окружење и промене.....56
Табела.4 Примарне и секундарне вредности у оквиру туристичке дестинације.....57
Табела.5 Најзначајнији манастири и цркве на КиМ.....61
Табела.6 Археолошка налазишта из Неолита.....87
Табела.7 Археолошка налазишта из Металног доба.....87
Табела.8 Археолошки локалитети из Римског периода.....88
Табела.9 Археолошка налазишта из Касно античког и средњовековног периода.....88
Табела.10 Класификација и дужина путева на Косову и Метохији у зависности од категорије.....99
Табела.11 Укупан број несрећа по типовима пута.....104
Табела.12 Железнички саобраћај по годинама 2005-2014.....107
Табела.13 Разлози зашто су брзе пруге утицале на избор дестинације (Рима).....109
Табела.14 Статистика бројева путника и летова од 2005-2015.....110
Табела.15 Важне функције за туризам које су унапређене захваљујући коришћењу ICT.....113
Табела.16 Компоненте укупне економске вредности.....129
Табела.17 Порекло и број анкетираних испитаника.....146
Табела.18 Корелације између променљивих П7-П18, описују дестинације на Косову и Метохији које су значајне за развој туризма.....154
Табела.19 Корелације између променљивих П19-П30, описују дестинације на Косову и Метохији које су значајне за развој туризма.....159
Табела.20 Упоредне корелације између променљивих П17-П18 и П19-П30...162
Табела.21 Корелације између променљивих П32-П38, које описују искоришћеност туристичких капацитета на Косову и Метохији.....164

Табела.22 Корелације између променљивих П39-П48, које описују културне манифестације на Косову и Метохији.....168
Табела.23 Корелације између променљивих П49-П55, које описују оцене анкетираних о манифестацијама културе, традиције и историје Косова и Метохије.....171
Табела.24 Корелације између променљивих П56-П64, које описују афирмација туристичких садржаја на Косову и Метохији.....174
Табела.25 Корелације између променљивих П56-П64, које описују афирмацију туристичких садржаја на Косову и Метохији.....178
Табела.26 Корелације између променљивих П76-П85, које описују могућности економског опоравка на Косову и Метохији.....191

СПИСАК СЛИКА

Слика.1 Приказ веза туризма и осталих сектора.....42
Слика.2 Међународни туризам у 2015.години.....44
Слика.3 Туризам ка 2030 Стварни тренд и прогноза 1950-2030.....45
Слика.4 Најпосећенији региони света у 2015. години.....45
Слика.5 Животни циклус туризма.....48
Слика.6 Манастир Високи Дечани.....61
Слика.7 Манастир Високи Дечани-Трифора.....63
Слика.8 Манастир Грачаница.....64
Слика.9 Богородица Љевишка.....67
Слика.10 Манастир Пећка Патријаршија.....68
Слика.11 Манастир Свети Архангели.....70
Слика.12 Манастир Девич.....72
Слика.13 Црква Светог Николе-Велика Хоча.....74
Слика.14 Богородица Соколичка.....77
Слика.15 Манастир Бањска.....78

Слика.16 Средњовековни град Звечан.....83
Слика.17 Призренска тврђава Каљаја.....84
Слика.18 Ски центар Брезовица.....91
Слика.19 Језеро Газиводе.....93
Слика. 20 Систем туризма: Интердисциплинарна перспектива.....95
Слика. 21 Коришћење видова саобраћаја у 2015.....96
Слика. 22 Несреће по типовима пута у % 2014.....104
Слика.23 Концепт културне вредности.....120
Слика.24 Нивои наслеђа.....122
Слика.25 Категорије вредности историјске баштине.....124
Слика.26 Различите вредности културног наслеђа.....131
Слика.27 Технике економског вредновања.....132
Слика. 28 Фазе валоризације културног наслеђа.....140
Слика.29 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П76.....179
Слика.30 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П77 (у којој мери је очување културно-историјског наслеђа важно за економски опоравак) 180
Слика.31 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П78 (у којој мери је економски опоравак важан за процес помирења на територији Косова и Метохије).....181
Слика.32 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П79 (у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту привредних грана).....182

Слика.33 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П80 (у којој мери унапређење инфраструктуре и безбедности доприноси расту културног туризма).....183
Слика.34 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П81 (колико је важан иновативан туристички производ за туристичко тржиште на Косову и Метохији).....184
Слика.35 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П82 (у којој мери је важан маркетинг за туристичк у понуду).....185
Слика.36 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П83 (колико је важна сарадња са локалном заједницом за туристичку понуду).....186
Слика.37 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П84 (колико је важно усклађивање правно-нормативне регулативе у области заштите културног наслеђа свих заинтересованих страна за развој демократског друштва).....187
Слика.38 Расподела учестаности појединих оцена за променљиву П85 (колико иновативан туристички производ смањује маркетиншке трошкове и доприноси адекватној заштити културно- историјског наслеђа).....188

СПИСАК ГРАФИКОНА

Графикон 1. Приказ броја испитаника (%) према полу……143
Графикон 2. Приказ броја испитаника (%) према годинама старости……144
Графикон 3. Приказ броја испитаника (%) према степену образовања……145
Графикон 4. Приказ променљивих П5 и П6 у процентима (%)……150
Графикон 5. Приказ позитивних и негативних одговора за променљиве П19-П30 процентима (%)……156
Графикон 6. Приказ средње вредности променљивих П76-П85……188
Графикон 7. Приказ променљиве П5 у процентима (%)……192
Графикон 8. Приказ променљиве П6 у процентима (%)……193

Molimo vas da u svrhu realizacije doktorske disertacije pod nazivom "*Valorizacija kulturnih vrednosti Kosova i Metohije u funkciji turističke ponude*" popunite ovaj upitnik odgovorom na svako pitanje pojedinačno.

U tom smislu vaše uvaženo mišljenje i korisni predlozi će doprineti da se analizira aktuelno stanje u ovoj oblasti. Nakon obrade podataka dobijenih na osnovu upitnika preporuke će se obraditi u doktorskoj disertaciji.. Ovaj upitnik nemojte potpisivati, kako biste imali potpunu anonimnost, i dali objektivne odgovore i slobodno izrazili vaš stav o ovom važnom problemu.

ANKETA

Pol

- ☐ Muški
- ☐ Ženski

Godine starosti

- ☐ Do 25
- ☐ 26-35
- ☐ 36-44

- ☐ 45-54
- ☐ više od 55

Nivo obrazovanja

- ☐ Osnovna škola
- ☐ Srednja škola
- ☐ Viša škola
- ☐ Fakultet
- ☐ Master
- ☐ Magistar
- ☐ Doktor nauka

Navedite mesto u kome živite

Da li smatrate da kultura utiče na imidž Kosova i Metohije? *

- ☐ Da
- ☐ Ne
- ☐ Ne znam

Prema Vašem mišljenju da li Kosovo i Metohija poseduje adekvatan potencijal za razvoj kulturnog turizma?

- ☐ Da
- ☐ Ne
- ☐ Ne znam

Za koje od navedenih elemenata smatrate da su značajni za ponudu turizma Kosova i Metohije?*

- ☐ Sakralni objekti
- ☐ Zimski centar Brezovica
- ☐ Crkvine, stara groblja, zapisi
- ☐ Spomen obeležja (spomenici, česme, ploče i dr.)
- ☐ Seoski turizam
- ☐ Spomen park Gazimestan

- ☐ Jezero Gazivode
- ☐ Tradicija, folklor i gastronomija
- ☐ Rajska banja u Banjskoj
- ☐ Spomenici prirode
- ☐ Stare vile
- ☐ Ostalo

Da li ste bili na nekom od navedenih mesta kulturno-istorijskog značaja na Kosovu i Metohiji?

- ☐ Sakralni objekti
- ☐ Zimski centar Brezovica
- ☐ Crkvine, stara groblja, zapisi
- ☐ Spomen obeležja (spomenici, česme, ploče i dr.)
- ☐ Seoski turizam
- ☐ Spomen park Gazimestan
- ☐ Jezero Gazivode
- ☐ Tradicija, folklor i gastronomija
- ☐ Rajska banja u Banjskoj
- ☐ Spomenici prirode
- ☐ Stare vile
- ☐ Ostalo

Koliko često ste posetili mesto od kulturno-istorijskog značaja na Kosovu i Metohiji?

- ☐ Nikada
- ☐ 1-2 puta
- ☐ 3-5 puta
- ☐ više od 5 puta

Ocenite stepen Vašeg slaganja sa sledećim tvrdnjama

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Lokaliteti kulturno-istorijskog nasleđa su pristupačni za posete i obilaske.	○	○	○	○	○
Lokaliteti kulturno-istorijskog nasleđa su u dovoljnoj meri	○	○	○	○	○

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
uključeni u postojeću turističku ponudu.					
Lokaliteti kulturno-istorijskog nasleđa su promovisani kao deo postojeće turističke ponude.	○	○	○	○	○
Lokaliteti kulturno-istorijskog nasleđa su posećeni od strane turista.	○	○	○	◉	○
Lokaliteti kulturno-istorijskog nasleđa su interesantni za lokalno stanovništvo.	○	○	○	○	○
Lokaliteti kulturno-istorijskog nasleđa su detaljno opisaniu promotivnim materijalima (brošure, vodiči, katalozi i dr.).	○	○	○	○	○
Organizovane posete lokalitetima kulturno-istorijskog nasleđa su propraćene uslugama turističkih vodiča.	○	○	○	○	○

Za koje od navedenih kulturnih manifestacija smatrate da su značajne za ponudu kulturnog turizma Kosova i Metohije? *

- ○ ☐ "Vidovdansko pesničko pričešće" na Gazimestanu
- ○ ☐ "Starosrpski izvori" u Istoku
- ○ ☐ Likovna izložba "Kosovski pejsaž" u Štrpcu
- ○ ☐ Dečji festival zabavne muzike "Cvrkuti sa Ibra" u Kosovskoj Mitrovici
- ○ ☐ Festival folkornog ansambla i grupa Kosmeta u Leposaviću
- ○ ☐ Manifestacija Rock Fest u Kosovskoj Mitrovici
- ○ ☐ Manifestacija "Bajk Rock Misija" u Kosovskoj Mitrovici
- ○ ☐ Programi Kulturnog centra
- ○ ☐ Izložbe, koncerti i književne večeri
- ○ ☐ Ostalo: ☐

Ocenite stepen slaganja sa sledećim tvrdnjama o kulturnim manifestacijama Kosova i Metohije.

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Manifestacije prezentuju kulturu, tradiciju i istoriju Kosova i Metohije	○	○	○	○	○
Manifestacije su posećene od strane turista i lokalnog stanovništva.	○	○	○	○	○
Manifestacije prate dodatni sadržaji za provođenje slobodnog vremena turista.	○	○	○	○	○
Informacije o manifestacijama su dostupne u promotivnim materijalima (brošure, vodiči, katalozi i dr.).	○	○	○	○	○
Manifestacije su zastupljene u turističkoj ponudi tokom cele godine.	○	○	○	○	○
Program manifestacija je interesantan za posetioce.	○	○	○	○	○
Manifestacije pružaju turistima visoko kvalitetan doživljaj tokom boravkana Kosovu i Metohiji.	○	○	○	○	○

Koje su institucije najznačajnije za afirmaciju i uključivanje kulturne baštine i stvaralaštva u ponudu kulturnog turizma Kosova i Metohije? *

- ○ ☐ Kulturni centar "Dragica Žarković"
- ○ ☐ Biblioteka "Vuk Karadžić"
- ○ ☐ Kancelarija za Kosovo i Metohiju-Vlada Republike Srbije
- ○ ☐ Evropska Unija, Savet Evrope, UNESCO
- ○ ☐ Privremene institucije Kosova
- ○ ☐ Turistička organizacija
- ○ ☐ Lokalna samouprava opština Kosova i Metohije
- ○ ☐ Hotelijeri, privatne turističke agencijeidrugi nosioci turističke ponude
- ○ ☐ Ostalo: ☐

Prema Vašem mišljenju, koji bi od ponuđenih elemenata doprineli unapređenju ponude kulturnog turizma Kosova i Metohije? *

- ○ ☐ Zdravstveni i, banjski turizam
- ○ ☐ Organizacija gastronomskih manifestacija
- ○ ☐ Kreiranje kulturnih ruta
- ○ ☐ Povezivanje ponude kulturnog turizma Kosova i Metohije sa ponudom okolnih država, koji imaju bogato kulturno-istorijsko nasleđe (gradovi, koji teritorijalno pripadaju Crnoj Gori, Makedoniji, užoj Srbiji)
- ○ ☐ Organizacija većeg broja manifestacija tokom cele godine
- ○ ☐ Tranzitni turizam
- ○ ☐ Saradnja nosilaca turističke ponude i institucija kulture na inoviranju postojeće ponude kulturnog turizma
- ○ ☐ Pravna regulative oočuvanju, zaštiti i korišćenju lokaliteta kulturno-istorijskog nasleđa
- ○ ☐ Upotpunjavanje ponude kulturnog turizma dodatnim sadržajima kao što su aktivni odmor, sport i rekreacija, spa i wellness usluge i dr.
- ○ ☐ Manastirske ture
- ○ ☐ Ostalo: ☐

Ocenite u kojoj meri razvoj turizma utiče na ekonomski oporavak

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite u kojoj meri je očuvanje kulturno-istorijskog nasleđa važno za ekonomski oporavak

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite u kojoj meri je ekonomski oporavak važan za proces pomirenja na teritoriji Kosova i Metohije

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite u kojoj meri unapređenje infrastrukture i bezbednosti doprinosi rastu privrednih grana

1	2	3	4	5

.	○	○	○	○	○

Ocenite u kojoj meri unapređenje infrastrukture i bezbednosti doprinosi rastu kulturnog turizma

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite koliko je važan inovativan turistički proizvod za turističko tržište na Kosovu i Metohiji

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite u kojoj meri je važan marketing za turističku ponudu

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite koliko je važna saradnja sa lokalnom zajednicom za turističku ponudu

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite koliko je važno usklađivanje pravno-normativne regulative u oblasti zaštite kulturnog nasleđa svih zainteresovanih strna za razvoj demokratskog društva;

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Ocenite koliko inovativan turistički proizvod smanjuje marketinške troškove i doprinosi adekvatnoj zaštiti kulturno- istorijskog nasleđa;

1	2	3	4	5
○	○	○	○	○

Valorizacija kulturnih vrednosti Kosova i Metohije u funkciji turističke ponude

ORIGINALITY REPORT

8%

SIMILARITY INDEX

PRIMARY SOURCES

1	sr.wikipedia.org Internet	405 words — 1%
2	www.culture.gov.uk Internet	187 words — < 1%
3	publications.theseus.fi Internet	125 words — < 1%
4	www.kulturni-turizam.com Internet	112 words — < 1%
5	www.heritage.nsw.gov.au Internet	98 words — < 1%
6	www.pmf.ni.ac.rs Internet	90 words — < 1%
7	www.educons.edu.rs Internet	84 words — < 1%
8	www.wctrs-society.com Internet	76 words — < 1%
9	www.doiserbia.nb.rs Internet	72 words — < 1%
10	econstor.eu Internet	66 words — < 1%
11	www.hital.com.ua Internet	58 words — < 1%
12	www.jat.co.yu	

	Internet	57 words — < 1%
13	newbalkanpolitics.org.mk Internet	56 words — < 1%
14	www.cris.uns.ac.rs Internet	48 words — < 1%
15	gardoonism.com Internet	47 words — < 1%
16	store.ectap.ro Internet	45 words — < 1%
17	www.scribd.com Internet	45 words — < 1%
18	zavurbvo.co.rs Internet	44 words — < 1%
19	www.seio.gov.rs Internet	43 words — < 1%
20	en.wikipedia.org Internet	42 words — < 1%
21	www.rff.org Internet	40 words — < 1%
22	lib.ru Internet	40 words — < 1%
23	digitalcommons.georgefox.edu Internet	39 words — < 1%
24	uvidok.rcub.bg.ac.rs Internet	38 words — < 1%
25	kosmet.net Internet	37 words — < 1%
26	www.kosmet.org Internet	

		37 words — < 1 %
27	ekfak.kg.ac.rs Internet	36 words — < 1%
28	www.singipedia.singidunum.ac.rs Internet	35 words — < 1%
29	muzickaskolagnjilane.com Internet	34 words — < 1%
30	epubs.surrey.ac.uk Internet	33 words — < 1%
31	www.responsibletravel.org Internet	32 words — < 1%
32	lrd.yahooapis.com Internet	32 words — < 1%
33	www-wds.worldbank.org Internet	30 words — < 1%
34	nbs.rs Internet	30 words — < 1%
35	www.gi.sanu.ac.rs Internet	28 words — < 1%
36	"Register of Commission documents: Commission staff working document Kosovo* 2016 Report Accompanying", European Union News, Dec 6 2016 Issue Publications	27 words — < 1%
37	www.ahrc.ac.uk Internet	26 words — < 1%
38	www.creativeconomy.ru Internet	25 words — < 1%
39	scindeks.ceon.rs	

	Internet	25 words — < 1%
40	docslide.us Internet	25 words — < 1%
41	pikehistoric.pbworks.com Internet	24 words — < 1%
42	www.historic-towns.org Internet	24 words — < 1%
43	www.heritage.wa.gov.au Internet	24 words — < 1%
44	www.icon-art.info Internet	24 words — < 1%
45	www.eurobrandconference.org Internet	24 words — < 1%
46	www.helsinki.org.rs Internet	24 words — < 1%
47	www.eknfak.ni.ac.rs Internet	23 words — < 1%
48	www.dpmc.gov.au Internet	22 words — < 1%
49	Leimgruber, Walter. "Switzerland and the UNESCO Convention on Intangible Cultural Heritage.(Essay)", Journal of Folklore Research, Jan 2010 Issue Publications	22 words — < 1%
50	www.cicp.org.kh Internet	21 words — < 1%
51	155.187.2.69 Internet	21 words — < 1%
52	Buhalis, D.. "Strategic use of information technologies in the	

	tourism industry", Tourism Management, 199810 Crossref	21 words — < 1 %
53	kosovo-metohija.com Internet	21 words — < 1%
54	www.ttra.com Internet	21 words — < 1%
55	www.pub.getty.edu Internet	20 words — < 1%
56	Susmita Dasgupta. "Confronting the Environmental Kuznets Curve", The Journal of Economic Perspectives, 01/2002 Crossref	20 words — < 1%
57	www.taxreview.treasury.gov.au Internet	20 words — < 1%
58	www.environment.gov.au Internet	20 words — < 1%
59	belgeo.revues.org Internet	20 words — < 1%
60	etds.must.edu.mo Internet	20 words — < 1%
61	rabida.uhu.es Internet	20 words — < 1%
62	www.ebrd.com Internet	20 words — < 1%
63	Tanya O'Garra. "Bequest Values for Marine Resources: How Important for Indigenous Communities in Less-Developed Economies?", Environmental and Resource Economics, 03/15/2009 Crossref	19 words — < 1%
64	www.kubon-sagner.com Internet	19 words — < 1%

65	vds.org.rs Internet	19 words — < 1%
66	www.aspeninstitute.de Internet	19 words — < 1%
67	www.niaf.co.uk Internet	18 words — < 1%
68	dspace.mak.ac.ug Internet	18 words — < 1%
69	www.pravnapomoc.org Internet	18 words — < 1%
70	.royalsocietypublishing.org Internet	18 words — < 1%
71	cestur.sectur.gob.mx Internet	18 words — < 1%
72	"The business environment", Long Range Planning, 199510 Crossref	18 words — < 1%
73	www.sais-jhu.edu Internet	18 words — < 1%
74	osamrusanj.znanje.info Internet	18 words — < 1%
75	designresearch.fi Internet	17 words — < 1%
76	www.researchgate.net Internet	17 words — < 1%
77	www.fairtrade.travel Internet	17 words — < 1%
78	argolikivivliothiki.gr Internet	17 words — < 1%
79	www.iesabroad.org Internet	

		17 words — < 1%
80	Jirina Jilkova. "Economic Valuation of Environmental Resources and its Use in Local Policy Decision-Making: A Comparative Czech-German Border Study", Journal of Comparative Policy Analysis Research and Practice, 06/2010 Crossref	16 words — < 1%
81	www.wbc.poznan.pl Internet	16 words — < 1%
82	www.ieee.es Internet	16 words — < 1%
83	sk.sagepub.com Internet	16 words — < 1%
84	www.pipaugs.org.rs Internet	15 words — < 1%
85	somosgrupoiv.blogspot.com Internet	15 words — < 1%
86	www.gpia.info Internet	15 words — < 1%
87	www.seijo.ac.jp Internet	15 words — < 1%
88	www.seetoint.org Internet	14 words — < 1%
89	www.winne.com Internet	14 words — < 1%
90	0351-0050, 2008 Publications	14 words — < 1%
91	ba.one.un.org Internet	14 words — < 1%
92	Rodrigues, Guilherme Scotti(Carvalho Netto, Menelick de).	

	"Direitos fundamentais, eticidade reflexiva e multiculturalismo : uma contribuição para o debate sobre o infanticídio indígena no Brasil", RIUnB, 2011. Publications	14 words — < 1%
93	ea.ekof.bg.ac.rs Internet	14 words — < 1%
94	www.fizickakultura.com Internet	14 words — < 1%
95	insis.vse.cz Internet	14 words — < 1%
96	www.hippocampus.si Internet	13 words — < 1%
97	www.zlatibor.org.rs Internet	13 words — < 1%
98	e-lib.efst.hr Internet	13 words — < 1%
99	www.womensnetwork.org Internet	13 words — < 1%
100	milosavpopadic.wordpress.com Internet	13 words — < 1%
101	homemeble.if.ua Internet	12 words — < 1%
102	bib.irb.hr Internet	12 words — < 1%
103	www.uwm.edu Internet	12 words — < 1%
104	"Register of Commission documents: Annex to Commission Implementing Decision adopting a Multi-country", European Union News, Dec 7 2016 Issue Publications	12 words — < 1%
105	iconline.ipleiria.pt	

Internet

12 words — < 1 %

106 srpskoblago.rs
Internet

12 words — < 1%

107 www.singipedia.com
Internet

12 words — < 1%

108 www.seesac.org
Internet

12 words — < 1%

109 www.zuzemberk.si
Internet

12 words — < 1%

110 geografiaeconomicaunla.wordpress.com
Internet

12 words — < 1%

111 140.109.171.170
Internet

11 words — < 1%

112 www.opstinadoljevac.rs
Internet

11 words — < 1%

113 www.jcer.net
Internet

11 words — < 1%

114 www.kuvendikosoves.org
Internet

11 words — < 1%

115

11 words — < 1%

05aabd32c59c1fd7e5849ea3ff5dcc32b0cc086d.googledrive.com
Internet

116 www.oecd.org
Internet

11 words — < 1%

117 www.tradelawdevelopment.com
Internet

11 words — < 1%

118 www.osce.org
Internet

11 words — < 1%

119	www.geschichte.uni-muenchen.de Internet	11 words — < 1%
120	www.amnesty.eu Internet	11 words — < 1%
121	www.togm.org.rs Internet	11 words — < 1%
122	www.rockitcreations.com Internet	10 words — < 1%
123	www.kse.org.ua Internet	10 words — < 1%
124	people.unica.it Internet	10 words — < 1%
125	82.220.3.27 Internet	10 words — < 1%
126	www.ieent.org Internet	10 words — < 1%
127	www.srpskadijaspora.rs Internet	10 words — < 1%
128	Better Business Regulation in a Risk Society, 2013. Crossref	10 words — < 1%
129	forumhistoriae.sk Internet	10 words — < 1%
130	www.ukim.edu.mk Internet	10 words — < 1%
131	architecturemps.com Internet	10 words — < 1%
132	www.grida.no Internet	10 words — < 1%
133	link.springer.com	

	Internet	9 words — < 1 %
134	caa-ks.org Internet	9 words — < 1%
135	cad.gov.rs Internet	9 words — < 1%
136	www.hfec.org.tw Internet	9 words — < 1%
137	www.oekologische-plattform.de Internet	9 words — < 1%
138	www.zaduzbine-nemanjica.rs Internet	9 words — < 1%
139	www.arhns.uns.ac.rs Internet	9 words — < 1%
140	www.potapac.netkosice.sk Internet	9 words — < 1%
141	www.zaprokul.org.yu Internet	9 words — < 1%
142	fkm.nezbit.edu.rs Internet	9 words — < 1%
143	www.intute.ac.uk Internet	9 words — < 1%
144	Zakic, Katarina, and Olivera Milutinovic. "Cultural conflicts in a globalized world", Godisnjak Fakulteta za kulturu i medije - komunikacije mediji kultura, 2014. Crossref	9 words — < 1%
145	dspace.spbu.ru Internet	9 words — < 1%
146	hit-vb.kg.ac.rs Internet	

9 words — < 1 %

147	softprocessing.cs.vsb.cz Internet	9 words — < 1%
148	zastitnik.rs Internet	8 words — < 1%
149	www.smith-institute.org.uk Internet	8 words — < 1%
150	balkans.aljazeera.net Internet	8 words — < 1%
151	Stjepanovic, Mladen, Dusko Djukanovic, and Jelena Stjepanovic. "A need of use the new technologies in the underground mining of coal deposits in Serbia", Rudarski radovi Bor, 2012. Crossref	8 words — < 1%
152	kfos.org Internet	8 words — < 1%
153	portal.sitcon.singidunum.ac.rs Internet	8 words — < 1%
154	es.scribd.com Internet	8 words — < 1%
155	kobson.nb.rs Internet	8 words — < 1%
156	Ilic, Ruzica, Dragan Djuric, and Jelena Stanisavljevic. "An analysis of the application of the mapping concept used in the realization of evolution contents of the biology curriculum for the 6th grade of elementary school", Nastava i vaspitanje, 2015. Crossref	8 words — < 1%
157	www.ekonomskaki.edu.rs Internet	8 words — < 1%

158	real.mtak.hu Internet	8 words — < 1%
159	sps-knjazevac.org.rs Internet	8 words — < 1%
160	www.eenc.info Internet	8 words — < 1%
161	etheses.whiterose.ac.uk Internet	8 words — < 1%
162	Silva, Elisangela Aparecida Machado da(Fortes, José Augusto Abreu Sá and Lohmann, Guilherme). "Modelo de avaliação da influência dos sistemas de transportes para o turismo no desenvolvimento territorial", RIUnB, 2013. Publications	7 words — < 1%
163	Sigrid Van Der Auwera. "Peace Operations and the Protection of Cultural Property During and After Armed Conflict", International Peacekeeping, 02/2010 Crossref	7 words — < 1%
164	Comer, Douglas C.. "Conservation and Preservation in Archaeology in the Twenty-First Century", Encyclopedia of Global Archaeology, 2014. Crossref	7 words — < 1%
165	"Languages and the First World War: Representation and Memory", Springer Nature, 2016 Crossref	7 words — < 1%
166	Irons, Janine, and Lynne Armitage. "The Value of Built Heritage: Community, Economy and Environment", Pacific Rim Property Research Journal, 2011. Crossref	6 words — < 1%
167	Making Culture Count, 2015. Crossref	6 words — < 1%
168	Konfliktregelung durch Europäisierung, 2016. Crossref	6 words — < 1%

EXCLUDE QUOTES	OFF	EXCLUDE MATCHES	< 5 WORDS
EXCLUDE BIBLIOGRAPHY	ON		